29

İrfan AYCAN • Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan

ANKARA OKULU

İrfan AYCAN

Saltanata Giden Yolda

Muaviye Bin Ebî Süfyan

ANKARA OKULU

İrfan AYCAN

25.03.1961 tarihinde Bolu'nun Gerede ilçesine bağlı Mukamlar köyünde doğdu. 1970'de Ankara-Etlik Aşağı Eğlence İlkokulunu, 1977'de Ankara Merkez İmam Hatip Lisesi'ni, 1982'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi.

1984'de Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak "Hicrî İlk Üç Asırda Zübeyrî Ailesinin Siyasî ve İlmî Hayattaki Yeri" konulu tezi ile yüksek lisansını tamamladı.

07.03.1986'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak göreve başladı. Şubat 1987-Ağustos 1988 tarihleri arasında, Suudî Arabistan'ın Riyad şehrinde bulunan Kral Suud Üniversitesi Arap Dili Enstitüsü'nde dil eğitimi gördü ve sahasıyla ilgili araştırmalar yaptı.

1990 yılı Ocak ayında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak "Muaviye b. Ebî Süfyan ve Devlet Politikası" başlıklı teziyle doktorasını tamamladı.

1993 Ekim ayında doçent unvanını aldı.

1994-1996 yılları arasında Türkiye'de misafir öğrenci olarak ilahiyat lisans öğrenimi gören Kırgızistan OŞ Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğrencilerine İslam Tarihi dersini okuttu. Ayrıca Kazakistan Ahmet Yesevî Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı öğrencilerine İslam Tarihi alanında yüksek lisans dersleri verdi.

Şubat 1995'de dekan yardımcılığı görevine atanan AYCAN, bu görevi Ekim 2002 yılına kadar sürdürdü. Nisan 2000'de profesör oldu.

17 Nisan 2003 tarihinden itibaren MEB Din Eğitimi Genel Müdürlüğüne atanan Prof. Dr. İrfan AYCAN halen bu görevini sürdürmektedir.

Ankara Okulu Yayınları: 29

Dizgi ve kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, kapak baskısı, cilt: Ankamat Mat. San. Ltd. Şti
Birinci baskı: Aralık 1990
İkinci basım: Şubat 2001
Üçüncü basım: Eylül 2010
Dördüncü basım: Kasım 2014

ISBN 978-975-8190-26-3

Ankara Okulu Yayınları
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/81 İskitler/Ankara
Tel/Faks: (0312) 341 06 90
web: www.ankaraokulu.com
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com

Saltanata Giden Yolda

Muaviye b. Ebî Süfyan

İrfan AYCAN

Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2014

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Ülkemizdeki İslamtarihi araştırmalarına göz atıldığında ilk devir üzerine yapılan çalışmaların azlığı, hemen dikkatimizi çeker. Bu dönemle alakalı olarak yapılan incelemeler daha çok Hz. Peygamber (sav) ve onun ilk iki halifesi üzerinedir. Bunun da sebebi şüphesiz Müslümanların Hz. Peygamber (sav) ile, onun halifelerine olan ilgileri ve daha sonraki, dönemleri, siyasî ihtilafların dinî hüviyet kazanması sebebiyle, incelemekten çekinmeleridir. Hâlbuki Hz. Osman ve ondan sonraki dönemlerde meydana gelen hadiseler, geleceği etkilemesi açısından çok önemlidir. Çünkü bugün bile Müslümanları meşgul eden ve ihtilafa düşüren fikrî ve siyasî ayrılıkların tohumları daha o günlerde atılmıştır.

Hz. Osman dönemi ve sonrası olayları, Müslümanların büyük bir kısmını değişik uçlarda toplanmaya sevketmiş, bir bölümünü de tarafsız bir konumda kalmaya zorlamıştır. Bununla birlikte İslam fikriyatını ve tarihini, o dönemlerde cereyan eden siyasî hadiselerin akışına göre düzenlemek, Müslümanları bugüne kadar devam edegelen ayrılıklara sürüklemiştir.

Hz. Peygamber (sav)'in vefatından kısa bir süre sonra meydana gelen ve siyasî ihtilaflara yön veren hadiselerin içyüzü ortaya konulmalıdır. Bunun için geçmişi daha iyi anlamak, değerlendirmek, bu dönem içindeki siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel olayların sebep ve sonuçlarını çeşitli yönleriyle açıklığa kavuşturmak, bunu gerçekleştirirken de bazı ilmî disiplinlerin yardımına başvurmak zorundayız.

Çünkü İslam tarihinin yazılıp gelişmesi, diğer İslamî ilimlerde olduğu gibi, ancak II./VIII. asırda gerçekleşmiştir. İslam tarihçileri bu dönemde geçerli kural olan, rivayetleri sadece bir araya getirip, geleceğe aktarmakla yetinmişlerdir. Cereyan eden hadiselerin sebepleri, meydana geldiği ortam ve doğurduğu

sonuçlar, o devrin tarihçilik anlayışı nedeniyle yeterince ortaya konamamıştır. "Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Hayatı ve Devlet Politikası"nı çalışma konusu olarak seçerken bu mülahazaları göz önünde bulundurduk.

Böyle bir çalışmayla amacımız, en azından tarihte ortaya çıkmış bir sürecin doğru anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Vardığımız sonuçların kesin doğrular olduğunu savunmuyoruz. Ancak elimizdeki mevcut malzemeyle doğruya en yakın bilgilere ulaşmak için gayret gösterdiğimizi söyleyebiliriz.

Böyle bir çalışmanın hazırlanması esnasında yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Hüseyin G. YURDAYDIN'a, tezin müsveddesini baştan sona okuyarak, katkılarda bulunan Doç. Dr. Nesîmi YAZICI'ya ve kıymetli görüşlerinden istifade ettiğimiz Doç. Dr. Sabri HİZMETLİ'ye burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

İrfan AYCAN
Ankara/1989

GİRİŞ

1. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

İslam tarihinde, böylesine tartışmalı ve birbirleriyle mücadele içindeki rakip grupların şekillendirdiği bir tarih dönemini ve bu dönemi tasvir eden birçoğu tarafgir tarihçilerin birbirleriyle çelişen rivayetlerini tahlil ederek, objektif bir sonuca ulaşmanın fevkalade zor bir iş olduğu açıktır. Buna rağmen İslam tarihinin ilk devirlerinde yer alan bu önemli hadiselere, hissiyat karıştırılmadan yaklaşılmasının da zorunlu olduğuna inandığımız için, bu dönemi çalışma alanı olarak seçtik ve olaylara bu anlayış ışığında yaklaşmaya çalıştık.

Şüphesiz, geçmişin bilinmesi toplumlar için çok önem arzeder. Zira toplumların gelenekleri, tarihî seyir içinde gelişen kültürleri, kurumları ancak daha önceki tarihleriyle açıklanabilir. İnsanoğlu da yaşadığı müddetçe her zaman ve mekanda tarihin bir kesiti ile karşı karşıyadır. Dolayısıyla onun her ne şekilde olursa olsun kendi tarihinden kaçması mümkün değildir.

O hâlde, bir anlamda geçmişi geleceğe taşıyan tarihçilerin bu işi yaparken fonksiyonları ne olmalıdır? Tarihçi çeşitli hislerin tazyiki ile tarihî malzemeye kendi değerlendirmeleri doğrultusunda müdahalede bulunmalı mıdır? yoksa olduğu gibi geleceğe mi aktarmalıdır? Bu şekilde sorulara elbette mantık sınırları dahilinde bir cevap verilmeli ve tarafgir yaklaşımlardan kaçınılmalıdır. Çünkü geçmişe ışık tutacak tarihî malzemenin zaten kıt olduğu düşünülürse, böyle bir müdahalenin yapılması geçmişin daha da karanlığa itilmesi demektir.

Kur'an-ı Kerim'de, onlarca ayet geçmişe işaret ederek, hâlihazırdaki ve gelecekteki hayata çeki düzen verilmesini ister.[1]

1 Konuyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'in 3, 7, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 30, 31, 33, surelerine bakılabilir.

Yani tarihin sadece geçmişte cereyan etmiş bir takım hadiselerden ibaret olmadığına dikkatleri çeker. Bizler bu anlamda tarihî olayları yorumlama, olaylar arasındaki gizli ve açık, ortak bağları kavrama, dolayısıyla hayatın maddî ve manevî kurallarını keşfetme olarak anlamalıyız. Aksi takdirde salt olarak tarihî olayların geçmişte, bir mekanda cereyan etmesi bizim için bir önem arzetmeyebilir.

Nasıl ki insanın bugününü şekillendiriyorsa yani dün edindiği tecrübe ve birikimlerinden bugünü ve yarını etkileniyorsa, toplumlar için de aynı hususlar söz konusudur. Toplumsal hayatta da, kültürel gelişmeler, sosyal çöküntüler, savaş ve barış gibi çeşitli hadiseler geleceği önemli ölçüde etkilemektedir. Bu sebeple geleceğimiz için nasıl geçmişe muhtaç isek, aynı zamanda bu geçmişi iyi ve doğru anlamak zorundayız.

İslam toplumunun geçmişte yaşadığı siyasî çalkantıların dinî ve siyasî fırkaların teşekkülünde büyük rol oynadığını söylemek mümkündür. Özellikle Hz. Osman döneminde ileri seviyeye ulaşan ihtilafların temeline inmek önemli ve gereklidir. Böyle bir işi yaparken de mümkün olduğu ölçüde taraf olmaktan uzak durulmalıdır.

Uyulması fevkalade zor olan tarafsızlık ilkesi, İslam tarihçileri için söz konusu olduğunda, onlarda da nispeten yanlı bir yaklaşımın mevcut olduğu görülür. Yalnız, biz buradaki yanlı olmayı, sadece siyasî gruplar veya itikadî mezhepler arasındaki tercihlerin eserlere yansıtılması şeklinde anlamıyor, genel İslam tarihçiliği açısından ele alıyoruz. Bunun da sebebi özellikle Müslümanlar arasında İslam tarihinin, İslam öğretisi ile özdeş bir anlam çağrıştırmasıdır. Ne var ki böyle bir anlamanın hatalı bir takım tezahürleri olmuştur. Bunlardan en önemlisi de meselelere objektif bir şekilde yaklaşamama tavrıdır.

Tarihte mantıkî tutarlılık ve objektiflik, ölçü olarak alınmadığı zaman hislerin ön plana çıktığı görülmüştür. Dinî hassasiyet de, Müslüman tarihçilerin bir kısmını olaylara tek yönlü yaklaşıma itmiştir. Şüphesiz bu İslam'dan değil, ona mensup olan müellifin anlayış ve tavrından kaynaklanmıştır. Hâl böyle

olunca olaylar, seçmeci bir yaklaşımla ele alınarak iyi taraflar zikredilmiş, kötü hadiseler gözardı edilmiştir. Mesela umumî olarak olayların yorumunu okuyucuya bırakan Taberî ile onu kopya eden İbnu'l Esîr, "Hz. Osman ve Ebû Zer'le ilgili rivayetleri hoş görmediğimiz için kitabımıza almadık" derken açıkça bu tavrı sergilemişlerdir.[2] Herhâlde bunda da tarih ilminin tedvininin, rivayetlerini başka bir yönden ayıklamaya tabi tutan hadis ilminin tedviniyle aynı dönemde olmasının etkileri vardır.

Böyle seçmeci bir yaklaşım, tarihten ders almak gibi bir ilkeyi tek taraflı olarak yok etmektedir. Olaylar olduğu şekliyle ele alınmadığı veya rivayet edilmediği takdirde, tarihçinin görevi biter ve hakikate ulaşmak zorlaşır. Zira tarihçinin vazifesi, elindeki mevcut tarihî malzemeyle doğruya en yakın olan bilgiye ulaşmaktır.

Diğer bir husus da, yine dinî hislerle hareket eden çağdaş Müslüman tarihçilerin, özellikle Hz. Peygamber (sav) sonrası olayları içinde yer alan sahabeye karşı yaklaşımlarıdır. Yeri geldiğinde birbirlerine kılıç çeken, birbirlerini öldüren bu kişilerin insan oldukları ve hata yapabilecekleri unutulmuş, hatta o dönem olaylarının üzerine gidilip araştırılması hoş karşılanmamıştır. Meydana gelen hadiselerin, içtihat farklılığından kaynaklandığı şeklindeki bir savunmayla tamamen siyasî olan bir vakıa dinî bir mesele hâline getirilmeye çalışılmıştır. Hâlbuki Yemen, Hicaz, Irak ve Mısır'da Müslümanların onbinlercesinin kanının akıtılmasını bir içtihat farklılığına bağlamak fevkalade yanlış olduğu gibi, kimsenin böyle bir yetkiyi haiz olduğunu var saymak da mümkün değildir.

Gerçekte o kimselerin oluşturdukları tarihin temelinde, o olayları hazırlayan nedenler yatmaktadır. İslam düşüncesinde farklı bir duruşa sahip olan İbn Teymiyye dahi, İslam dünyasındaki ihtilafın temelinde Hz. Osman'ın katlinin yattığını söyler.[3] Hâlbuki meydana gelen üzücü hadiseler, çeşitli huzursuzlukları içinde taşıyan bir birikimin neticesinden başka bir şey değildir.

2 Taberî, I, 2858, 2980; İbnu'l Esîr, *el-Kâmil*, III, 56-5.
3 İbn Teymiyye, *Suâlü fi Muaviye b. Ebî Süfyan*, 6. (Thk. Selahaddin Müneccid, I, Beyrut 1979).

Özellikle klasik İslam tarihi ekolü diyebileceğimiz anlayış, sahabe devri olaylarının üzerine gidilmesini, onlara karşı yapılmış bir hakaret ve saygısızlık olarak kabul etmektedirler. Onlara göre, bu dünyadan göçmüş insanların hayırla yadedilmesi gerekir. Özde çok güzel olan bu tavır, şeklî bir sevgiyi yerine getirme pahasına, Kur'an'ın dikkatimizi çektiği "geçmişten ibret alma hususunu perdeleyen, böylece meselelerin temeline inmeye engel olan bir tavırdır". Hâlbuki Kur'an'da, geçmişten haber verilirken iyi veya kötü insanların vasıfları -bunlar peygamber oğlu veya yakınları olsalar bile- açıkça sergilenmiştir.

Klasik tarih anlayışının, Hz. Peygamber (sav)'in ashapına bu şekildeki yaklaşımı, neşter vurulması zorunlu olan bir hastanın sevenlerince ameliyet ettirilmemesi ve neticede ölmesi olayına benzetilebilir. Zahirî ve şeklî bir sevgi, hastalığın iyileşmesine yol açmamış, hatta hastanın ölmesine de mani olamamıştır. Tarihte pek çok ravi veya müellif, Hz. Osman dönemi olaylarına bu şekilde baktıkları için halifeyi temize çıkarma adına, Medine'deki binlerce Müslümanı çapulcu olarak nitelendirmekten çekinmemişlerdir. Bunun yanında insan olarak Hz. Osman'ın çok mütevazi, mülayim, cömert ve saygın kişiliğine rağmen, Hz. Ömer kadar kudretli bir idareci olmadığı ve kendi kabilesine aşırı bağlılığı ortaya konulsaydı, pek çok olayın arkasındaki sebepler ortaya çıkarılmış olacaktı. Zira bu dönem olaylarının arkasında yatan nedenler farkedilmediği için önceki sistemin değişip Araplık karakteri ağır basan bir yapının ortaya çıktığı da anlaşılmamıştır.

Bu şekildeki bir tarih anlayışıyla yola çıktığımız zaman olayların sorumluluğunu, o olaylar içinde yer alanlardan ziyade Allah'a yükleme şeklinde tezahür eden aşırı kadercilik anlayışına sapılacağı aşikârdır. Nitekim Batı'daki teokratik tarih anlayışı da bu şekilde oluşmuştur. Orada da Tanrı adına hareket ettiğini iddia eden ve O'nun adına zulümlerde bulunan bir kilise ve mensuplarının, yaptıkları yanlış işleri Tanrı'ya tasdik ettirme girişimleri söz konusudur.

İslam tarihinin İslam'ın tarihi olduğu, dolayısıyla hatasız olması gerektiği şeklindeki bir anlayış hakim olduğu müddetçe bu meyandaki yanlış anlayışlar da devam edecektir. İslam tari-

hinin, Müslümanların tarihi olduğu ve sahabenin de insan olmaları hasebiyle birtakım hatalar ve yanlışlıklar yapmış olabilecekleri gerçeği ortaya konulmalıdır. Kanaatimizce böyle bir yaklaşım, onların saygınlığına hiçbir halel getirilmeden, meselelerin daha iyi anlaşılmasını, çözümler üretilmesini, tarihin olduğundan farklı anlaşılmamasını, bilakis tarihî gerçeklerin açıkça ortaya konulmasını sağlayacaktır. Ayrıca, kişilerin içinde bulundukları konuma göre, bir kısım çağdaş araştırmacıların yaptığı gibi, tarihî olayları subjektif bir değerlendirmeye tabi tutmaları da önlenmiş olacaktır.

Biz, "Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Hayatı ve Devlet Politikası" adlı çalışmamızda olayları bu anlayış çerçevesinde ele aldık; kişilere ve olaylara tarafsız bir şekilde yaklaşmaya gayret gösterdik. Bundan maksadımız olayların nasıl cereyan ettiğini ve sonuçlandığını değil, niçin meydana geldiğini, olaylara zemin hazırlayan şartların neler olduğunu tespit etmektir. Ancak bunları yaparken zaman zaman hadiselerin daha iyi anlaşılabilmesi için rivayetleri olduğu gibi nakletmek durumunda kaldığımızı da belirtmeliyiz. Bunun yanında kişileri sahip oldukları dinî ve siyasî kimliklerinden soyutlayıp, bir insan olarak değerlendirmeye çalıştık. Zira böyle bir değerlendirme, geçmişte içinde yer aldıkları olaylardan dolayı kişileri suçlamayı da önleyecek ve hadiselerin sadece birer netice, daha önceki birikimlerin birer sonucu olduğunu ortaya koyacaktır.

Çalışmamız, araştırmanın metodu, kaynakların tanıtımı ve İslam öncesi Emevî ailesi ile ilgili giriş kısmından sonra üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Muaviye'nin hayatı, kişiliği, idarî ve siyasî alanda başarı grafiğinin yükselmesi incelenmiştir. Hayatı ve kişiliği hususunda, Ebî Süfyan ve oğlu Muaviye'nin Mekke'nin fethine kadar olan durumları ile Muaviye'nin siyasî bir deha ve mücadele azmiyle dolu, siyasî streslere mütehammil bir kişiliğe sahip olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Kaynaklarımızda farklı şekillerde tasvir edilen Muaviye'nin Müslüman oluşu ile vahiy katibi olup-olmadığı meselesini elden geldiğince netleştirmeye gayret gösrterdik. Ayrıca bu bölümde, "Hadis Edebiyatında Muaviye" diye bir başlık açarak onun,

lehinde ve aleyhindeki hadisleşmiş rivayetleri ortaya koyduk. Birbirine tamamen zıt olan bu haberlerin siyasî hizipleşmelerden sonra ortaya atılmış olduğunu izaha çalıştık.

Muaviye'nin, siyasî ve idarî alanda yükselişi konusunda da, onun yıldızının parlamasının, Ridde harplerinin akabinde kardeşi ile Suriye'nin fethine çıkması, fetihleri, Şam valiliğine tayini ve kurduğu deniz filosunun başarılarına bağlı olduğunu belirtirken, onu daha iyi tanımak amacıyla dolaylı ilgili bulunan malumata da yer verdik.

İkinci bölümde de, Hz. Osman dönemi İslam toplumunun sıkıntıları ve bu ortamda, Muaviye ile Emevî ailesinin diğer bazı fertlerinin almış oldukları roller ele alındı. Sonra da Hz. Osman'ın katliyle birlikte, Muaviye'nin idareyi ele geçirmesine kadar, iktidar mücadelesinin çeşitli merhaleleri ortaya kondu.

Üçüncü bölümde ise, bir devlet başkanı olarak Muaviye'nin, kendisine muhalif dinî ve siyasî gruplara karşı yürüttüğü iç politikası, uzun süredir duraklamış bulunan fetihlerin yeniden başlatılması ile devletin malî ve iktisadî yapısı hakkında bilgi verilmiştir.

Araştırmada dipnotlarla ilgili düzenlemeler hususunda birkaç noktayı belirtmek gerekirse; kolaylık olması bakımından şahıs isimlerinin başındaki harf-i tarifler kaldırılmıştır. Kaynakların tanıtımında belirtilen eserlerin isimleri tam olarak verilirken, tanıtmadığımız eser ve makaleler, ilk geçtiği yerde zikredilmiştir. Çalışmada bir müellifin tek eseri kullanılmışsa, ilk geçtiği yerde eserin tam adı verilmiş, daha sonraki atıflarda sadece müellifin meşhur ismiyle yetinilmiş, müelliflerin tam isimleri de bibliyoğrafyada kaydedilmiştir. Değişik eserlerini kullandığımız bir müellifin eserlerini kısaltılmış isimleriyle belirttik. Ancak bir sayfada aynı müellifin tek eserine iki veya daha fazla atıfta bulunmuşsak, ikinci ve daha sonrakiler için *age.* kısaltmasını kullandık.

Eserlerin ciltlerini verirken "c" harfi, sayfalarını verirken "s" harfini kullanmadık. Fakat bazı eserlerin tek cilt içinde değerlendirilen kısımları için "k" harfini, dergi sayıları için "s" harfini kullandık. Eser içinde verilen hicrî tarihleri genellikle miladî karşılıklarıyla vermeye çalıştık.

Kaynaklara gelince, Muaviye b. Ebî Süfyan ve Devlet Politikası adlı çalışmam, İslam öncesinden başlayarak Muaviye'nin vefatına kadar olan bir dönemi kapsar. Dolayısıyla bu araştırmayı yaparkan başvurduğumuz kaynaklar, İslam tarihinin ana kaynaklarını teşkil eden Siyer ve Meğâzî, Tabakât, Futûhât, Vefeyât, Neseb, Coğrafya, İslam Tarihi gibi eserlerle, tali kaynakları teşkil eden, fakat kaynak olması açısından fevkalade önemli gördüğümüz Edebiyat, Şiir, Hadis, Fıkıh ve Fadâil kitaplarından oluşmaktadır.

Bu çalışmanın bilgilerini toplamam esnasında, birbuçuk yıl süreyle Suudi Arabistan'ın Riyad şehrindeki Melik Suud Üniversitesi'nde bulunmamız ve konumuz açısından çok zengin eserlere sahip olan, her türlü çalışma imkânının bol olduğu üniversite kütüphanesinde çalışmamız, bizi kaynak açısından hiçbir sıkıntıya sokmadığı gibi, pek çok eserden faydalanma imkânını da sağlamıştır. Hatta, bu mevzunun hazırlanmasında Naşi el-Ekber, İbn Şebbe, İbn A'sem el-Kûfî, İbn Zenceveyh ve Temîmî'nin son yıllarda yayınlanan, temel kaynak mahiyetindeki eserlerinden ilk defa yararlanma fırsatını elde ettik. Dolayısıyla mümkün mertebe ilk kaynaklara dayandırmaya gayret gösterdiğimiz çalışmamızda, kullandığımız eserlerin hepsinin tanıtılmasının mümkün olmaması sebebiyle, bu kaynakları dört gruba ayırarak, eserlerin ortak yönlerini vurgulayacağız.

Birinci grup kaynaklarımız, tarihî bilgiler ihtiva eden eserlerden meydana gelmektedir. Bu kaynaklar arasında Siyer ve Meğâzî, Futuhât, Coğrafya, İslam Tarihi ve İslam Hukuku ile alakalı Haraç kitapları yer alır.

Müelliflerin bu konularda vermiş oldukları eserlerinde, konumuzla ilgili çeşitli bilgi ve rivayetler yer almasıyla birlikte, Muaviye ve devlet politikası ile alakalı topluca bir malumata rastlanamaz. Zaten bu eserlerin telif edildiği ve nakilci tarih anlayışının hakim olduğu bir dönemde böyle bir konu hakkında topluca bilgi veren eserlerin mevcudiyetini beklemek hayal olur.

Yine bu eserlerde bir meselenin değişik şekillerde anlatılmasına şahit olunduğu gibi, aynı meselenin tamamıyla birbirine zıt

anlatımlarını da görmek mümkündür. Devletin ve daha sonra ortaya çıkan hiziplerin faaliyetleri ile ilgili sade tarihî bilgileri nakletmeleri bu eserlerin özelliklerindendir. Bu bilgilerin genelde rivayet şeklinde bizlere kadar ulaşması da büyük bir kazançtır. Siyer ve Meğâzî ile ilgili eserler veren İbn İshak (151/768)[4] Vakıdî (207/822)[5] İbn Hişam (218/833)[6] ve bu konuda değişik eserlerdeki rivayetleri Meğâzî adıyla derlenen Zührî'nin (124/741)[7] verdiği bilgiler daha çok hicret öncesi ve sonrası Mekke ile Medine toplumlarının birbirlerine karşı giriştikleri faaliyetlerle alakalıdır.

Vakıdî,[8] Ezdî (231/846),[9] İbn Abdilhakem (257/870),[10] Belâzurî (279/892),[11] İbn A'sem'in (314/926),[12] eserleri değişik bölgelerde yapılan fetihlerle ilgili önemli bilgiler verirken, Ebû Yûsuf (182/798),[13] Yahya b. Âdem (203/818),[14] Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (224/839),[15] İbn Zenceveyh (251/865),[16] fethedilen bu arazilerin ve üzerinde yaşayan halkın statüleriyle ilgili uygulamaları bize aktarırlar.

Minkarî (212/827),[17] Halife (240/854),[18] İbn Şebbe (262/875)[19], Belâzurî,[20] Dineverî (282/895),[21] Yakubî (292/304),[22]

4 İbn İshak, *Siretü İbn İshak*, thk. Muhammed Hamidullah, Konya 1981.
5 Vakıdî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, I-III, Londra 1965.
6 İbn Hişam, *Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakka ve iki arkadaşı, I-II, Kahire 1955.
7 Zührî, *el-Meğâzî*, thk. Süheyl Zekkâr, I, Dımaşk 1980.
8 Vakıdî, *Futûhu'ş-Şam*, I, Beyrut,?.
9 Ezdî, *Tarihu Futûhi'ş-Şam*, thk. Abdülmün'im Abdullah Amir, 1, Kahire 1970.
10 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve Ahbâruha*, I, Leiden 1920.
11 Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, nşr. Rıdvan Muhammed Rıdvan, I, Beyrut 1983.
12 İbn A'sem, *Futûh*, I-IV, Beyrut 1972.
13 Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, I, Kahire 1972.
14 Yahya b. Adem, *Kitabu'l-Haraç*, nşr. A. Muhammed Şakir, I, Mısır 1964.
15 Ebû Ubeyd, el-Kasım b. Sellâm, *Kitabü'l-Emvâl*, thk. Halil Muhammed Herraş, I, Kahire 1975.
16 İbn Zenceveyh, *Kitabü'l-Emvâl*, thk. Şakir Zeyb Feyyaz, 1-III, Riyad 1982.
17 Minkarî, *Vak'atü Sıffîn*, nşr. Abdusselam Muhammed Harun, I, Kahire 1962.
18 Halife, *Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, I, Riyad 1985.
19 İbn Şebbe, *Kitabu Tarihi'l-Medineti'l-Münevvere*, thk. Mahmud Şeltut, I-IV, Cidde, 1973.
20 Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 1. kısım, thk. Muhammed Hamidullah Mısır 1959; III. kısım, thk. Abdülaziz ed-Dûrî, Beyrut 1978; IV. kısım, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1979; V. kısım, thk. S.D.F. Goitein, *Jerusalem*, 1939.
21 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, Kahire 1911.
22 Yakubî, *Tarih*, I-II, Beyrut,?.

Taberî (310/922),[23] Mes'ûdî (346/957),[24] İbn Hibban (354/965),[25] İbnu'l-Esîr (630/1232),[26] İbn Tagriberdî (870/1465),[27] genelde ilk döneme ait bilgileri, bazen de bölge ağırlıklı olmak suretiyle eserlerine geniş bir şekilde yansıtarak veren müelliflerdir. Minkarî, özellikle eserinde Sıffîn olayını ayrıntılı bir şekilde verirken, olayları yıllara göre derleyen Halife ve Taberî, yorumu genelde okuyucuya bırakarak, değişik ravilerin bir konu hakkındaki rivayetlerini bir araya toplamışlardır. Diğer eserler ise, o döneme göre düzenli tarih yazıcılığının örneklerini teşkil edebilirler.

İkinci grup kaynaklar, edebiyat ve şiir ağırlıklı eserlerdir. Bilhassa Arap araştırmacıların çoğunluğunun başvurmayı ihmal ettiği bu eserler toplumun sosyal hayatı ile ilgili çok güzel bilgiler verirler. Şair ve hatiplerin, bilge kişilerin ürünlerine yer veren bu eserler, o dönemde bu kimselerin, hiziplerin görüşlerini ortaya koyan sözcüleri durumunda olmaları sebebiyle, siyasî ve dinî grupların istek ve arzularının arkasında yatan gerçekleri açığa çıkarmamız açısından çok önemli bulduğumuzu burada belirtmemiz gerekir. Ahtal (92/710),[28] Ferezdak (114/732)[29] ve Kumeyt'in (126/743)[30] divanları, Müberred (285/898),[31] Câhız (255/868),[32] İbn Kuteybe (276/889),[33] İbn Abdirrabbih (327/938),[34] İsfahanî'nin (356/966)[35] eserleri bu gruba girer.

Üçüncü grup kaynaklar Neseb, Tabakât ve Vefeyât eserlerinden oluşur. Kişilerin neseblerinin ve hayat hikayelerinin çeşitli

23 Taberî, *Tarihu'r-Rusül ve'l-Mülûk*, thk. M.D. Goeje I-XV, Leiden 1879-1965.
24 Mes'ûdî, *Mûrûcü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, I-IV, Dimaşk 1979.
25 İbn Hibban, *Kitabü's-Sikât*, I-II, Haydarâbad, 1975.
26 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-X, Beyrut 1985.
27 İbn Tağrîberdî, *En-Nücûmü'z-Zahire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire* XII, Mısır 1963.
28 Ahtal, *Divan*, Mşr. Antony Salhany el-Yesû'î, I, Beyrut 1981.
29 Ferezdak, *Divan*, I-II, Beyrut 1986.
30 Kumeyt, *Haşimiyyât*, thk. Muhammed Mahmud er-Rafi'î, I, Kahire 1912.
31 Müberred, *el-Kamil fi'l-Lugati ve'l-Edeb*, thk. Nuaym Zarzûr, I-II, Beyrut 1987.
32 Cahız, *el-Osmaniyye*, thk. A. Muhammed Harun, I, Mısır 1955; *el-Beyân ve't-Tebyin*, thk. A. Muhammed Harun, I-IV, Kahire 1948; *Resâil*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, I-II, Kahire 1964.
33 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, thk. Yusuf Ali Tavil, I-II, Beyrut 1986; *el-Meârif*, thk. Servet Ukkaşe, I, Mısır 1969.
34 İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, thk. Müfid Muhammed Gamlha, I-IX, Beyrut 1987.
35 İsfahanî, *Kitabü'l-Egânî*, tsh. Şeyh Ahmed Şengıtî, XXI, C, Mısır,?.

yönleriyle ele alındığı bu eserler, sık başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. İbnu'l-Kelbî (204/854),[36] İbn Sa'd (230/844),[37] Zübeyrî (236/850),[38] Halife (240/854),[39] İbn Habîb (245/859)[40] Zübeyr b. Bekkâr (256/869),[41] İbn Hazın (456/1232),[42] İbn Abdilberr (463/ 1071),[43] İbnu'l-Esîr (630/1232),[44] İbn Hallikan (681/1282),[45] Kütübî (764/1362),[46] Zehebî (748/1347),[47] İbn Hacer'in (852/1448)[48] eserlerini bu grupta değerlendirebiliriz.

Dördüncü grup kaynaklar araştırma ve makalelerdir. Muaviye ve onun devlet politikası ile ilgili müstakil bir çalışma 1976 yılında İngiltere'nin Exeter Üniversitesi'nde, Ömer Süleyman el-Ukaylî isimli bir Filistinli tarafından, master tezi olarak hazırlanmıştır. Ben, çalışmam esnasında bu tezin hem İngilizce hem de Arapça'ya çevirisi yapılmış nüshasını edindim ve faydalandım. Master tezi olması hasebiyle, geniş çaplı bir araştırmaya dayanmayan bu çalışmanın Arapça çevirisi bazı ilavelerle 1984 yılında yayınlanmıştır.[49]

Bu araştırma ile birlikte Muaviye'nin hayatı ve savaşlarına ilişkin iki kitap daha yazılmıştır. Abbas Mahmud Akkad[50] ve Bessam el-Aselî[51] tarafından yapılan bu çalışmalar daha çok Muaviye'nin menkibeleri şeklindedir.

36 İbnu'l-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, thk. Naci Hasen, Beyrut 1982.
37 İbn Sâd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, I,IX, Beyrut 1957-1960.
38 Zübeyrî, *Kitabu Nesebi Kureyş*, thk. E. Levi Provencal, I, Mısır 1953.
39 Halife, *Tabakât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömeri, I, Riyad 1982.
40 İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, thk. Eliza Lichtenstater, I, Haydarâbad, 1942.
41 Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheretü Nesebi Kureyş ve Ahbâruha*, thk. Mahmud Muhammed Şakir, I, Kahire 1961.
42 İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, I, Kahire 1962.
43 İbn Abdilberr, *el-İstîab fî Esmâi'l-Ashâb*, I-IV, Beyrut 1940.
44 İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-V, Beyrut 1957.
45 İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâü Ebnâi'z-Zeman*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamit, I-III, Kahire 1948.
46 Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I-II, Mısır 1951.
47 Zehebî, *Siyerü Alami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnavut ve ark. I-XXV, Beyrut 1986.
48 İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, I-IV, Beyrut 1940.
49 Ömer Süleyman el-Ukaylî, *Hilafetü Muaviye b. Ebî Süfyan*, I, Riyad 1984; *The Life and Reign of the Umayyad Caliph Muaviye b. Ebi Süfyan*, Exeter, 1976.
50 Abbas Mahmud Akkad, *Muaviye fi'l Mîzân*, I, Beyrut,?.
51 Bessam el-Aselî, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, I. Beyrut 1985.

Bunların dışında, Emevîler döneminin tamamını kapsayan araştırmalarda, Emevî devletinin kurucusu olması hasebiyle, Muaviye ve onun icraatlarıyla ilgili kısımları bulabiliriz. Ancak özellikle bu konuda Arap âleminde yapılan çalışmaları incelediğimizde ciddi araştırmaların parmakla gösterilecek kadar az olduğu görülür. Bunlar arasında Hüseyin Atvan,[52] Hüseyin Muhammed Süleyman,[53] Refik Dakdükî,[54] Riyad İsa,[55] Yusuf el-İş,[56] Nebih Akil,[57] Şükrü Faysal,[58] Halid Casim el-Cenâbi,[59] Necdet Hammaş'ın[60] eserlerini saymak mümkündür.

Batılı araştırmacıların çalışmalarına gelince; başta Wellhausen,[61] Watt,[62] Ostrogorsky,[63] Honigmann[64] ve Heyd'in[65] çeşitli mevzularda yazılmış eserleriyle, Sabri Hizmetli'nin[66] tarihî rivayetlere göre Hz. Osman'ın öldürülmesi, Laure V. Vaglıeri'nin,[67] Ali-Muaviye mücadelesi ve Dayfullah el-Batâyine'nin[68] Muaviye döneminin malî ve iktisadî yapısı hakkındaki makalesinden yararlandığımızı burada belirtmemiz gerekir.

52 Hüseyin Atvan, *el-Emeviyyûn ve'l-Hilafe*, I, Amman 1986.
53 Hüseyin Muhammed Süleyman, *Ricalü'l-İdare fi'd-Devleti'l-İslamiyye el-Arabiyye*, I, Dammam, 1983.
54 Refik Dakdûkî, *el-Cündiyye fi Ahdi't-Devleti'l-Emeviyye*, I, Beyrut 1985.
55 Riyad İsa, *en-Niza Beyne Efradi'l-Beyti'l-Emevî*, I, Şam 1985.
56 Yusuf el-İş, *ed-Devletü'l-Emeviyye*, I, Dımaşk 1985.
57 Nebih Âkil, *Tarihu Hilafeti Benî Umeyye*, I, Şam 1983.
58 Şükrü Faysal, *Hareketü'l-Fethi'l-İslamî*, I, Beyrut 1982.
59 Halid Casim el-Cenâbi, *Tanzimatü'l-Ceyşi'l-Arabî el-İslamî fi'l-Asri'l-Emevî*, I, Irak 1984.
60 Necdet Hammaş, *el-İdare fi'l-Asri'l-Emevî*, I, Şam 1980.
61 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, trc. Fikret Işıltan, I, Ankara 1963, *İslam'ın En Eski Tarihine Giriş*, trc. Fikret Işıltan, I, İstanbul 1960, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, trc. Fikret Işıltan, I, Ankara 1989.
62 Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Etem Ruhi Fığlalı, I, Ankara 1981.
63 Ostrogosky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, I, Ankara 1981
64 Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (trc. Fikret Işıltan, I, İstanbul 1970).
65 Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, trc. E.Ziya Karal, I, Ankara 1975.
66 Sabri Hizmetli, *"Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi"*, *AÜİFD*, C. XXVII, 149-177, Ankara 1985.
67 Laura Veccia Vaglıeri, "Ali-Muaviye Mücadelesi ve Haricî Ayrılmasının İbadî Kaynakların Işığında İncelenmesi", trc. Ethem Ruhi Fığlalı, *AÜİFD*, C. XIX, 147-151, Ankara 1973.
68 M. Dayfullah el-Batâyine, *"Maliyetü'd-Devleti'l-İslamiyye fi Hilafeti Muaviye b. Ebî Süfyan"*, MAÜİ, VII, s. 27, 134-149, Kuveyt 1987.

2. Emevî Ailesinin İslam Öncesi Mekke Toplumundaki Yeri

Emevî ailesinin ve Muaviye'nin, İslam tarihindeki konumlarını incelemeye geçmeden önce, bu ailenin İslam öncesi Mekke şehir toplumundaki statülerini veya durumlarını, araştırmamıza bir temel oluşturması bakımından, kısaca belirtmekte fayda vardır. Çünkü bu aile, araştırmamızda bi'setten sonra direkt ve tamamen olmasa bile, İslam Tarihini ilgilendirdikleri ölçüde ele alınmış olacaktır.

Tarihte Emevîler veya Ümeyyeoğulları olarak ismini duyuran bu aile, daha çok İslam sonrası dönemde yani Muaviye ile bu ismi almıştır. Diğer bir deyimle, hanedanın kurucusu durumunda olan Muaviye b. Ebî Süfyan, bizzat Ümeyyeoğullarına mensup olması sebebiyle bu sülaleye Emevîler adı verilmiştir.[69]

Emevî hanedanının kurucusu Muaviye'nin nesebi, Sahr (Ebî Süfyan) b. Harb b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenaf b. Kusay şeklinde, Kureyş kabilesine kadar uzanır.[70] Ancak Muaviye'nin ceddinin İslam öncesi dönemde, toplumda kendisine yer edinmesi, Kusay'ın Kureyş kabilesini Mekke şehrine yerleştirmesinden sonra olmuştur.

Cahiliyye döneminde, Hicaz'ın güneyinde yer alan Kureyş kabilesinin iktisadî ve sosyal seviyesi pek iyi değildi. Diğer kabileler arasında varlığı hissedilmeyen bu kabile, Mekke'yi çevreleyen çıplak dağlar arasında ve vahşi geçitlerde çapulculukla meşgullerdi. Kureyşliler meskun oldukları bölgelerde Mekke tüccarlarına develerini kiralama ve onlara kılavuzluk yapma gibi Mekke ticaretine olumlu katkıları olduğu gibi bazen de bu ticaret kervanlarının başına bela oluyorlardı.[71] Yani Kureyşliler başlangıçta, Mekke toplumu için güvensizlik kaynağı olmuşlardı. Onların cahiliyye dönemindeki bu durumları Kusay ile birlikte değişmiştir.

Kureyş'in tarih içindeki seyrini değiştiren Kusay hakkında öz olarak bilgi vermek gerekirse, o daha küçük bir çocuk iken

69 G. Levi Della Vida, *İA*, IV, 240.
70 Zübeyrî, 124, Halife, *Tabakât* 10; Zehebi, *Nübelâ*, III, 119-120.
71 Lammens, *İA*, VI, 1014-1015.

babası Kilab ölünce annesi Fatıma, Suriye'de meskun Kudâa kabilesinden olan ve hac için Mekke'ye gelen Rabîa b. Haram ile evlendi. Hacdan sonra, Kusay da küçük bir çocuk olması sebebiyle annesi tarafından Suriye'ye götürüldü.[72]

Gençlik yıllarını Suriye'de geçiren Kusay, gerçek memleketinin Hicaz olduğunu öğrenmesiyle birlikte, hac aylarında yeniden Mekke'ye geldi ve üç yüz yıldan beri Mekke'yi ve Kâbe'yi elinde tutan Huzâa kabilesi liderinin kızıyla evlendi. Kusay'ın bu evliliğinden Abdüddâr, Abdümenaf, Abdüluzza ve Abd adındaki çocukları doğdu.

Huzaâ kabilesinin lideri Huleyl b. Hubşiyye'den sonra Kâbe'nin anahtarı damadı Kusay'a geçti. Bu durum, üç asırdan beri Mekke ve Kâbe'ye hükmeden Huzâa kabilesi ile Kureyş'i karşı karşıya getirdi. Ancak Kusay, Suriye'den Kudâa kabilesinin de yardımını alarak, Kâbe'nin egemenliğini Huzâa kabilesinden aldı.[73]

Diğer bir rivayete göre de, Kusay bir içki aleminde, Kâbe'nin anahtarlarını Huzâalı Ebû Gubşân'ın sarhoşluğundan yararlanarak aldı ve "Ey İsmailoğulları! bu anahtarlar, babanız İsmail'in evinin anahtarlarıdır. Allah onları size geri verdi" dedi, sonra da Kureyş ve diğer bazı kabilelerin yardımıyla Huzâalıları Mekke'den çıkardı.[74]

Taberî ve İbn Kesîr, yukarıdaki iki rivayeti birleştirir ve Ebû Gubşân'ın, Kusay'ın karısı Hubbâ'nın Kâbe hizmetlerini yürüten bir vekili olduğunu ileri sürer.[75] Kusay, Mekke'de hakimiyeti ele geçirdikten sonra, Mekke'nin dışında yaşayan Kureyşlileri Mekke'ye yerleştirdi. Dağınık hâlde bulunan bu insanları bir araya

72 Ezkarî, *Ahbâru Mekke ve Mâ Câe fîha Mine'l-Âsâr*, I, 104 (thk. Rüşdi Salih, I-II, Madrit, 1965); İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, II, 190 (thk. Ahmed Ebû Mulhim ve arkadaşları, I-XV, Beyrut 1988).

73 Geniş bilgi için bkz. Ezrakî, I, 104-107; Taberî, I, 1092-1100; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 190, 195.

74 Kalkaşendî, *Nihayetü'l-Ereb fi-Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, 399, thk. İbrahim Ebyarî, I, Kahire 1959.

75 Taberî, I, 1094; İbn Kesîr, *age.*, II, 194; Caetani (de bu görüşte olduğunu söylerken, haberi Ezrakî'den aldığını belirtir. Hâlbuki bu haber, Taberî ve İbn Kesîr'in eserlerinde geçmektedir.) *İslam Tarihi*, I, 236 (trc. Hüseyin Cahit Yalçın, I-X, 1924-1927).

getirerek kendisine itaat ettirdi. Onları bir araya getirip, toplamasından sonra da kendisine *"Mücemmi'"* adı verildi.[76]

Kusay, Kureyş kabilesini Mekke'ye yerleştirirken, onların zenginlerini ve soylularını vadiye yani Kâbe'nin etrafına yerleştirdi. Bunlar, kendisinin de mensup olduğu Ka'b b. Luey'in kolları, Abdimenafoğulları, Abdüddâroğulları, Abdüluzzaoğulları, Zühreoğulları, Abdoğulları, Teymoğulları, Mahzumoğulları, Sehmoğulları, Cumahoğulları, Adiyoğulları idi ve kendilerine *Kureyşü'l-Bitah* adı veriliyordu.

Yine Kureyş'e mensup olan Âmir b. Lüey kabilesinin kolları da Mekke vadisinin dışına yerleştirilmiş ve kendilerine *Kureyşü'z-Zevahir* adı verilmiştir.[77] Bu kimseler Kureyş içinde statü açısından diğerlerinden de geri seviyede idiler. Onun bu şekilde Mekke'yi iskan politikasından sonra Mekke ve Kâbe eğemenliği tamamen Kusay'a, dolayısıyla Kureyş'e geçmiş oluyordu. *Kıyâde* (kumandanlık), *livâ* (sancaktarlık), *nedve* (meclis başkanlığı), *hicâbe* (Kâbe perdedarlığı), *sikâye* (hacılara su dağıtma), *rifâde* (hacılara ziyafet verme) gibi Mekke ve Kâbe ile ilgili bütün görevler Kusay'ın şahsında toplanıyordu.

Kusay'ın ölümünden sonra bu görevler, onun büyük oğlu Abdüddâr'a devredilmiştir. Fakat bir müddet sonra, bu yetkilerin paylaşılması amacıyla Kusay'ın oğulları arasında mücadele başlamış ve Mekkelileri ikiye bölmüştür. Mahzumoğulları, Sehmoğulları, Cumahoğulları, Adiyoğulları, hakim zümre Abdüddâroğullarının yanında yer alırken, onlara karşı muhalefeti oluşturan Zühreoğulları, Esedoğulları, Teymoğulları, Haris b. Fihroğulları da Abdimenafoğullarının yanında yer almışlardı.[78]

Kusay'ın oğulları arasındaki bu mücadele, daha sonra Mekke ve Kâbe'nin yönetimi ile ilgili yetkilerin paylaşılmasıyla çözüme kavuşturulmuştur. Buna göre, hicâbe, livâ ve nedve görevle-

76 Ezrakî, I, 107; Taberî, I, 1094; İbn Kesîr, *age.*, II, 194.
77 İbn Habîb, 167-168; Mes'ûdî, *Murûç*, II, 275-276; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 192; Lammens, *İA*, VII, 630-632; Ö.R. Kehhâle, *Mûcemu Kabaili'l-Arab*, III, 948 (I-V, Beyrut 1982); Said el-Afganî, *Esvâku'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve'l-İslam*, 95-96 (I, Dımaşk 1960).
78 İbn Hişam, I, 130-131; İbn Sa'd, I, 77; İbn Habîb, 166; İbn Kesîr, *age.*, II, 194.

ri Abdüddâroğullarına bırakılırken, kıyâde, sikâye, rifâde görevleri de Abdimenafoğullarına kalıyordu. Abdüddâroğulları kendi görevlerini, Hz. Peygamber (sav)'in Mekke'yi fethine kadar ve ondan sonra da devam ettirmiştir.[79]

Öte yandan kıyâde, rifâde ve sikâye görevleri de hayatta olduğu sürece Abdimenaf'ın kendisi tarafından yerine getirilmiştir.

Ancak onun ölümünden sonra sikâye ve rifâdeyi bir oğlu Haşim b. Abdimenaf, kıyâdeyi de diğer oğlu Abdüşems b. Abdimenaf ele almıştır.[80] Rivayete göre Haşim ile Abdüşems, ikiz[81] ve yapışık olarak dünyaya gelmişler, onların bu durumları aralarında bir çekişme ve mücadelenin olacağı şeklinde yorumlanmıştır.[82]

Haşim b. Abdimenaf, Kureyş'in büyüklerinden ve efendilerindendi. Ticaretle meşgul olan Haşim kışları Yemen'e, yazları da Suriye'ye ticarî amaçlı seferlerde bulunuyordu. Aynı amaçla kardeşlerinden Abdüşems Habeşistan'a, Muttalib Yemen'e, Nevfel de Irak'a gidiyordu.[83] Haşim bu arada rifâde ve sikâye görevlerini de yerine getiriyordu. Muhtemelen Abdüşems erken bir dönemde Mekke'de ölünce[84] kıyâde görevini oğlu Ümeyye b. Abdişems üstlendi. Ümeyye, akraba ve yakınları çok olan, aynı zamanda zengin bir kişiydi. Belki de bu durumuna güvenerek amcası Haşim b. Abdimenaf ile anlaşmazlığa düşmüş, onunla rekabete girmişti. Fakat bu mücadeleyi kaybetmiş ve Hicaz'ı terkederek, on yıl boyunca Şam'da kalmıştır. Tarihte böylece Hz. Muhammed (sav)'in dedesinin babası olan Haşim ile Muaviye'nin dedesinin babası Ümeyye arasındaki ilk düşmanlık ve mücadele başlamış oluyordu.[85]

Ümeyye b. Abdişems'in Suriye'de kaldığı bu on yıllık süre zarfında Yahudi asıllı bir kadınla yaşadığı rivayet edilir. Ümeyye,

79 Ezrakî, I, 109-110; İbn Kesîr, el-Bidâye, II, 13.
80 Ezrakî, I, 111.
81 Zübeyrî, 14.
82 Taberî, I, 1089.
83 İbn Habib, 162-163.
84 İbn Habib, 163.
85 Alûsî, *Bulûğu'l-Ereb*, I, 307-308 (nşr. M. Behcet el-Eserî, I-III, Beyrut 1986; Kehhale, I, 43-45.

yine bir Yahudi ile evli olan bu kadının doğurduğu çocuğu nesebine katmış ve onu Mekke'ye getirmiştir. Bu çocuk Ukbe b. Ebî Muayt'ın babası Amr'dan başkası değildir. Bu sebeple Hz. Peygamber (sav) Ukbe'nin öldürülmesini istediği gün "Sen Safuriye ehlinden bir Yahudisin" demiştir.[86]

Zengin ve geniş bir nüfuza sahip olan Ümeyye, Şam'dan Mekke'ye döndükten sonra da eski mevkisini korumuştur. Zira o, Habeşistan'ı ele geçiren Seyf b. Zi-Yezn'i tebrik için giden Kureyş heyetinde de mevcuttur.[87]

Ümeyye'nin ölümünden sonra onun yerini oğlu Harb almıştır. Abdüşemsoğullarının lideri olan Harb, özellikle ficar harblerinden ikisinde Kureyş'in komutanlığını yapmıştır.[88] O, Abdülmuttalib b. Hişam'ın yakın dostu ve nedimi idi.[89] Ancak Abdulmuttalib, Yahudi bir kimseyi öldürmesinden dolayı Harb'den, maktülün diyeti olan yüz deveyi alıp, onun amca oğluna vermesine kadar kendisiyle ilişkisini kesmiştir.[90] Böyle bir olay da muhtemelen Haşimoğulları ile Ümeyyeoğullarının arasının daha da açılmasına neden olmuştur.

Ümeyye b. Abdişems ile Haşim b. Abdimenaf'tan bu yana karşılıklı olarak ilişkilerin pek iyi seviyede seyretmediği bir dönemde Abdülmuttalib'in torunu Hz. Muhammed (sav)'in Allah (cc) tarafından peygamber olarak seçilmesi, elbette Ümeyyeoğulları arasında menfi bir tesir uyandırmış ve kendilerine İslam tebliğ edildiğinde onu kabul etmemişlerdir.

İşte biz, araştırmamızda bu noktadan itibaren Emevî ailesini ve özellikle de Emevî hanedanının kurucusu Muaviye'yi, İslam tarihini ilgilendirdikleri ölçüde, genelde meydana gelen olaylara önem vererek incelemeye çalışacağız.

86 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 319.
87 Asmaî, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslam*, 52 (thk. M. Hasan Ali Yasin, I, Bağdat 1959); İbn Abdirabbih, I, 290; İbnu'l-Cevzî, *el-Vefâ bi Ahvâli'l-Mustafa*, I, 122, 125 (thk. Mustafa Abdulvahid, I-II, Mısır, 1966); Fayda, *İslamiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, 10-12, I (Ankara 1982).
88 Ezrakî, I, 115; İbn Habîb, 170-172; İbn Abdirabbih, IV, 101; VI, 106.
89 İbn Habîb, 173; Belâzurî, Ansâb, I, 72; Alûsî, I, 323-324.
90 Belâzurî, *age.*, I, 133, Alûsî, I, 232-324.

BÖLÜM I
MUAVİYE'NİN HAYATI, KİŞİLİĞİ, İDARÎ VE SİYASÎ ALANDA YÜKSELİŞİ

1. HAYATI VE KİŞİLİĞİ

A. Tarihî Rivayetlere Göre Ebî Süfyan, Ailesi ve Muaviye

Muaviye'nin hayatının ilk dönemine ait bilgilerin hemen hemen olmayışı, bizim onu ailesi içinde ele almamızı gerektirmektedir. Konuyu bu şekilde ele almak Muaviye'yi daha iyi anlamamıza imkân verecektir.

Muaviye b. Ebî Süfyan, Mekke'de Miladi 602 veya 603 yılında dünyaya geldi.[1] O günün değer yargıları ile ailesi, asalet yönünden ve ekonomik bakımdan Mekke şehir toplumunda yüksek bir yere sahipti. Tüccar olan baba Ebî Süfyan, Sahr b. Harb (b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenaf b. Kusay)[2] ve annesi Hind binti Utbe (b. Rebîa b. Abdişems b. Abdimenaf b. Kusay) neseb itibarıyla Mekke şehrinin en şerefli kabilesi sayılan Kureyş'e mensup idiler.

1 Kaynakların genelinde Muaviye'nin ne zaman doğduğu, tarih olarak geçmez, ancak, onun idareyi ele aldığı zaman (41/660), kaç yaşında olduğu ve vefat ettiği zaman (60/680 Recep) kaç yaşında vefat ettiği ile ilgili bilgilerden hareket ettiğimizde, birbirinden çok farklılık arzetmeyen iki görüş ortaya çıkar. Birincisi; Muaviye'nin Âmu'l-Cemâa'da (41/660) 57 yaşında olduğu ve 77 yaşında vefat ettiği şeklindedir. (Bkz: İbn Habîb, 21; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 350; Belâzurî, *Ensâb*, IV, 155; Ebû Zur'a, *Tarih*, I, 599 (thk. Şükrullah b. Nimetullah el-Kocânî, I-II, Dımaşk 1980); Yakubî, II, 212; Zehebî, *Nübelâ*, III, 162; el-Kâşif, III, 157, thk. İzzet Ali İyd Atıyye-Mürsi Muhammed Ali el-Mevşi, I-III, Mısır ?; Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, I, 65, I-VIII, Beyrut ?.
İkincisi; Yukarıdaki rivayetlerden farklı olarak bazı kaynaklarımızda Muaviye'nin Suriye'ye vali tayin edildiğinde 38, idareyi ele aldığında 58, vefat ettiğinde de 78 yaşında olduğu belirtilir. (Bkz: İbnu'l-Fakîh, *Kitabu'l-Buldân*, 108-109, thk. M. J. De Goeje, I, Leiden 1885); İbn Hibban, II, 305-306; Hanbelî, I, 65).
Buna göre Muaviye'nin doğum tarihinin yukarıda verdiğimiz tarihlerden birisi olduğu sonucu çıkar.

2 Zübeyrî, 124, Halife, *Tabakât*, 10; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşraf*, 62 (thk. Abdullah İsmail es-Sûlî, I, Kahire 1938); Zehebî, *Nübelâ*, III, 119-120.

Muaviye'nin doğduğu yıllarda Mekke, henüz Hz. Muhammed (sav)'in risaletine muhatap olmadığından, putperestliğin hüküm sürdüğü bir merkez hâlinde idi. Abdimenaf'ın oğullarından ikisi olan Abdüşems ve Haşim'in aileleri arasında şehir idaresi ve Kâbe hizmetlerinin yürütülmesi hususundaki anlaşmazlık ise bi'sete kadar devam edegelmiştir. Hz. Muhammed (sav)'in Allah tarafından peygamber olarak seçilmesi ve onun Haşimîler içinden çıkması, Emevîlerin aile olarak İslam'ı kabulde gecikmelerine sebep olmuştur.

Bu yüzden Muaviye, umumî olarak Emevîler, hususi olarak da Ebî Süfyan ve ailesi, İslam geldikten sonra uzun müddet atalarının dininde kaldıklarından, dinî açıdan putperestlik kültürü ortamında yetişmiştir.

Babası Ebî Süfyan, asil Kureyş kabilesine mensup olmakla birlikte, Kureyş'in de önde gelen isimlerindendi. Onu, Müslümanların Medine'ye hicretinden önce, Hz. Muhammed (sav)'i peygamberlik iddiasından (!) vazgeçirmeye çalışan, bunun için peygamber (sav)'in hamisi durumundaki amcası Ebü Talib'e giden Kureyş heyetleri arasında görürüz.[3]

Mekke'de herkes gibi Ebî Süfyan ve ailesi de Peygamber tarafından İslam'a davet edilmelerine rağmen İslam'ı kabul etmediler. Buna rağmen kaynaklarda, Ebî Süfyan ve bazı müşriklerin birbirlerinden gizli olarak, geceleri gelip Resulullah (sav)'ın okuduğu Kur'an'ı dinlemekten kendilerini alamadıkları, dinlemeleri bittikten sonra birbirlerine rastladıklarında da "sakın bir daha gelmeyelim, halkın alt tabakasından bazıları bizleri görürlerse şüpheye düşerler" dedikleri, fakat ertesi gün yine gittikleri, sonunda, onların bir daha oraya gitmemeye and içtikleri nakledilir.[4]

Geceleri gizli gizli Kur'an dinleyenlerden el-Ahnes b. Şerîk belki de okur yazar bir aileden gelmesi ve kendisinin de okuma yazma bilmesi[5] sebebiyle Ebî Süfyan'a gelerek "Muhammed'den

3 İbn İshak, 129, İbn Hişam, I, 264.
4 İbn İshak, 169; İbn Hişam, I, 315.
5 Belâzurî, *Futûh*, 457.

duyduğun şeylerin anlamını bana anlatırmısın?" deyince, o da, "Tanrıya andolsun ki ben bildiğim ve amacını anladığım bazı şeyler işittim; fakat bunların yanında ne anlamını ne de maksadını anlamadığım şeyler de duydum" diyerek[6] Resulullah'ı dinlediğini itiraf ediyordu.

Ebî Süfyan, Hz. Peygamber (sav)'i Kâbe'ye çağırıp, onunla davasından vazgeçmesi hususunda konuşan ve ona bazı tekliflerde bulunan Kureyş'in eşrafı arasında da yer almıştır.[7] O aynı zamanda Kureyş'in Hz. Peygamber (sav)'e ve Müslümanlara karşı uyguladığı her türlü politikanın üretilmesi ve baskı uygulamasında büyük ölçüde katkısı olan bir kişidir. Ebü Talib onu, müşriklerin Müslümanlara eza ve cefalarının arttığı bir sırada, Kureyş'ten şefkat talep ettiği meşhur kasidesinde; "Dost görüntüsü vermeye çalışan, ancak içinde gürül gürül kaynayan kinleri gizleyen" bir kimse olarak tanıtır.[8] Ebî Süfyan'ın, kendisine böyle bir görüntüyü verebilmesi yüzyıllar sonra, Mekke döneminde Resulullah'a fiilî eziyet verenlerden olmadığı şeklinde yorumlanmıştır.[9]

Mekke'de müşrikler Hz. Peygamber (sav)'e tabi olanlara ve ona iman edenlere eziyette o kadar ileri gittiler ki, Müslümanlar önce Habeşistan'a, sonra da Medine'ye hicret etmek zorunda kaldılar. Mekke'de her türlü mal varlıklarını bırakmak durumunda kalan Müslümanlardan bazılarının evlerini Ebî Süfyan'ın satmış olduğu ve bu satışlardan elde ettiği paralarla borçlarını ödediği belirtilir.[10]

Ebü Süfyan, çok daha sonraları neden daha erken Müslüman olmadığını, -Resulullah (sav)'ın durumunu bildiği hâlde- kör bir taassup olarak nitelendirerek, bu gecikmenin Müslüman olması hâlinde müşrikler içindeki mevkiinin, şerefinin kaybolacağı endişesiyle olduğunu belirtir.[11] Ebî Süfyan'ın ailesinden

6 İbn Hişam, I, 315-316.
7 İbn İshak, 178.
8 İbn Hişam, I, 277.
9 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 8.
10 Makrızî, *en-Nisâ, ve't-Tehasüm fî mâ Beyne Benî Umeyye ve Benî Haşim*, 20 (I, Leiden 1888).
11 Belâzurî, *age.*, IV, 10.

Müslüman olan ilk kimse Remle binti Ebî Süfyan'dır. O, kocası Ubeydullah b. Cahş ile birlikte Müslüman olup Habeşistan'a hicret etmiştir. Fakat kocası orada Hıristiyan olmuş ve bir müddet sonra da ölmüştür.[12]

Mekke'den Medine'ye hicret etmelerinden hemen iki sene sonra, Müslümanlara müşriklerle fiilî mücadele izni verildi.[13] Yapılan ilk savaş için sebep olarak da Ebî Süfyan'ın Şam'dan gelen ticaret kafilesinin vurulması öngörüldü.[14] Böyle bir karşılaşma Ebî Süfyan ve ailesi üzerinde çok derin yaralar bıraktı. Çünkü yapılan Bedir (2/624) savaşında, Ebî Süfyan'ın büyük oğlu Hanzala, karısı Hind'in babası Utbe b. Rebîa, kardeşi Velid b. Utbe ve amcası Şeybe b. Rebîa gibi dört yakını öldürülmüş, oğlu Amr b. Ebî Süfyan da esir alınmıştır.[15]

Yakınlarından bu kadar kimseyi yitirmesi ve müşriklerin lideri Ebû Cehil'in de bu savaşta öldürülmesi, Ebî Süfyan'ın siyasî statüsünü birden değiştirmesine ve Kureyş'in siyasî lideri olmasına yol açmıştı. Tabir caiz ise müşrikler onun yarasını bu şekilde sarmışlardı. Onun bu statüsü Mekke'nin fethine (8/630) kadar devam etti.[16]

Müslümanlarla yapılan ilk savaşta birçok yakınını kaybeden Ebî Süfyan ailesi, ikinci savaşa daha bir iştiyak ile katıldı. 3/625 yılında Müslümanlara karşı yapılan Uhud savaşında Ebî Süfyan, müşriklerin ordusunun başında, karısı Hind binti Utbe de bu orduyu defle Müslümanlara karşı teşci eden Mekkeli kadınlar arasında yer alıyordu.[17] Hind binti Utbe, savaş içerisinde vargücünü sarfederek babası, kardeşi, amcası ve (üvey) oğlu Hanzala'nın intikamını almaya koştu. Şehit düşen Müslümanların kulak ve burunlarını kesti. Kiraladığı Vahşi isimli bir köle ile de Peygamber (sav)'in amcası ve en büyük desteği Hz. Hamza'yı

12 İbn İshak, 241-242; İbn Hişam, I, 224.
13 Hac, 39, Bakara, 191.
14 İbn Hişam, I, 606-507.
15 İbn Hişam, I, 625, 650, 708-709; Burri, *el-Cevhere fi Nesebi'n-Nebî ve Ashapihi'l-Aşara*, I, 38, thk. Muhammed Altuncu, I-II, Riyad 1983.
16 İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Divânu'l-Mübtedei ve'l-Haber*, III, k. I, 5 (I-IV, Beyrut 1966).
17 İbn Hişam, II, 67-68; Belâzuri, *Ensâb*, I, 312.

katlettirdi, sonra da göğsünü yararak ciğerini çıkarıp çiğnedi.[18] Annesinin bu hareketine istinaden çok daha sonraları Muaviye'ye "İbnu âkileti'l-ekbâd" (ciğerleri çiğneyen kadının oğlu) denildi.[19] Uhud savaşının sonunda Ebî Süfyan da yüksek bir yere çıkarak, "Bedir'in intikamını aldık" diye vargücüyle bağırıyordu.[20]

Uhud savaşından kısa bir süre sonra Kureyş'in eline ikinci bir intikam fırsatı daha geçti. İslam dinini öğretmeleri amacıyla çağrılan, fakat yolda Huzeyl kâbilesine esir düşüp Kureyş'e teslim edilen Zeyd b. ed-Desinne ve Hubeyb b. Adiy'in asılmaları esnasında Ebî Süfyan, Kureyş'in başında idi. Zeyd b. ed-Desinne'nin İslam'a ve onun peygamberine bağlılığı Ebî Süfyan'ı hayrete düşürmüştü.[21] Bu sırada gençlik yıllarını yaşayan fakat Müslümanlara karşı herhangi bir faaliyetine rastlayamadığımız Muaviye, Hubeyb b. Adiy'in idam edilmesi esnasında babasıyla birliktedir. Hubeyb'in, idamı esnasında müşriklere yağdırdığı beddualar karşısında, ona hedef olmamak için -kendi inançlarına göre- nasıl yere kapaklandıklarını Muaviye bizzat kendisi anlatır.[22]

Muaviye'nin Müslümanlara karşı ilk savaşa katılması 5/627 yılında vukû bulan Hendek savaşında olmuştur. Fırtına, açlık ve korkunun sardığı ve bozgunun baş gösterdiği müşrik ordusuna, ne yaptıkları hususunda bilgi almak için Hz. Peygamber (sav), Huzeyfe b. el-Yeman'ı casus olarak gönderir. Bir ara müşriklerin ordu komutanı Ebî Süfyan, maiyetindeki herkese seslenerek, yanındaki arkadaşını kontol etmesini ister. Huzeyfe b. el-Yeman, kendisini ele vermemek amacıyla önce davranır ve yanındakinin elinden tutarak "Sen kimsin?" der, o da "Muaviye b. Ebî Süfyan" diye cevap verir.[23]

6/628 yılda Hz. Peygamber (sav) ve onunla birlikte olan Müslümanların Kâbe'yi ziyaret isteklerinin reddedilmesi ve

18 İbn Hişam, II, 91.
19 Vakıdî, *el-Meğâzî*, I, 359; İbn Hişam, II, 273.
20 Vakıdî, *age.*, II, 489; İbn Hişam, II, 232.
21 Yakubî, II, 218; İbn A'sem, II, 301; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 430; İbn Tiktaka, 104.
22 İbn Hişam, II, 93.
23 İbn Hişam, II, 172.

akrabası olduğu için elçi olarak Ebî Süfyan'a gönderilen Osman'ın geri gönderilmeyip öldürüldüğü şayiasının yayılması, Bey'atü'r-Rıdvan'a sebep oldu. Ancak Müslümanların kararlılığını anlayan Kureyş, Süheyl b. Amr'ı göndererek Hudeybiye anlaşmasını yapmak zorunda kaldı. Böylece kısa bir süre de olsa Kureyş'in düşmanlığından emin olunuyor, diğer hedeflere yönelme fırsatı çıkıyordu.

7/628-629 yılında Ebî Süfyan ailesini ilgilendiren önemli hadiselerden biri meydana geldi. Mekke'de Müslüman olan ve müşriklerin eziyeti karşısında, kocası Ubeydullah b. Cahş ile birlikte Habeşistan'a hicret eden Ebî Süfyan'ın kızı Ümmü Habibe, kocasının Habeşistan'da ölmesi nedeniyle dul kalmıştı. Onun uzun süre Habeşistan'da dinine sebat gösterdiğini öğrenen Hz. Peygamber, Necaşî'ye haber göndererek, Ümmü Habibe'yi nikahına almak istediğini bildirdi. Hz. Peygmaber (sav)'in bu isteği gerçekleşti. Ümmü Habibe'nin Medine'ye gelişinin Hayber galibiyetiyle aynı zamana rastladığı belirtilir.[24]

Hz. Peygamber (sav)'in Ümmü Habibe ile evliliği, Müslümanların lideri ile müşriklerin liderinin ailesi arasında gerçekleşen önemli bir hadise oldu. Bu evlilik dolayısıyla iki topluluk arasında bir yumuşama olması bekleniyordu. Nitekim bu evlilikten önce; "*Olabilir ki Allah, aranızda düşmanlık bulunan kimseler ile sizin aranızda dostluk tesis eder.*"[25] ayetinin nazil olduğu, hatta Resulullah (sav)'ın Ümmü Habibe ile nikahlanmasından sonra Ebî Süfyan'ın Resulullah'a karşı yumuşamaya başladığı rivayet edilir.[26]

Ancak İbn Habîb'in bu evliliğin Mekke'nin fethi esnasında meydana geldiği ve Ebî Süfyan'ın Hz. Peygamber'e karşı yumuşamaya başladığı şeklindeki haberine biraz ihtiyatla bakmak gerekir. Çünkü Mekkeli müşriklerin Hudeybiye Antlaşması'nı tek taraflı ihlal etmeleri, Mekke'nin fethi için uygun bir fırsatın doğmasına sebep olmuştur. Kureyşliler bu durum karşısında, Müslümanların savaşmakta kararlı olduklarını hissettiler ve

24 Bkz. İbn İshak, 242; İbn Sa'd, VIII, 98-99; Zehebî, *Nübelâ*, II, 219-223.
25 Mümtahine, 7.
26 İbn Habîb, 88-89.

başkanlarını, yeniden uzlaşma zemini aramak için Medine'ye gönderdiler. Ebî Süfyan, Medine'ye geldiğinde Hz. Muhammed (sav)'in zevcesi olan, kızı Ümmü Habibe'nin evine indi. Ümmü Habibe'nin evinde, Hz. Muhammed (sav)'in yatağının üzerine oturmak isteyince, kızı yatağı dürerek kaldırdı. Şaşırıp kalan Ebî Süfyan; "Kızım, bilmiyorum bu yatağı bana layık görmüyor musun, yoksa onu benden üstün mü tutuyorsun?" dedi. Kızı, "Bilakis, bu Resulullah (sav)'ın yatağı ve sen de necis bir müşriksin, onun yatağının üzerine oturmanı istemem" cevabını verince, şaşkınlık içinde kalan Ebî Süfyan, "Kızım vallahi benden sonra sana şer isabet etmiş" der.[27] Buradan çıkan sonuç, Hz. Muhammed (sav)'in Ümmü Habibe ile evliliğinin Mekke'nin fethi esnasında değil de daha önce gerçekleşmiş olmasına rağmen iki taraf arasında gözle görülür bir yumuşamanın olmadığı şeklindedir.

Ebî Süfyan, Medine'de kiminle görüştü ise istediği sonucu elde edemedi. Öyle ki Müslümanlar fetih için Mekke'nin yakınına kadar gelerek şehir dışında ordugâh kurup ateş yakmışlardı. Birkaç arkadaşıyla şehrin dışında kontrolde bulunan Ebî Süfyan, çocukluk arkadaşı Abbas b. Abdulmuttalib'le karşılaştı. Abbas ona "Mekke zorla alınmadan ve boynun vurulmadan gidelim. Hz. Resulullah (sav)'tan eman dile, vallahi eğer eline geçirirse boynunu mutlaka vuracak" dedi. Bunun üzerine Abbas b. Abdulmuttalib ile birlikte Hz. Peygamber (sav)'e geldiler. Ordugâha getirildiğinde bazı Müslümanlar Ebî Süfyan'ın hemen öldürülmesini istedilerse de Resulullah (sav) ve Abbas b. Muttalib buna meydan vermediler. O, bizzat Hz. Peygamber (sav) tarafından İslam'a davet edildi. Bu davet karşısında tereddüde düşen Ebî Süfyan'ı, arkadaşı Abbas, "Boynun vurulmadan önce Müslüman ol, Kelime-i Şehadet getir" diye yeniden ikaz etti. Onun bu ısrarları üzerine Müslüman oldu. Yine Abbas b. Abdulmuttalib'in tavsiyesiyle Resulullah (sav)'ın "Kim Ebî Süfyan'ın evine sığınırsa emindir"[28] buyurması Kureyş'in reisi ve eşrafın-

27 İbn Hişam, II, 396; İbn Sa'd, VIII, 99-100; Hibban, II, 38-39; Kutûbî, *Uyunü't-Tevârih*, 290 (thk. Husameddin el-Kudsî, I, Kahire 1980); Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 287, trc. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1980. .

28 İbn Hişam, II, 402-403

dan iken, sıradan bir kimse durumuna düşen Ebî Süfyan'ı onure etmeye yönelikti.

Bütün bunların yanında Hz. Peygamber (sav) amcası Abbas'tan Ebî Süfyan'ı, İslam ordularının Mekke'ye gireceği bir geçitte bekletip seyrettirmesini istemiştir.[29] Resulullah (sav)'ın bu hareketi, Ebî Süfyan'ın -Kelime-i Şehadet getirmesine rağmen- bütün direncinin kırılmasına ve şartsız teslimin sağlanmasına yönelikti. İslam ordusunun Mekke'ye girişinin ihtişamını seyreden Ebü Süfyan, Abbas'a "Ey Ebü'l Fadl, kardeşinin oğlunun mülkü, saltanatı ne kadar büyükmüş", dediğinde "Onun mülk ve saltanat değil, nübüvvet olduğu" cevabını aldı.

Ebî Süfyan'ın Mekke'de "kendi evine sığınanların emniyet içinde olduklarını" kendisinin ilan etmesi, ailesinin ve Mekkelilerin tepki göstermelerine sebep oldu. Bedir Savaşı'ndan beri Müslümanlara karşı içindeki duygulardan pek fazla bir şey kaybetmeyen Hind binti Utbe'nin tepkisi, kocasını bile gözden çıkaracak boyuttaydı. O, Mekkelilere seslenerek, sakalından tuttuğu ve "kavminin liderliğinden kovulmuş, Allah'ın cezası, hayırsız adam" diye vasıflandırdığı kocasının öldürülmesini istiyordu.[30]

Hind binti Utbe, İslam'a karşı direnmiş, kocası tarafından Müslüman olması ya da boynunun vurulması şeklindeki iki husustan birini tercih etmeye zorlanmıştır. Rivayete göre o, iddet müddetinin bitiminden önce Müslüman olmuştur. Daha sonraki bu husus (yani iddet müddetinin bitiminden önce Müslüman olması), İslam fıkhının Şafiî ekolü tarafından delil olarak benimsenmiştir.[31]

Hind binti Utbe, geçmişte yaptıklarının sıkıntısından dolayı, Hz. Osman ile veya kardeşi Huzeyfe ile birlikte Hz. Muhammed (sav)'e biat etmeye giderken yüzünü gizlemek amacıyla peçe takmıştı.[32] Kendisine, biat şartlarından biri olarak, çocukların öldü-

29 İbn Hişam, II, 403-404; İbn Kudâme el-Makdisî, *et-Tebyîn fî Ensâbi'l-Kureyşiyyîn*, 174 (thk. Muhammed Nâyif ed-Düleymî, I, Irak 1982); Kütübî, *Uyûnu't-Tevârîh*, 295-296.

30 İbn Hişam, II, 405.

31 Süheylî, *er-Ravdü'l-Ünf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, VII, 94 (thk. Abdurrahman Vekîl, I-VII, Mısır 1980).

32 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 52.

rülmemesi hususunda söz vermesi teklif edildiğinde Hind'in "Sen bize çocuk mu bıraktın, Bedir günü öldürdün"[33] şeklindeki cevabı onun, psikolojik olarak hâlâ geçmişle iç içe yaşadığını gösterir.

Böylece Mekke'de ve özellikle de Medine'de, hicretten sonra İslam'a ve Müslümanlara karşı değişik konumlarda mücadele veren Ebî Süfyan ve ailesi Mekke'nin fethiyle, İslam'a boyun eğmek zorunda kalmıştı.

B. Muaviye'nin Müslüman Oluşu

Muaviye'nin ne zaman Müslüman olduğu hususunda da kaynaklarımızda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu konudaki görüşlerden birincisi; Muaviye'nin7/629. yılda Umretu'l-Kaza[34] esnasında Müslüman olduğu şeklindedir.[35] Bu konudaki rivayetlerde Muaviye'nin H. 7. senesinde Müslüman olduğu fakat babasından korktuğu için Hz. Muhammed (sav) ve Müslümanlara katılamadığı[36] hatta onun Müslüman olmasından Ebî Süfyan'ın da haberdar olduğu zikredilir.[37] Fakat Zehebî, Vakıdî'nin bu anlamdaki haberine haklı olarak "Mademki Muaviye'nin İslam'a girişi eski ise, neden Hz. Peygamber (sav) onu Müellefe-i Kulûb'dan sayarak ganimetten hisse ayırdı" diye itirazda bulunur.[38]

İbn Hacer, Vakıdî'nin yukarıda zikrettiğimiz Muaviye'nin, Hudeybiye sulhundan sonra Umretu'l-Kaza'da Müslüman olduğu ve Müslümanlığını Mekke'nin fethine kadar gizlediği şeklindeki rivayetini irdelerken, bu rivayetin, Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Sahih'te

33 İbn Sa'd, VIII, 236; İbn Tıktaka, *el-Fahri*, 104 (I, Beyrut 1966); İbn Kesîr, *age.*, VII, 52.

34 Umretü'l-Kaza: Hz. Peygamber (sav) ve beraberindeki bin beşyüz Müslüman hicretin 6. yılında Kâbe'yi ziyaret etmek istediklerinde Mekkeliler buna razı olmadılar ve yaptıkları bir anlaşma ile gelecek sene Kâbe'yi ziyaret edebileceklerini belittiler. Bu sebeple Müslümanların bir yıl sonra yapmak durumunda kaldıkları bu ziyarete Umretu'l-Kaza adı verildi.

35 İbn Sa'd, bu konudaki rivayetinde, Muaviye'nin Hudeybiye Anlaşması'nın yapıldığı sene Müslüman olduğunu belirtir. VII, 406 Zübeyrî, 124, Bağdadî, *Tebyîn*, 176; Zehebî, *Nübelâ*, III, 120; İbn Hacer, *Takribü't-Tehzîb*, II, 259 (thk. Abdülvehhab Abdullatif, I-II, 1975).

36 İbn Sa'd, VII, 406; Zehebî, *age.*, III, 120; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 433.

37 Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, IV, 13; Zehebî, *age.*, III, 122.

38 Zehebî, *age.*, III, 122.

anlattıklarına ters düştüğünü belirtir. Sa'd b. Ebî Vakkas, Muaviye'nin Müslüman olmasını erkene almak isteyenlere karşı çıkarak, "Umretu'l-Kaza hac aylarında yapıldı ve Muaviye o zaman kafirdi"[39] der. Onun karşı çıkışı biraz da Muaviye'yi daha sonraları, Mekke'nin fethi esnasında salıverilmeyi ifade eden "Tülekâ"[40] ve zoraki Müslüman olmayı ifade eden "Müellefe-i Kulûb" kavramlarından berî kılmak isteyenlere bir cevap teşkil etse gerek. Çünkü daha sonraki dönemlerde siyasî muarızları tarafından onun ve ailesinin kerhen Müslüman oldukları ısrarla işlenmiştir. Hakikaten zoraki Müslüman olmaları vakıa olarak doğrudur. Ancak istismar konusu olması yanlış olup, İslamiyetin insanın geçmişiyle ilgilenmediğini burada belirtmek lazımdır.

İnsanların siyasî muarızlarının buna benzer baskılarına maruz kalmasının sonucu olarak, karşı haber üretme mekanizmasını ortaya çıkardığı açıktır. Bu tür haberler hadis ve haber tenkitçilerini de, zorlama olarak vasıflandırabileceğimiz yorumlara götürmüştür. İbn Hacer'i bu konuda örnek kabul etmek yanlış olmasa gerektir. O, yukarıdaki haberine ilave olarak, Muaviye'nin Hudeybiye sulhundan sonra Müslüman olduğunun doğru olabileceği kabul edilirse, Sa'd b. Ebî Vakkas'ın, Muaviye'nin Müslüman olup, Müslümanlığını gizlediğini veya dışarıdan gördüğü kadarıyla böyle söylediğini belirterek, makul olmayan bir yorum örneği sergiler. İbn Hacer, bu sözlerinden sonra Muaviye'nin erken Müslüman olmasını destekleyen, Ahmed b. Hanbel'in tahric ettiği bir haberden bahseder.[41] Senedi bile biraz garip olan bu habere göre Muaviye Umretü'l-Kaza'da Peygamber (sav)'i tıraş etmiştir.

İbn Hacer, İbn Hanbel'in rivayetinde "Merve"nin zikredilmesini, Muaviye'nin Umre'de olduğuna delil gösterir.[42] Hâlbuki Umretu'l-Kaza'nın yapılması esnasında (7/629) Mekkelilerin şehri üç günlüğüne Müslümanlara terkettiği malumdur. Karşılıklı iki teslim arasındaki gergin ortam düşünüldüğünde, Mekke

39 İbn Hacer, *age.*, III, 433.
40 Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbâru'l-Muvaffakıyyât*, 334-335; İbn Teymiyye, 21.
41 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 96, 102 (I, İstanbul 1982).
42 İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 433.

müşriklerinin lideri Ebî Süfyan'ın oğlu Muaviye'nin, Müslümanlarla umre yapması, hele hele Hz. Muhammed'in yanına kadar sokulup, bir de onu tıraş etmesi o günün şartlarında pek mümkün görünmemektedir.

Bu haberlerin dışındaki diğer rivayet ise, hadiselerin tabii seyrine göre Muaviye'nin kardeşleri, baba ve annesi ile birlikte Mekke'nin fethi esnasında Müslüman olduğunu belirtir.[43] Yeni Müslüman olan Muaviye ve ailesi ilk ciddi imtihanlarını Mekke'nin fethinden (H. 8/630) yaklaşık bir ay sonra Şevval ayında Havazin kabilesi ve müttekfikleri ile yapılan Huneyn Savaşı'nda vermişlerdir. Hz. Peygamber (sav), Huneyn Savaşı'nda elde edilen ganimeti, Mekke'nin önde gelen kimselerinden olup, kalplerinin İslam'a ısınması istenen kimseler arasında paylaştırmıştır. Kendilerine pay verilenler arasında Ebî Süfyan ile oğulları Muaviye ve Yezid de olup, herbirine yüzer deve verilmiştir.[44] Müellefe-i Kulûb adı verilen bu kimselerin tamamının Mekke'nin fethinde Müslüman oldukları belirtilir.[45]

Sonuç olarak, Muaviye'nin, Mekke'nin fethinden önce Müslüman olduğu hakkındaki rivayetler çok zayıf ve dayanaktan yoksundur. Onun Mekke'nin fethinde ailesi ile beraber Müslüman olduğu görüşünün hem bu konudaki rivayetlere hem de realiteye daha uygun olduğunu burada belirtmemiz gerekir.

C. Hadis Edebiyatında Muaviye

Gerek haber şeklinde, gerekse hadis olduğu iddia edilerek bize kadar intikal eden rivayetlerde Muaviye b. Ebî Süfyan'ın hayatının en önemli anları olarak tarihe geçen hadislerin dinî açıdan tasdiki de ihmal edilmemiştir. Bu haberler sırf gelenekçi bir yaklaşımla değerlendirildiği vakit, meselelerin iç yüzü karan-

43 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 349; Belâzurî, *Futûh*, 459; İbn Abdilberr, III, 395; Burrî, I, 38-39; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-Gâbe*, III, 209; Zehebî, *el-Kâşif*, III, 157; Kalkaşandî, *Meâsiru'l-İnâfe fi Meâlimi'l-Hilafe*, I, 108 (thk. Abdüssettar Ahmed Ferrâc, I-IV, Beyrut ?); İbnu'l-Kunfuz, *el-Vefeyât*, 73 (thk. Adil Nüveyhid, I, Beyrut 1971); İbn Tıktaka, 103.

44 Vakıdî, *el-Meğâzî*, II, 944-945; İbn Hişam, II, 493; İbn Sa'd, VII, 406; İbn Habib, 473; Belâzurî, *Ensâb*, I, 532; IV, 12; İsfahanî, XII, 64-65; İbn Abdilberr, III, 395; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 209.

45 Makdisî, *el-Bed ve't-Tarih*, VI, 108 (nşr. Cleament Huart, I-VI, Paris, 1919).

lıkta kalmaya mahkumdur. Ancak bu haberler, tarihî hadiselerle birlikte değerlendirilmeye tabi tutulduğunda işin yönü değişecektir. Aslında, "denetimsiz malumat yığını" olarak isimlendirebileceğimiz bu bilgilerde doğruluk payı bulunmasa bile, geçmişteki o günlerin içtimai hayat şartlarını ve anlayışını yansıtması bakımından bizim için fevkalade önemi haizdir. Fakat bu bilgiler peşin olarak doğru kabul edildiği zaman, vuku bulan hadiselere kaderin bir tecellisi olarak bakılmış, ferdin mesuliyeti kaderci bir anlayışla ayaklar altına alınmış olur. Bu rivayetlere böyle bir yaklaşım sonucu, vukû bulan hadiselerin İslam'a ve Hz. Peygamber (sav)'in sünnetine uygunluğu araştırılacak yerde, gerçekliği şüphe götürücü haberlerle doğrulanma yoluna gidilmiştir. Elimizde böyle bir anlayışın ürünü olan ve mevzumuz açısından önemi bulunan birçok rivayet vardır ki, bunlar genelde Muaviye'nin hayatı ve öte dünyası ile ilgili olup, bir kısmı onun dünyevî ve uhrevî hayatını garanti altına alırken, bir kısmı da onunla siyasî mücadelede başa çıkamayacakların Muaviye'nin uhrevî hayatını tehlikeye atmaya çalışmalarıyla ilgilidir.

Muaviye'nin hayatının çeşitli safhalarını içine alan bu rivayetleri iki bölümde incelemek mümkündür.

a. Müslüman Olmasından Önceki Dönemle İlgili Rivayetler

Bu döneme ait haberler ileri görüşlü, tahmin yürüten kahin benzeri bir Ârâbî'nin, annesinin veya babasının, Muaviye hakkında söyledikleri sözleri kapsar. Maksadı, Muaviye'nin ta küçüklüğünden bu yana büyük adam olmaya namzet biri olduğunu, onda çeşitli, fevkalade hasletler bulunduğunu, ilerde devlete hakim olup, onu idare edeceğini ihsas ettirmektir. Hatta bu konuda o kadar ileri gidilmiştir ki, Muaviye'nin annesi Hind binti Utbe'nin Cahiliyye döneminde karşılaştığı zina suçlamasından aklanmak amacıyla gitmiş olduğu Yemenli kâhine bile söylettirilmiştir. Buna göre kâhin "Hind binti Utbe'nin temiz olduğunu söyledikten sonra, onun bir melik doğuracağını, adının da Muaviye olacağını" bildirmiştir![46]

46 İbn Abdirabbih, VII, 92-93; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 120; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefa*, 198 (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, I, Mısır,?).

Diğer bir rivayete göre Muaviye küçük bir çocuk iken onu gören ileri görüşlü bir Ârâbî, Hind'e "...Vallahi ben öyle zannediyorum ki o, ilerde kavmini yönetecek" der. Hind de, "Sadece kavmini mi yönetecek, bütün Arab'ı yönetmesi gerekir" diye karşılık verir.[47]

Bu haberin, kaynaklarımızda değişik varyantları vardır. Ebü Hureyre ve Eban b. Osman tarafından bildirilen, İbn Sa'd ve Medâinî'nin de başkalarından alıp, zikrettikleri bu haberlerde olayın kahramanı Muaviye hariç, sözün söylendiği zaman, mekan söyleniş sebebi ve sözü söyleyenler değişebilmekte, birinde konuşma anne ve babası arasında geçerken, diğerinde de Ârâbî ile Hind arasında geçmektedir. Bir diğerinde ise Ebü Hureyre Mekke'de Hind'i gördüğü zaman Hind'in yüzü ay gibi parlamaktadır. Yemenli kâhin meselesi ile bu rivayetler bir diğer hayata özenti duyulmasından başka bir şey değildir.

Günümüzde de bazı Arap araştırıcıları bu tür bilgileri Muaviye'yi yüceltme amacıyla kitaplarına almaktadırlar.[48]

b. Müslüman Olmasından Sonraki Dönemle İlgili Rivayetler

Bu haberleri kronolojik bir sıraya göre şu şekilde göstermek mümkündür.

1- Cebrail (a.s.)'in Muaviye'nin Vahiy Katipliğini Tasdiki:

Muaviye b. Ebî Süfyan'ın vahiy yazdığına, vahiy katipliği yaptığına dair haberler, şimdi belirteceğimiz bu tür rivayetlerdendir. Fakat ne hikmetse vahiy müddeti boyunca vahiy katipliği yapan katipler için böyle rivayetler mevcut değildir. Muaviye'nin şahsı hakkındaki menfi duyguları silmeye yönelik bu haberlerden birkaç örnek verelim:

> Ebû Hureyre'nin, Peygamber (sav)'den şöyle duyduğu rivayet edilir. "Cebrail bana geldi ve Ey Muhammed, Allah vahyini bana ve sana emanet etti, sen de Muaviye'ye emanet et" dedi.[49]

47 İbn Abdirabbih, II, 146; Zehebî, *Nübelâ*, III, 121; İbn Kesir, *age.*, VIII, 121; Kalkaşandî, *Nihâyetu'l-Ereb*, 83; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 433; Selahaddin Müneccid, *Mu'cemu Benî Umeyye*, 170 (1, Beyrut 1970).

48 Muhammed İzzet Derveze, *Tarihu'l-Ceyşi'l-Arabî fi Muhtelifi'l-Etvâr ve'l-Edvâr ve'l-Aktâr*, I, 32-35 (1-VIII, Beyrut 1963-1983).

49 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 127; Zehebî, *Nübelâ*, III, 129.

Yine Ebû Hureyre'den, Peygamber (sav) vahiy katibi! Muaviye'yi azletmek isteyince Cebrail vasıtasıyla ikaz edildiği aktarılmaktadır.

"... Ey Muhammed, Allah'ın vahyini yazmak için seçtiğini azletmek senin hakkın değil, onu yerinde bırak, çünkü o emindir."[50] denilmektedir.

Başka bir rivayette ise; Enes'ten; Cebrail (as) altından bir kalemle indi ve şöyle dedi:

Ya Muhammed, Aliyyü'l-Âlâ [Yüce Allah] şöyle buyuruyor: "Ben kendi katımdan Muaviye'ye bir kalem hediye ettim. Ona bu kalemle 'Ayete'l-Kursî'yi yazmasını, harekelemesini ve noktalamasını emret."[51]

İbn Abbas kanalıyla geldiği belirtilen bir başka haber de,

Ayete'l Kürsî nazil olduğunda[52] Muaviye kalem aradı bulamadı. Allah (cc) Cebrail'e hokkadan kalemleri almasını emretti ve Cebrail (as) kalemi getirdi. Hz. Peygamber (sav) Muaviye'ye kulağındaki kalemi almasını söyledi. (Kalemi) alınca ne görsün, üzerinde 'Lailahe İllallah, Allah (cc)'tan emini olan Muaviye'ye hediyedir' yazılı altından bir kalem.[53]

Hişam, babası Urve b. Zübeyr'den O da Hz. Aişe'den nakletmektedir.

Ben, Hz. Peygamber (sav)'in Ümmü Habibe'nin yanında olduğu gün, yanına geldim. Muaviye kapıyı çaldı ve içeri girmesi için kendisine izin verildi, kulağının üstünde yontulmamış bir kalem vardı. Hz. Peygamber (sav) "Kulağının üzerindeki nedir?" diye sordu. Muaviye de onu Allah ve Resûlu için hazırladım dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) de, "vallahi ben seni ancak semadan gelen vahiy için katip edindim" diye buyurdu.[54]

50 Zehebî *age.*, III, 129.
51 Zehebî, *Nübelâ*, III, 129.
52 Bakara suresinin tamamının hicretin ilk yıllarında nazil olduğu, sadece 281. ayetinin Veda Haccı'nda nazil olduğu belirtilir. Hâl böyle olunca Mekke'nin fethinde Müslüman olan Muaviye'nin, hicretin ilk yıllarında nazil olmuş Ayete'l-Kursî'yi yazması söz konusu olamaz. Nisâburî, Muhammed b. Huseyin, *Garâibu'l-Kur'an ve Regâibu'l-Furkân* (Taberî Tefsirinin hamişi), I, 117 (I-XXX. C, Beyrut 1980); İbn Kesîr, *Muhtasar-ı Tefsir-i İbn Kesîr*, I, 26 (thk. M. Ali Sâbuni, I-III, Beyrut 1981).
53 Zehebî, *age.*, III, 129.
54 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 128.

Bu konudaki son haberimizi Hz. Ali'den geldiği belirtilen bir rivayet ile kapatıyoruz.

> Cebrail indi ve Muaviye'nin emin bir kimse olduğu için katip tayin edildiğini söyledi.[55]

2- Muaviye'nin Allah Katındaki Eminlerden Olduğu:

Muaviye, sonradan üretilen bu haberlerle birçok yönüyle Hz. Peygamber (sav)'e benzetilmek istenmektedir. İleride melik-peygamber olacağını kâhinin haber vermesi, annelerin yüzünün ay ışığı gibi parlak olması, Hz. Muhammed (sav)'in vahiy alması, onun yazması, neredeyse nebî olarak gönderileceği, Halife olacağının Peygamberce haber verdirilmesi gibi rivayetler bunun işaretleridir. Bu haberleri ortaya atanlar için Muaviye'nin "emin" sıfatıyla vasıflandırılması ve onun Allah katından tasdik görmesi de çok önemli olsa gerektir.

Ebû Hureyre Hz. Peygamber (sav)'den naklediyor. "Allah katında eminler üç kişidir: Ben, Cebrail ve Muaviye".[56] Aynı mealdeki başka bir rivayette ise "emin"lerin sayısı yediye çıkarılır.

Cabir, Hz. Peygamber (sav)'den şöyle işittiğini söylemektedir:

> Allah katında eminler yedidir. Bunlar Kalem, Cebrail, Ben, Muaviye, Levh, İsrâfil ve Mikâil'dir.[57]

Bir diğerinde de Muaviye tebrik edilerek, vahiyle emin kimselerden olduğu kendisine haber verilir.[58]

3- Hz. Peygamber (sav)'in, Hz. Ebû Bekr ve Ömer'e Muaviye'nin Devlet İşlerinde İstihdamı İçin İşarette Bulunması:

Muaviye'nin veyahut da Benî Ümeyye'nin devlete zorla hakim olmaları, sonradan diğer Müslümanlar tarafından hep tenkit edilegelmiştir. Bu tenkitlere karşı koyabilmek amacıyla Muaviye'nin şahsına Hz. Peygamber (sav) tarafından işarette bulunulması ve Hz. Ebû Bekr ile Ömer tarafından da fiiliyatta görevlendirilmesi önemli idi. Hatta Hz. Osman valilerini müdafaa eder-

55 Zehebî, *Nübelâ*, III, 129-130; Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 123.
56 Zehebî, *age.*, III, 129-130.
57 Zehebî, *age.*, III, 129.
58 Zehebî, *age.*, III, 129.

ken Muaviye'yi kendisinden önceki halifelerin göreve getirdiklerini dolayısıyla, kendisinin itham edilemeyeceğini savunuyordu. İşte böyle iddialara karşılık olması bakımından şu rivayet önem arzeder.

> Hz. Peygamber (sav), bir iş hususunda Hz. Ebû Bekr ve Ömer'den görüş bildirmelerini istedi. Onlar da "Allah ve Rasulü daha iyi bilir" dediler. Peygamber (sav) yine o ikisinden tavsiyede bulunmalarını istedi ve devamla "Muaviye'yi çağırın, işinizde ondan destek alın, ona danışın, çünkü o, işine sağlam ve güvenilir bir kimsedir" buyurdu.[59]

4- Muaviye'nin Şam'ı Alacağı Hususu:

Muaviye'nin gerçekten Suriye'nin fethinde yer alması ve bunun Hz. Peygamber (sav) tarafından önceden bildirilmesi, sanki Muaviye'nin kendisinin müdahil olmadığı bir hayat yaşamak durumunda kaldığı şeklinde anlatılır.

> Resulullah (sav), bir grup Müslümanla birlikte yürümekte idi. Şam'ı hatırlattılar ve cemaatten birisi, "İçinde Rumlar olduğu hâlde Şam'ı nasıl elde edebiliriz?" diye sordu. Muaviye de o cemaatin içinde idi. Peygamber (sav) elindeki asa ile Muaviye'nin omuzuna dokunarak "Allah bununla size destek olur" der.[60]

Bu rivayetle Muaviye, Şam'ın hakkından gelebilecek yegâne kişi olarak gösterilmektedir. Hâl böyle olunca uzun süre ve istediği şekilde yönetmesi de onun tabii haklarından olmalıdır. Zehebî de bu haberden sonra İbn Asâkir'in Muaviye'nin hayat hikayesine dair birçok zayıf batıl hadisi karıştırdığını söyleyerek bu haberler hakkındaki endişelerini belirtir.

5- Halife Olacağı Hususu:

Bu haberlere göre Hz. Muhammed (sav), güya Muaviye'nin ileride halife olacağını bildirir. Aynı zamanda bu haberler Muaviye'nin zorla ele geçirdiği yönetimin meşruluğuna da zemin hazırlamak amacıyla ortaya atılmıştır; aksi takdirde o, yönetimi ele alış tarzıyla "gâsıp" olarak isimlendirilecektir. Bu rivayetlere göre Muaviye'nin idareyi ele alması kaderin bir tecellisidir. Dik-

59 Zehebî, *Nübelâ*, III, 127.
60 Zehebî, *age.*, III, 127.

kati çeken diğer husus ise bu rivayetlerin Hicaz'da değil de, Suriye bölgesinde şuyu bulmasıdır.

Bir gün Muaviye insanlara hitap ederken şöyle söyler:

Bir gün Resulullah (sav)'ın abdest suyunu döküyordum, kafasını kaldırdı ve bana "Benden sonra ümmetimin işlerini sen yükleneceksin, bu gerçekleştiğinde onların iyiliklerini taltif et, kötülüklerini affet" dedi. Muaviye konuşmasına devam ederek "Ben bu makamı elde edene kadar bu ümit içinde oldum" demektedir.[61]

Hz. Aişe'den geldiği iddia edilen diğer bir rivayete göre de,

Hz. Peygamber (sav), yaptığı bütün işleri ancak Allah'tan aldığı vahiyle yaptığını belirttikten sonra Muaviye'ye; "Allah sana hilafet gömleğini giydirirse ne yaparsın?" der. Bunun üzerine (Hz. Resulullah'ın zevcesi ve Muaviye'nin kızkardeşi Ümmü Habibe Resulullah (sav)'ın önüne gelerek oturur ve "Ya Resûlallah, Allah ona hilafet gömleğini giydirecek mi?" diye sorar. O da tasdik eder, fakat bir takım problemlerin de olacağını belirtir. Sonra da Ümmü Habibe Peygamber (sav)'den Muaviye için dua etmesini ister.[62]

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki bir diğer haber de şöyledir:

Muaviye elinde bir su kabıyla Resulullah (sav)'in yanına girdi. Resulullah (sav) kafasını kaldırdı ve "Ey Muaviye, eğer sana bir iş verilirse Allah'tan kork ve adil ol" dedi. Muaviye de Resulullah (sav)'ın bu sözünün ümidi içinde yaşadığını ve sonradan bunun gerçekleştiğini (halife olduğunu) belirtir.[63]

6- Muaviye'nin Neredeyse "Nebî" Olarak Gönderileceği Hususu:

Hz. Peygamber (sav)'den sonra ne bir "Resul" ne de bir "Nebî" gelmeyeceği prensibi İslam akidesinin en önemli temellerinden birisini oluşturmasına rağmen, İslam inançlarını insanlığa açıklamakla görevli Hz. Muhammed (sav)'in şöyle dediği iddia edilir:

Muaviye, hilminden ve Rabbimin kelamı üzerine güvenilirliğinden dolayı nerede ise "Nebî" olarak gönderilecekti.[64]

61 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 126.
62 İbn Kesîr, *age.*, VIII, 123.
63 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 101; İbn Abdirabbih, V, 122.
64 Zehebî, Nübelâ, III, 128.

7- Muaviye Sevgisinin Farz Olduğu:

İnsanların neden böyle bir şeye başvurduklarını anlamak oldukça güçtür, ancak zorla güzelliğin olmadığı bilinmesine rağmen insanlar arasındaki siyasî sürtüşmelerin onları nelere sevkettiği ortaya çıkmaktadır. Bu rivayete göre:

> Cebrail, üzeri yazılı bir sahife getirdi ve üzerine "Lailahe illallah, Muaviye sevgisi kulların üzerine farzdır" yazılı idi.[65]

Muaviye ile ilgili olarak yukarıdan aşağı sıraladığımız bu rivayetler onun dünyevî ve siyasî hayatı hakkındadır. Bundan sonraki rivayetler onun öbür dünyadaki hayatının garanti altına alınması ile ilgili olup, Peygamber (sav)'in adına izafe edilerek rivayet edilmişlerdir. Bir kere daha söylemek gerekir ki biz, birer vakıa olarak önümüzde duran bu haberlere sıhhati açısından değil de, o dönemin sosyal yaşantısını yansıtması bakımından yaklaşmaktayız. Hiçbir yoruma ihtiyaç olmadan bu rivayetleri sıralamak bile bunun için yeterli olacaktır kanısındayız.

8- Muaviye'nin Cennetlik Olduğu:

Zeyd b. Sabit'in rivayetine göre,

> Hz. Peygamber (sav), zevcesi Ümmü Habibe'nin yanına girdi. O anda Muaviye kız kardeşi Ümmü Habibe'nin kucağında (bacakları üzerinde) uyuyordu. Peygamber (sav), Ümmü Habibe'ye, "Onu seviyor musun?" diye sordu. O da "Evet" cevabını verince, Peygamber (sav), "Yemin ederim ki ben onu, senin onu sevdiğinden daha fazla seviyorum, sanki onu cennet yastıkları üzerinde (uyuyor) görüyorum" buyurdu.[66]

Hz. Aişe'den nakledildiği iddia edilen diğer bir haberde de, Peygamber (sav) Muaviye hakkında, "Sanki ben Muaviye'yi cennette çalımlı çalımlı yürüyorken görür gibiyim" demiştir.[67]

Abdullah b. Ömer'in rivayet ettiği bir diğer habere göre, Peygamber (sav): "Ey Muaviye, sen bendensin, ben de sendenim, sen de benimle beraber cennete gireceksin"[68] buyurmuştur.

65 Zehebî, *age.*, III, 130-131.
66 Zehebî, *Nübelâ*, III, 130-131.
67 Zehebî, *age.*, III, 129.
68 Zehebî, *age.*, III, 131.

Abdullah İbn Ömer'in rivayet ettiği bildirilen haberlere devam edersek; karşımıza ilginç durumlar çıkacaktır.

Cafer b. Ebî Talib, Resulullah (sav)'a dört adet ayva getirir. Resulullah (sav) da onlardan üç tanesini Muaviye'ye vererek "Cennette beni bunlarla karşıla" der.[69]

Hâlbuki Cafer b. Ebî Talib, 8/630 yılında Mute Savaşı'nda ordu kumandanı olarak şehid düşmüştür. Muaviye ise Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmuş bir kimsedir. Hatib Bağdadî de bu uydurma habere tahammül edememiş, yalancılara lanet okuyarak feryat etmiştir.[70]

Abdullah b. Ömer şöyle der;

Resulullah (sav)'in yanında oturuyordum. Resulullah (sav), "Şimdi şu yoldan cennet ehli olan birisi çıkıp gelecek" dedi. Arkasından Muaviye çıktı geldi, "o mu" dedim. O da "evet" dedi."[71]

9- Hz. Peygamber (sav)'in Muaviye'ye Hayır Duası:

Resulullah (sav)'ın Muaviye için şu şekilde dua ettiği iddia edilmiştir. "Allah'ım ona doğru yolu göster, onunla doğruyu göstert, ona kitap ve hesabı öğret, onu azabından koru..."[72] Değişik birçok varyantı olan bu haberlerin birinde de "Onu ülkelerde muktedir kıl" ibaresi mevcuttur.

Buraya kadar sıraladığımız rivayetler Muaviye'nin lehinde ortaya atılmış olanlarıdır. Bir de işin diğer yönü vardır ki siyasî alanda Muaviye'ye güç yetirememiş olanlar, bir burukluk içinde onun uhrevî dünyasını karartma yoluna gitmişlerdir.

10- Muaviye'nin Cehennemlik Olduğu:

Peygamber (sav)'in Muaviye için "O, cehennemde kilitli bir tabut içindedir"[73] dediği rivayet edilir.

69 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 127; Zehebî, ag.e., III, 130.
70 Zehebî, *Nübelâ*, III, 130.
71 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 126.
72 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 127; *Kitabu Fedâili's-Sahâbe*, II, 913-14 (thk. Vasiyullah b. Muhammed b. Abbas (I-II, Beyrut 1983); Cahız, *el-Beyân*, II, 116; Tirmizî, III, 687 (Menâkıb, böl. 3842 (I-V, İstanbul 1981); Belâzurî, *age.*, IV, 127; İbnu'l-Cevzî, *el-İleli'l Mütenihiye fi Ehâdisi'l-Vâhiye*, I, 272-274 (I-II, Beyrut ?); *age.*, III, 126.
73 Belâzurî, *age.*, IV, 128; Taberî, III, 2171.

11- Muaviye'nin Öldüğü Zaman İslam Dini Üzere Ölmeyeceği:

Abdullah b. Amr b. el-As şöyle söyledi:

Resulullah (sav)'ın yanında oturuyordum. O, "Şu yoldan öldüğü zaman İslam üzere ölmeyen bir adam çıkıp gelecek" dedi. Ben de (evde) babamı elbisesini giyiyorken terketmiştim, o gelecek diye korktum, fakat Muaviye çıkıp geldi.[74]

12- Muaviye'nin Hz. Peygamber (sav)'in Minberi Üzerinde Görüldüğü Zaman (Boynunun Vurulması) Öldürülmesi Hususu:

A'meş, Hasen'den Resulullah (sav)'in şöyle dediğini rivayet etti. "Muaviye'yi minberim üzerinde gördüğünüz zaman öldürün."[75] Aynı haber değişik senetlerle de rivayet edilmiştir.[76]

Ebu Said el-Hudrî'nin şöyle dediği rivayet edilir:

Ensardan birisi Muaviye'yi öldürmek istedi. Biz o adama "Ömer'e bu durumu yazmadan, onun zamanında kılıcını çekme" dedik. O da Resulullah'tan "Eğer Muaviye'yi kürsüde hitap ederken görürseniz onu öldürün" dediğini işittiğini söyledi. Bunu biz de duymuştuk, fakat yine de Ömer'e yazmadan bu işi yapmamasını söyledik. Ömer'e yazdılar, fakat cevabı o ölünceye kadar gelmedi.[77]

13- Peygamber (sav)'in Muaviye, Ailesi ve Benî Ümeyye Hakkında Beddua Etmesi:

İbn Sîrîn'den:

Resulullah (sav) bir şey yazdırmak için Muaviye'ye adam gönderdi. Gönderdiği adam onun yemek yediğini söyledi. Bu birkaç kez tekrarlandı. Sonunda Resulullah (sav), "Allah onun karnını doyurmasın" dedi.[78]

Ümmü Seleme'nin mevlası Sefîne'den:

Resulullah (sav) oturmakta idi. (O esnada) deveye binmiş bulunan Ebî Süfyan, yanında Muaviye ve kardeşi bulunduğu hâlde

74 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 126-127; Taberî, III, 2171.
75 Belâzurî, *age.*, IV, 128-130.
76 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, I, 159 (thk. Talat Koçyiğit, İsmail Cerrahoğlu, I-II, İstanbul 187); Taberî, III, 2171.
77 Belâzurî, ag.e., IV, 128-130.
78 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 240, 335; Belâzurî, *age.*, IV, 126; Taberî, III, 2171.

geçiyordu. Onlardan birisi deveyi yediyor diğeri de arkadan sürüyordu. Resulullah (sav) "Allah'ın laneti taşıyana, taşınana, yedeyene ve sürene olsun" dedi.[79]

Ebû Zer'in, Peygamber (sav)'den aşağıdaki haberi naklettiği iddia edilir:

Benû Ümeyye, 40. seneye ulaştıklarında Allah'ın kullarını köle edinirler, Allah'ın malını kendilerine alıkorlar, Allah'ın kitabında kusur bulurlar.[80]

Emevîlerle ilgili bir rivayet ise Ebû Hureyre kanalıyla gelmektedir: Buna göre; Peygamber (sav) "Bu ümmetin helaki Kureyş'ten bir çocuğun eliyle olacaktır" demiştir. Bu son iki haber -Sahihayn'ın şartlarına göre- sahih addedilmektedir. Dikkati çeken husus Ebû Hureyre'den birbirine zıt rivayetlerin olmasıdır.[81]

Bu haberleri daha da fazlalaştırmak mümkündür. Önemli kabul ettiğimiz ve bir kısmını naklettiğimiz bu haberlerin, olayların tarih açısından değerlendirilmesinde yardımcı olacağı inancını taşıyoruz. Tezat hâlinde bulunan ve Yüce Peygamber (sav)'in ağzından çıkması ihtimali olmayan bu haberlerin siyasî hadiselerle irtibatlı olarak uyduruldukları, bu zıtlıkları karşılıklı olarak değerlendirdikten sonra daha iyi kavranabilecektir. Fakat bu haberler birçok eski ve yeni müellifin eserlerinde doğruklukları şüphe götürmez rivayetler olarak takdim edilmektedir.

Bu rivayetlerin ortaya çıkışını hazırlayan nedenler üzerinde düşünecek olursak, karşımıza birçok sebep çıkar. Her şeyden önce hadis tedvininin Resulullah (sav)'in hayatından çok sonra ortaya çıkmış olması ve yine onun vefatından hemen sonra İslam toplumunun kazanmış olduğu içtimai yapı, bir taraftan Hz. Peygamber (sav)'e atfedilen sözlerin uzun yıllar hafızalarda tutulup doğru olarak kayda geçirilmesini güçleştirirken, diğer taraftan da Müslümanlar arası hizipleşmelerin hadislere veya haberlere nüfuz etmesini engelleyememiştir.

79 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 129; Taberî, III, 2171.
80 Nisâburî, *Müstedrek Ale's-Sahihayn*, IV, 479 (I-IV, Beyrut ?).
81 Nisâburî, *age.*, IV, 479.

Mevzu hadislerin değişik sahaları kapsadığı muhakkak olmakla birlikte Ahmed Emin'in de belirttiği gibi[82] Hz. Peygamber (sav) sonrası başlayan siyasî çekişmelerle, fazilet, terğib ve terhib konuları hadis uydurmada en önde gelen sebepleri teşkil eder. Hz. Peygamber (sav) hayatta iken Müslümanların her türlü meselesine cevap veriyordu. Ancak, onun vefatından sonra durum değişmiş, sahabe ve Müslümanlar arasında hizipleşmeler baş göstermiştir. Her hizbin problemlere bakış açısı değişik olduğundan bu durumda ileri sürülen fikirleri doğru gösterebilmek için delile ihtiyaç duyulmuş ve bir kısım insanları Hz. Peygamber (sav)'in ağzından hadis uydurmaya sevketmiştir.

Değişik konularda binlerce haberin ortaya atılması alimleri endişeye sevketmiş, senet kritiğinin doğmasına sebep olmuştur. Nitekim senet kritiği hususunda bir takım usuller geliştirilmiştir. Bu usullerle, nakledilen haberin içeriğinden ziyade nakledenlerin durumları ele alınmıştır. Haberlerin içeriği İslam'a ve sünnete uygunluğunun araştırılması yerine senedin sika insanlardan oluşup oluşmadığına bakılmıştır. Haberin muhtevası ile değil de senet ile meşgul olunması, bu sefer hadis uydurmacılarını uydurdukları haberlere en sağlam ravilerden oluşan bir silsile oluşturmaya sevketmiştir. Tamamı adil olarak görülüp, kritik dışı bırakılan sahabenin adlarına da bu senetlerde yer verilmiştir.

Rivayet edilen haberlerin kabulü için cerh ve ta'dilin gerekliliğine inanan kimselerin sahabe devrinden beri biliniyor olması,[83] uydurma haberlerin zaman olarak çok sonraları ortaya çıktığını iddia edenleri nakzeder. Bu durumun da daha bir kısım sahabe hayatta iken kendileri adına haber düzenlerin işlerini güçleştirmesi gerekirdi. Fakat durum böyle olmamış, aksine cerh ve ta'dilin gerekliliğine inanan İbn Abbas (ö. 96), İbn Sîrîn (ö. 110) ve Enes b. Malik (ö. 104)[84] gibi kimselerin rivayet ettikleri ifade edilen haberlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bütün bunlara rağmen, Müslüman kanının Müslümana haram oluşu kat'i Kur'an hükmüyle sabit iken[85] Müslüman

82 Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, 313-315 (trc. Ahmed Serdaroğlu, I, Ankara 1976).
83 Koçyiğit, T., *Hadis Istılahları*, 327 (I, Ankara 1985).
84 Koçyiğit, T., *age.*, 327.
85 Nisa, 92-93.

kanının sel gibi akıtıldığı bir dönemde hadis uydurmanın, uyduran kimseler için pek fazla bir güçlük veya sakınca ifade etmeyebileceğini de göz önünde tutmalıyız. İnsanlardan birinin diğerinden faziletli kabul edildiği, birinin üstün tutulup diğerinin takbih edildiği hizipler arası savaşların yapıldığı bir zaman parçası düşündüğümüzde, dönemin problemlerinin ve çalkantılarının içinde bizzat yaşayan bazı kimselerin de bu çizginin içine dahil olduklarını düşünmek mümkün olsa gerektir.

Netice olarak, yukarıda örneklerini verdiğimiz rivayetlerin Muaviye'nin toplumun gündemine girmesinden sonra, siyasî şartların ve rekabetlerin ortaya çıkardığı inancını taşımaktayız. Bu rivayetler metin olarak İslam akaidine ters düşen birçok unsuru bünyelerinde taşırlarken, senet itibarıyla da, görünüşte sağlam olmalarına rağmen bazı tutarsızlıkları ihtiva etmektedirler. Muaviye'nin lehinde olanların birçoğunun, Hz. Ali, İbn Abbas gibi onun siyasî muarızlarına, bir kısmının da Hz. Aişe, Ümmü Seleme, Abdullah b. Ömer gibi Müslümanların iç mücadelelerinde tarafsız kalan ve kendilerine sevgi beslenen kimselere, lehte ve aleyhte olan bazı haberlerin de iç çekişmelerde Muaviye'den yana tavır koyanlara isnat edilerek rivayet edilmesi bu tutarsızlıkların en güzel örnekleridir.

D. Muaviye'nin Vahiy Katipliği Konusu

Bi'setten önce Mekke toplumunda okuma yazma oranı çok düşüktü. Yazı yazma, ok atma ve yüzme gibi üç hasleti şahsında toplayan kimseye "kamil" ünvanı verilirdi.[86] Kaynaklarımız, Mekke ve Medine'de bu dönemde erkek ve kadın olmak üzere okuma yazma bilenlerin sayısını 33 kişi olarak verir.[87]

Mekke'ye Arapça ile yazı yazmayı ilk getirenin Muaviye'nin dedesi Harb b. Umeyye b. Abdişems olduğu belirtilir.[88] Harb b. Ümeyye'den sonra, onun oğlu Ebü Süfyan ve iki torunu Yezid b. Ebî Süfyan ile Muaviye, Mekke'de okuma-yazma bilen kimseler arasındadır.[89]

86 Belâzurî, *Futûh*, 457.
87 Belâzurî, *age.*, 457-459.
88 Cehşiyârî, *Kitabü'l-Vüzerâ ve'l-Kuttâb*, 2 (thk. Mustafa es-Sakka ve arkadaşları, I, Kahire 1980).
89 Belâzurî, *age.*, 457.

Kur'an'ın "Yaratan Rabbinin adıyla oku"[90] emriyle başlaması İslam toplumunda okuma yazma öğrenmeyi teşvik eden bir unsur olmuştur. Diğer taraftan gelen vahiyleri yazıya geçirme ihtiyacı olduğunda Hz. Peygamber (sav)'in yanında okuma yazma bilenlerin değeri daha da artmıştı. Onun bu işe verdiği önemi savaş tutsaklarından bile yararlanmaya çalışmasından anlayabilmekteyiz.

Gelen vahiylerin kayda geçirilmesinin yanında, bilhassa Medine döneminde elçiler vasıtasıyla gönderilen mektuplarla komşu devlet başkanları İslam'a davet ediliyor, Arap kabileleri ile İslam toplumu arasında bir takım yazışmalar yapılıyordu. Bu sebeple Resulullah (sav) bu yazışmalar için kendisine katipler edinmişti. Mekke'nin fethinden sonra Ebî Süfyan Hz. Peygamber (sav)'e gelerek Muaviye'yi kendisine katip edinmesini istemiş O da kabul etmiştir.[91] Muaviye'nin Hz. Peygamber (sav)'in katipleri arasında bulunduğunda hiçbir şüphe yoktur, ancak yapmış olduğu katipliğin niteliği hususunda rivayetler farklılık arzeder.

Bu rivayetlerden bir kısmı, Muaviye'nin doğrudan vahiy katibi olduğuna dairdir.[92] Bu konuda Muaviye'nin vahiy katibi olarak ne yazdığını araştıracak olursak, Ayete'l-Kürsî'yi yazdığı iddia edilen bir rivayetten başka bir bilgi bulamayız.[93] Hicretin ilk yıllarında nâzil olduğu müfessirlerce ittifakla kabul edilen[94] bu ayetin daha Müslüman bile olmamış Muaviye tarafından yazılmasının imkân ve ihtimali yoktur.

İkinci kısım rivayetler ise, Muaviye'nin Resulullah (sav)'a katiplik yaptığını, fakat vahiy katiplerinin içinde olmadığını belirtir. *Kitabu'l-Vüzerâ ve'l-Kuttâb* adlı eserin müellifi Cehşiyârî,

90 Alâk, 1.
91 Ahmed b. Hanbel, *Fadâilü's-Sahâbe*, 168; İbn Kesîr, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim*, IV, 349 (I-IV, Beyrut 169).
92 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 111; Yakubî, II, 80; İbn Abdirabbih, V, 8; Nevevî, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 38; thk. Abdurrauf Ali-Bessam Abdulvahhab el-Câbî, I, Şam 1980; Zehebî, *Nübelâ*, III, 123; İbn Tıktaka, 103; İbn Kesîr, *el-Fusûl fi İhtisari Sireti'r-Resûl*, 228-229 (thk, Muhammed el-İyad el-Hatravî ve ark. I, Beyrut 1980); Fâsî, VII, 227; İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, II, 259; Hanbelî, I, 65; Muhammed Mustafa el-Azamî, Küttâbü'n-Nebî, 103-105 (I, Riyad 1981).
93 Zehebî, *Nübelâ*, III, 129.
94 Nisâburî, *Garâibu'l-Kuran* (Taberî, tef. hamişi). I, 117; İbn Kesîr, *Muhtasar, Tefsiri İbn Kesîr*, I, 26.

bu çalışmasında Peygamberimiz (sav)'in katipleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ondan öğrendiğimize göre; Peygamberimiz (sav) vahiy katipliğinde Ali b. Ebî Talib ve Osman b. Affan'ı istihdam etmiş, bu ikisinin bulunmaması hâlinde ise Übey b. Kaab ve Zeyd b. Sabit'e vahiy yazdırmıştır. Ayrıca ilave bilgi olarak kimlerin hangi konuda katiplik yaptıklarını da yazar. Buna göre Muaviye vahiy yazma dışındaki görevlerde yer almıştır.[95]

Diğer bir kısım rivayetlerde ise, Muaviye'nin Resulullah (sav)'a sadece katiplik yaptığı yazılıdır.[96] Bu rivayetleri yukarıda ikinci kısımda zikredilen rivayetlerin içinde değerlendirmek mümkündür. Çünkü bu rivayetlerin meseleye yaklaşımı umumî olup, nitelik bakımından vasıflayıcı değildir.

Mes'ûdî, bu meseleye daha değişik bir açıdan bakar ve Muaviye'nin Resulullah (sav)'a, vefatından önce, sadece birkaç defa katiplik yaptığını belirterek, uzun müddet Resulullah (sav)'a katiplik yapanlarla bir tutulamayacağını birkaç defa yazmakla katip diye isimlendirilmeye hak kazanamayacağını ve katipler zümresine katılamayacağını belirtir.[97]

Çağdaş araştırmacılardan Abdulhay el-Kettânî ve Abbas Mahmud Akkad da bu mesele ile ilgilenmişler ve onun vahiy katipliği ile ilgili açık bir delile rastlayamadıklarını belirtmişlerdir.[98]

Sonuç olarak Muaviye'nin Hz. Peygamber (sav)'in katipleri arasında yer almış olduğu, hiç değilse bu görevi birkaç defa üstlenmiş bulunduğunu kesinlikle tespit etmiş bulunmaktayız. Bununla birlikte kendisinin vahiy katibi olduğu konusundaki rivayetlerin, yazmış olduğu öne sürülen Ayete'l-Kürsi'nin nüzul tarihi dikkate alındığında asılsızlığı ortaya çıkmaktadır.

95 Cehşiyârî, 12; Abdirabbih, IV, 245; Zehebî, *Nübelâ*, III, 122-123; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 434.

96 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 349; Belâzurî, *Ensâb*, I, 532; Taberî, I, 1782; İbn Abdirabbih, IV, 251; Bağdadî, , I, 207; İbn Abdilberr, III, 395; İbnu'l-Esîr, *Üsdu'l-Gâbe*, III, 209; İbn Teymiyye, 21; İbn Hacer, *age.*, III, 434.

97 Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 246.

98 Kettânî, *Nizâmü'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye*, I, 115-116 (I-II, Beyrut,?); Akkad, Abbas Mahmud, 108-109.

E. Muaviye'nin Kişiliği

Tarihte Arap'ın dört dâhisinden[99] biri olarak ün salan Muaviye'yi bu özelliğe sahip kılan unsurlar nedir? Elbette birçok hasletin bir insanda toplanması ve bu hasletlerin hayata aktarılmasıdır. Daha önce Muaviye'nin, sayıları fazla olmayan okuma-yazma bilenler[100] arasında olduğunu belirtmiştik. Yetiştiği çevre onu dinî inanç dışında, hayata tam olarak hazırlamıştı. Gençlik yıllarını, Kureyş'in riyaset makamına yükselen babası Ebî Süfyan'ın yanında tıpkı bir prens gibi geçirdiği muhakkaktır. Bunun yanında o, dönemin siyaset ve harp yoğunluğunun tam içinde yaşamış olması da onu hayata erken hazırlayan nedenlerden olmalıdır.

Hitabet gücünün yüksekliği, karşısındakini etkileyebilmesi, işlerini hile yoluyla halletmeyi de becerebilmesi, siyasetteki kurnazlığı, insanlara anladıkları dilden konuşması, onların değişik yollarla gönüllerini alabilmesi, gelecekte elde edeceği büyük imkânları hazırlayan en önemli etkenlerdir. Özellikle ilk iki halife döneminde Suriye bölgesinin fethinde aktif rol alması, onun başarı grafiğinin yükselmesinde bir hazırlık dönemi olmuştur. Kardeşi Yezid b. Ebî Süfyan'ın ölmesi üzerine, annesi Hind binti Utbe'ye başsağlığına gelenlerin "İnşallah Muaviye Yezid'in yerine geçer" diye temennilerini belirtmeleri üzerine, annesinin; "Muaviye gibi birisinin hiç kimseye halef olamayacağını, her taraftan Araplar toplansa ve o da içlerine salınsa, istediği şeyi elde ederek içlerinden (yüz akı ile) çıkacağını"[101] belirtmesinin, Muaviye'nin kişiliği ile ilgili yeterli bilgi verdiği kanaatindeyiz.

Muaviye'ye göre akıl bir ölçektir. Üçte biri meselelere nüfuz etme kabiliyeti, üçte ikisi ise bazen hataları görmemezlikten gelmektir.[102] Akıllılığın ölçüsü de sonunda çıkılmak istenecek hiç-

99 Birçok önemli tarih kitabında Muaviye, Amr İbnu'l-As, Muğire b. Şube ve Ziyad b. Ebîhi ile birlikte Arab'ın dört dâhisi şeklinde zikredilir. Bkz. İbn Sa'd, II, 351; Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İlel*, I, 283; Cahız, *el-Osmaniyye*, 95; İbn Abdirabbih, V, 269; Seâlibî, *Sımâru'l-Kulûb fi'l-Mudafi ve'l-Mensub*, 88 (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I, Mısır 1965); Hanbeli, I, 65.

100 Belâzurî, *Futûh*, 457.

101 Cahız, *el-Beyân*, I, 56; İbn Abdirabbih, II, 325.

102 İbn Abdirabbih, II, 105.

bir şeye girmemek yani nereden bulaştım şu işe dememektir.[103] Ona göre insanların en sabırlısı da "görüşleri, fikirleri, kanaatleri duygularına, arzularına, heveslerine karşı gelen" kimsedir.[104]

Muaviye, Arap'ın dâhileri olarak kabul edilen Muğire b. Şübe, Amr İbnu'l-As gibi zekada ve siyasette ileri olan şahısları kendisine istişare edeceği arkadaşları olarak seçmişti.[105] Bir müddet sonra Ziyad gibi bir dehayı da yanına alarak, her birinin değişik alanlardaki kabileyetlerinden istifade etmiştir. Arap tarihçileri bize bu dört dâhiden Muaviye'yi; işleri enine boyuna düşünüp yapan; Amr İbnu'l-As'ı, düşünmeden cevap verme yeteneğine sahip olan; Muğire b. Şube'yi, problemleri politik yoldan çözüme kavuşturan; Ziyad'ı da, bütün büyük ve küçük meseleleri biraz da şiddet yoluyla halleden kimseler olarak takdim ederler.[106]

İnsanlarla ilişkilerine son derece önem veren ve onu sağlam temeller üzerine oturtmaya çaba gösteren Muaviye, bu konudaki prensibini şu şekilde açıklar: "İnsanlarla kendi aramda ebediyyen koparmadığım bir dostluk bağı vardır. Onlar ipi asıldıklarında (koparmaya çalıştıklarında) ben onu gevşetirim, onlar ipi gevşetirlerse ben ona asılırım."[107]

Muaviye'nin kırk yıllık siyasî ve idarî hayatını üzerine bina ettiği en önemli prensiplerinden birisi de, parasının iş gördüğü yerde konuşmaya, konuşmanın iş gördüğü yerde kırbaca, kırbacın iş gördüğü yerde kılıca gerek duymayışıdır. Bütün bunların kifayet etmediği yerde güce başvurmuştur.[108]

Harp meydanlarında pek anlı-şanlı bir kahramanlığı olmamasına rağmen Muaviye, nadir yetişen bir diplomat, çevresini iyi tanıyan ve uzağı gören bir idareci ve masa başı mücadelelerden hep zaferle ayrılan bir politikacıdır. Kendisi Hz. Ali karşısındaki avantajlarını şu şekilde anlatır.

103 İbn Abdirabbih, II, 105.
104 Cahız, *el-Beyân*, 188.
105 Cahız, *el-Osmaniyye*, 95.
106 İbn Sa'd, II, 351; İbn Abdirabbih, V, 296.
107 İbn Abdirabbih, V, 112.
108 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 62; Belâzuri, *Ensâb*, IV, 21; Yakubi, II, 238; İbn Abdirabbih, I, 25; Selahaddin Müneccid, *Mu'cemu Benî Ümeyye*, 173.

Ben ona göre dört hususta daha avantajlıydım. Ben sırrımı saklıyordum, o açığa vuruyordu; benim düzgün ve itaatkâr bir ordum vardı, onun bozuk ve isyankâr bir ordusu vardı; ben, onu Cemel ashapıyla başbaşa bıraktım ve (kendi kendime) dedim ki, eğer Cemel ashapı ona galip gelirse, onlar bana Ali'den daha ehvendir. Eğer Ali onlara karşı galip gelirse, ben de onları dininde şüpheye düşürürüm. Ben Kureyş'e Ali'den daha sevimli geliyordum. Ondan kaçıp da bana gelenlere ne mutlu?[109]

Muaviye, hilafetin ya da idarenin yalnız din yoluyla elde edilemeyeceğini, onu ele geçirmek için kuvvete, para sarfetmeye ve insanların kalplerinin elde edilmesine gerek olduğunu belirtirken, Kureyş'i de hilafete en layık kesim olarak görüyordu.[110]

Muaviye'nin hilmi, toplumda darb-ı mesel hâline gelmişti. Meseleleri soğukkanlılıkla halletmesi, ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını gidermesi, cömertçe ihsanlarda bulunması düşmanlarını bile tesirsiz hâle getiriyordu.[111] Muaviye dağıtmış olduğu ihsanların fazlalığı karşısında hayretlerini dile getirenlere "Bir harp, dağıttığımdan çok daha fazlasına mal olur" diyordu.

Muaviye, her şeyden önce idarede şiddet kullanma taraftarı değildi. Şiddeti, çaresiz kalındığı zaman başvurulacak bir silah olarak görürdü. Bir gün Ziyad'ın mevlası Süleym, Muaviye'nin yanında Ziyad'la övünmek istedi. Muaviye'nin cevabı "Ziyad'ın kılıcıyla kazandığı başarından daha fazlasını ben dilim ile başardım" şeklinde oldu.[112]

Tarihçi Mes'üdî bir devlet adamı olarak Muaviye'nin bir gününü nasıl geçirdiğini bize, bütün teferruatıyla nakletmektedir.

Muaviye, günde beş defa halkı dinlerdi. Sabah namazından sonra görevlilerden ülkenin durumuyla ilgili bilgiler alır, müteakiben Kur'an'dan bir cüz okurdu. Sonra da bir müddet odasına çekilir, ihtiyaçlarını giderir, dört rekat namaz kıldıktan sonra önemli görevlerde bulunan devlet memurlarını toplar, isteklerini alır,

109 İbn Abdirabbih, V, 115.
110 İbn Kuteybe, *age.*, I, 58.
111 İbn Abdirabbih, III, 277; İsfahânî, XII, 46.
112 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 63.

problemlerini dinler, kendi görüşlerini belirtirdi. Bu, kahvaltı esnasında da devam ederdi. Kahvaltı bitince odasına istirahate çekilirdi. İstirahati bittikten sonra, camiye giderek kendisi için hazırlanmış iskemleye oturur, muhafızları yerlerini alınca isteyenlerin kendisine yaklaşmasını isterdi. Her türlü ihtiyaç sahipleri dertlerini anlatırlar, Muaviye de gereklerinin yapılması için emir verir, ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını giderirdi. İhtiyaç sahiplerini dinlemek günde beş defa tekrar edilirdi. Yatsı namazını kıldırdıktan sonra, önemli memurlar, saray erkanı ve danışmanları tekrar Muaviye'nin yanına giderlerdi. Muaviye, gecenin üçte birini memurlarıyla devlet işlerini münakaşa ederek, diğer üçte birini de Arap ve Arap olmayan devlet başkanlarının siyasetleri, tebalarını idareleri, harpleri, hileleri gibi konularda anlatılanları dinleyerek geçirirdi. Sonra da mutfaktan gönderilen helva ve hamur tatlıları yenirdi.

Muaviye, gecenin son bölümünü ise uyku ile geçirirdi. Eğer uyku tutmazsa, sarayda görevi sadece kitap okumak veya ezbere tekrar etmek olan kişiler çağrılır ve yeniden meliklerin hayatları, harpleri, siyasetleri, hileleri gibi konuları onlardan dinlerdi. Sonra da yeni bir güne başlamak üzere sabah namazına giderdi.[113]

Muaviye, bilgi edinmeyi, edip, şair ve bilge kimselerle sohbet etmeyi, onların hikmetli sözlerinden ve tecrübelerinden istifade etmeyi seven, her zaman öğrenmeye açık bir insandı. Her meslekten insanları toplar, onlara ziyafetler verir ve kendilerine ihtisas sahalarında sorular yöneltirdi.[114] Şiirden anlar,[115] şiire önem verir ve teşvik ederdi. Şiir için "Şiire önem verin, edebin çoğu ondadır, geçmiş seleflerimizin izleri ondadır, sizi doğru yola iletici hususlar ondadır. Eğer İbnu'l-Etnâbe el-Ensârî'nin şiiri olmasaydı (Sıffin'de) yevmu'l-herîr günü kaçmaya azmetmiştim" derdi.[116] Şairlerin Arap toplumunda cahiliyye döneminden bu yana büyük önemleri vardı. Onlar temsil ettikleri kabilelerin, İslamî dönemde de hiziplerin sözcüleri durumunda idi. Şairlerin

113 Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 39-41.
114 İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakati'l-Etıbbâ*, 161 (thk. Nizar Rıza, I, Beyrut 1965); Cebertî, *Acâibu'l-Asâr fi't-Terâcimi ve'l-Ahbâr*, I, 42 (thk. Hüseyin Muhammed Cevher ve ark. I-VII, Kahire 1958); Said el-Afgani, 40-41.
115 Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbâru'l-Muvaffakıyyât*, 630 (thk. Sami Mekki el-Gânî, I, Bağdad, 1972); Minkarî, 404-405.
116 İbn Hallikan, V, 241.

toplumu etkilemede güçleri inkar edilemez. Bu yüzden Muaviye'nin etrafında da çok sayıda şair mevcuttu. Hassan b. Sabit, Ferezdak, Kaab b. Cuayl ve Hıristiyan şair Ahtal, İbnu'l-Etnâbe el-Ensârî bunlardan bazılarıdır. Kendi fikirleri açısından kamuoyunu oluşturmada şairlerin durumunu çok iyi kavrayan Muaviye, onlara karşı aşırı sayılabilecek derecede cömert davranmak suretiyle bu durumdan en güzel şekilde istifade etmiştir. Muaviye'nin müzisyenleri bile mükafatlandırdığı olurdu.[117] Muaviye'nin geçmişe, hususen Arapların meliklerinin hayatlarına bir ilgisi vardı.

Özellikle bu konularda sohbetler tertip eder ve bilinen kimselerden malumatlar alırdı.[118] O, San'a'da yaşayan Yemenli tarihçi Ubeyd b. Şerye'yi Şam'a davet ederek, ondan geçmişin tarihini, Arap ve Acem meliklerinin hayatlarını, devirlerindeki karışıklıkları ve yıkılış sebeplerini sordu. Ubeyd, bu konuda *Kitabu'l-Mulûk ve Ahbaru'l-Madiyyîn* adlı eserini telif etti.[119]

Muaviye idareyi ele aldıktan sonra bazı kimselere mektup yazarak, Resulullah (sav)'dan duyduklarını yazmalarını istemiştir. Bu kimseler arasında Mûğire b. Şübe[120] ve Hz. Aişe de bulunmaktadır. Ancak Aişe bu isteğe cevap vererek, ben Ebu'l-Kasım'ın "Allah'ı gazaplandıracak bir iş yapanın hasetcisi, onun kötüleyicisi olur" dediğini duydum demiştir.[121] Hz. Aişe'den gelen bir diğer rivayet de şöyledir:

> Kim Allah'ı kızdırarak insanların rızasını kazanmaya çalışırsa, Allah ondan razı olanların zemmedicisi durumuna getirir. Kim de insanları kızdırarak Allah'ın rızasını kazanmaya çalışırsa Allah onu onlara (düşmanlarına) karşı kifayet ettirir.[122]

Muaviye'nin, kendisi de Hz. Peygamber (sav)'den hadis rivayetinde bulunmuştur. Sahihayn'da, müsned ve sünenlerde bulunan bu rivayetlerin kesin sayısı hakkında ise değişik görüş-

117 İbn Abdirabbih, VII, 19-21, 53.
118 Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbâru'l-Muvaffakıyyât*, 416.
119 Abdüssahib ed-Düceylî, *İlâmu'l-Arab fi'l-Ulûm ve'l-Funûn*, I, 39 (I-III, Necef, 1966).
120 Vekî, *Ahbâru'l-Kudât*, III, 16 (I-III, Beyrut ?).
121 Cahız, *el-Beyân*, II, 303.
122 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 29.

ler mevcuttur. Muaviye'nin rivayet ettiği hadislerin sayısı 163'e kadar ulaşır. Buharî ve Müslim bu hadislerden dördü üzerinde ittifak etmişlerdir. Ayrıca bu dört hadisten başka Buharî dört, Müslim ise beş hadisi kitaplarına almışlardır.[123] Rivayet ettiği hadisleri direkt Hz. Peygamber (sav)'den ve kızkardeşi Ümmü Habibe, Hz. Ebû Bekr ve Ömer tarikiyle yapmıştır. Bu arada kendisinden de rivayetlerde bulunulmuştur.

Muaviye'nin fizikî görüntüsüne gelince, bu konuda kaynaklarımız ortak bir portre çizmezler. Onu asık suratlı, iri gözlü, sık sakallı, geniş göğüslü, büyük butlu, kısa bacaklı olarak tanıtırlar.[124] Kafasının da büyük olduğunu[125] rivayet edenlerin yanında, uzun boylu, beyaz tenli, yakışıklı olduğunu ve güldüğü zaman üst dudağının içi dışına döndüğünü rivayet edenler de vardır.[126] Sakalını sarıya boyadığı yani kınaladığı[127] güzel kokular kullandığı[128] ve yemeğe çok düşkün olduğu hatta öğün dışı yemekler yediği belirtilir.[129]

Muaviye'nin akraba çevresi de çok genişti.[130] Kız ve erkek kardeşlerinin çokluğu ve onların yapmış oldukları evlilikleri düşünüldüğünde geniş bir çevreye sahip oldukları ortaya çıkar. Mesela Ebî Süfyan'ın kızlarını verdiği bazı kimseleri burada belirtecek olursak onların arasında Muğîre b. Şûbe, Talha b. Ubeydullah, İyad b. Ganm, Said b. el-Ahmes es-Sakafî, Said b. Osman b. Affan, Amr b. Said el-Eşdak, Safvan b. Umeyye, Urve b. Mes'ud es-Sakafî'yi sayabiliriz.[131] Ancak Muaviye bu geniş aile çevresine rağmen, idarî işlere aile fertlerinden, Hz. Osman'ın aksine pek fazla kimseyi yaklaştırmamıştır.

123 Zehebî, *Nübelâ*, III, 120; Fasî, *el-İkdu's-Semîn fi Tarihi'l-Beledi'lEmîn*, VII, 228 (thk. Fuad Seyyid, I-VIII, Kahire 1968); İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, X, 202, I-XII, Beyrut 1968); Hazreci, *Hulasatu Tehzîbi Tehzîbi'l-Kemal fi Esmai'r-Ricâl*, 381 (I, Haleb, 1979).
124 Yakubî, II, 213.
125 Belâzurî, *Ensâb*, IAV, 150.
126 Zehebî, *age.*, III, 120.
127 Ebu Zur'a, I, 349.
128 Zerkeşî, *el-İcabe*, 72-73 (thk. Said el-Afgânî, I, Beyrut 1985).
129 Belâzuri, *Futûh*, 459; Ensâb, I, 532.
130 Biz bu geniş aileden yalnızca Muaviye ile başlayan kısa aile şemasını ek olarak vermekteyiz. Bkz. Şema I.
131 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 4-7.

O daha ziyade idarede Yemen kökenli Suriyelilerle ve Sakif kabilesi ile işbirliği içindeydi. Bu vesile ile Muaviye'nin yaptığı bazı evliliklerde siyasî amacın öne çıktığı göze çarpar. Suriye'de meskun ve büyük bir güce sahip Kelb kabilesinden Meysum b. Bahdal el-Kelbî ile evliliği buna örnektir.

Halife Hz. Osman'ın hilafete gelişinin ilk yılına rastlayan bu evlilikten 25/645 yılında Yezid b. Muaviye doğmuştur.[132] Ayrıca Muaviye, kendi evliliğinden birkaç yıl sonra, 27 veya 28/648-49 yılında yine aynı kabileden Naile binti el-Ferafisa'nın Hz. Osman ile evliliğini sağlamıştır.[133]

2. İDARÎ VE SİYASÎ ALANDA YÜKSELİŞİ

A. Ridde Harpleri ve Muaviye

Resulullah (sav)'ın vefatından sonra Müslümanların başına geçen Hz. Ebû Bekr döneminde, birçok Arap kabilesi irtidat edip, zekatlarını ödemediler. Onlardan bir kısmı; "Namaz'ı kılarız; zekatı ödemeyiz" dediler. Bunun üzerine Ebû Bekr (ra) "Eğer onlar deve ve koyunlarının zekatını bana vermezlerse kendileriyle elbette savaşacağım" diyerek kararlı bir tutum sergiledi.[134]

Hz. Ebû Bekr, İslam ordusunu onbir kısma ayırarak onbir sancak dikti.[135] Halid b. Velid'i de ordunun başkomutanlığına getirdi.[136] Ridde harpleriyle ilgili bilgilerin ayrıntılarının bugüne kadar ulaşamaması, Muaviye ve ailesinin bu harplerdeki durumunun kapalı kalmasına neden olmuştur. Eldeki müteferrik malumat ise hadiseyi açıklamaktan uzaktır. İbn Şihab ez-Zuhrî'nin ifade ettiği bir habere göre, Resulullah (sav)'ın vefatı esnasında Yemen bölgesinde görevli bulunan Ebî Süfyan, mürtetlerle savaşan ilk kimse olmuştur.[137] Konusu sadece Ridde harpleri olan, Kilaî'nin *Hurubu'r-Ridde* adlı eserinde de Muaviye'nin

132 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 44.
133 İbn Hibban, II, 248.
134 Belâzurî, *Futûh*, 103.
135 Makrizî, *en-Nizâ*, 39.
136 Belâzurî, *age.*, 105.
137 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, 349.

Müseylemetü'l-Kezzab'a karşı savaştığı ve onu öldürdüğü zikredilir.[138] Ancak bu eserden çok daha erken bir dönemde yazılan Belâzurî'nin *Futûhu'l-Buldan*'ında, "Müseyleme'yi öldürdüğünü söyleyenlerin sayısı o kadar çok ki, herkes Müseyleme'yi kendisinin öldürdüğünü iddia ediyordu. Muaviye de bunlardan biriydi. Benî Ümeyye kabilesi mensupları da Muaviye'nin öldürdüğünü iddia ederlerdi" denilmektedir.[139] Herhâlde iddiaların bu kadar çok olmasının sebebi, böyle yaman bir düşmanı öldürmüş olmanın verdiği şeref ve hazza sahip olma duygusudur.

Muaviye'nin Ridde harplerinde herhangi bir görev üstlenmiş olup olmadığı konusunda çağdaş Arap tarihçileri de çoğunlukla bir bilgiye işaret etmezlerken, bazıları onun vahiy katipleri arasında bulunduğuna işaret ettikleri gibi, Ridde harplerine de katıldığını, herhangi bir kaynak göstermeksizin belirtirler.[140] Bize göre, Ebî Süfyan ve Muaviye'nin Ridde harplerine iştirak edip birbirinden uzak Yemen ve Necid bölgelerinde, savaşmaları ile ilgili bilgilerin uyumsuzluğu yanında, hele hele Muaviye'nin Müseylemetü'l-Kezzab'ı öldürmesi -eğer böyle bir hadise vâki olduysa, onun sonraki dönemlerde sık sık gündeme getirmemesi- ihtimal dışıdır.

B. Suriye'nin Fethinde Muaviye

Halife Ebû Bekr, dinden dönme hadiselerini bastırdıktan sonra Suriye'ye asker göndermek -ki bu Hz. Peygamber (sav)'in sağlığında karara bağlanmış fakat O'nun vefatıyla ve sonra da Ridde savaşları nedeniyle geri kalmıştı- için sahabenin önde gelenleriyle müşavere yaptı ve sonra da asker gönderilmesine karar verildi. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekr, Mekke, Taif, Yemen, Necid ve Hicaz'daki bütün kabilelere mektup yazarak yardım istedi. Onları cihada teşvik edip, Rumlardan alınacak ganimetlere dikkatlerini çekti.[141] Devletin, ridde harpleriyle sarsılmasından sonra Halifenin bu güç şartlar altında Suriye'ye ordu gön-

138 Kilaî, *Hurûbu'r-Ridde*, 145 (thk. Ahmed Ganim, I, Kahire 1981).
139 Belâzurî, *Futûh*, 99.
140 Sabit İsmail er-Ravî, *Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye*, 141 (I, Bağdat 1970).
141 Belâzurî, *Futûh*, 115.

derilmesine itiraz edenlere karşın[142] onun Suriye'nin fethi için ordu hazırlamasında birkaç hedefi vardı. Birincisi Resulullah (sav)'ın yarıda kalmış arzusunu yerine getirmek, ikincisi, Ridde olayları ile bozulan İslam toplumunun bünyesini onları cihada sevkederek yeniden sağlamlaştırmak; üçüncüsü Rumların Şam bölgesindeki baskı ve şiddetlerini kırmaktı.

Halifenin Suriye'ye göndermek üzere seçtiği üç komutan, Şurahbil b. Hasene, Amr İbnü'l As ve Yezid b. Ebî Süfyan'dır. Daha önce bir ordu komutanlığı ve savaş tecrübesi olup olmadığını bilemediğimiz Yezid'in seçilmesinde Hz. Ömer'in rolü olmuştur. Hz. Ebû Bekr (ra)'in bu iş için seçtiği ve yine Benî Ümeyye'den olan Halid b. Said b. el-Âsî'nin mağrur ve övünmeyi seven biri olması, onun üstünlük yarışına taassuba sürükleneceği gerekçesiyle Hz. Ömer tarafından itiraz edilmesi, yine Benî Ümeyye'den Yezid b. Ebî Süfyan'ın gönderilmesine sebep oldu.[143]

Halife Ebû Bekr, beklenen yardım kuvvetlerinin gelmesinden sonra ilk olarak Yezid b. Ebî Süfyan komutasındaki orduyu yola çıkardı.[144] Hicretin 13/634 yılı Safer ayında Medine'den[145] hareket eden bu orduda Yezid'in kardeşi Muaviye de ordunun sancağını taşımaktaydı.

İslam fetihlerinin başlamasıyla birlikte Arap Yarımadası'ndan çok sayıda kabîle kuzeye doğru çıkmıştır. Bunlar arasında; Mudar'dan; Kureyş, Kinâne, Huzâa, Benî Esed, Huzeyl, Temîm, Katafan, Suleym, Havâzin ve kolları, Sâkif ve kolları, Rebîa'dan; Benî Tağlib, Benî Bekr, Benî Sükr, Benî Hanife, Benî İcl, Benî Zehl, Benî Şeyban, Yemen kabilelerinden; Evs ve Hazrec, Ezd, Hemdan, Has'am, Becîle, Mezhic ve kolları, Lahm ve kolları, Kinde ve kolları, Himyerîlerden; Kudâa ve kolları, bulunmaktadır.[146] Bu kabilelerin, Arap Yarımadası'ndan çıkarken düşünceleri ilk planda cihat olmakla birlikte diğer bir amil de, fetihler sonucunda zengin beldelerden elde edilecek ganimetlerdi.

142 Taberî, I. 1848-1849.
143 Zühri, 151; Belâzurî, *age.*, 116; İbn A'sem, I, 83; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. I, 6.
144 Vakıdî, *Futûhu'ş-Şam*, 3-5; İbn Abdirabbih, I, 116.
145 Belâzurî, *Futûh*, 115.
146 Refik Dakduki, 66.

Halîfe Ebû Bekr, Yezid b. Ebî Süfyan'dan ordusuyla birlikte Tebük yolunu takip etmesini istemişti. Bu yolu takip eden Müslümanlar Rumlarla aralarındaki ilk çatışmayı Gazze'nin köylerinden biri olan Dasin'de yaptılar ve Yezid, emrindeki üç bin kişilik orduyla Gazze patriğini mağlup etti.[147]

İslam orduları Şam bölgesine ulaşınca Rumların savaş için büyük hazırlıklar yaptıklarını gördüler. Bunun üzerine genel komutan halifeden yardım istemek durumunda kaldı. Bazı tarihçiler, Muaviye'nin, halifenin sonradan göndermiş olduğu bu imdat kuvvetleri arasında olduğunu belirtirlerse de[148] bu doğru değildir. Çünkü Muaviye'nin daha önce Yezid ile birlikte çıktığını gördüğümüz gibi, gönderilen yardım kuvvetlerinin komutanları arasında Muaviye'nin ismi de geçmez.[149] Diğer taraftan Muaviye şayet yardım kuvvetlerinin başında gelmiş olsaydı, orduyu kırk kıtaya ayıran genel komutan Halid b. Velid tarafından askerî bir kıtanın başına komutan tayin edilmesi gerekirdi. Çünkü yardım kuvvetleriyle gelen komutanların hepsi de kıtaların başında görev almışlardır.[150] Şu hâlde Muaviye'nin, Suriye bölgesine kardeşi ile daha önce geldiği ve onun emri altında 13/633'de Yermük'te savaştığı hususu netlik kazanır. Taberî'nin kaydına göre Yezid ve kardeşi Yermük'te ordunun sol kanadında görev almıştır.[151] Bu savaşta Muaviye'nin babası ve annesi de yer almış, İslam ordusunu Rumlara karşı teşvik etmişlerdir.[152] Ebû Süfyan Şam bölgesindeki harplere gönüllü olarak katılmıştı. Çünkü o cahiliyye döneminde Kureyş'in ticaret kervanlarını buralara getirmiş olduğundan bölgeyi tanıyordu. Hatta ticaret yaptığı zamanlarda Belga'da Niginnis isimli bir köyü satın almış olduğu da rivayet edilir.[153]

147 Belâzurî, *age.*, 116-177, Muhammed Kürd Ali, *Hitatü'ş-Şam*, I, 113 (I-VI, Şam 1927).
148 Taberî, I, 2090, İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 656.
149 Belâzurî, *age.*, 115; İbn Asem, I, 94-101.
150 Taberî, I, 2091-2094.
151 Taberî, I, 2093.
152 Belâzurî, *Futûh*, 141; Taberî, I, 2095; İbn Hibban, II, 205; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 10; Muhammed Kürd Ali, 125-126.
153 Bkz. Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 300 (I-V, Beyrut 1979); Muhammed Kürd Ali, I, 125.

Müslümanlar 13/633 yılı ortalında Ecnadin'de yine Rumların yüzbin kişilik başka bir ordusuyla karşılaştıklarında[154] Yezid ve maiyetindeki kuvvet bu sefer de ordunun sağ kanadında savaşmıştır.[155]

Halife Ebû Bekr'in, Yermük galibiyetinden birkaç gün önce vefat etmesi[156] İslam ordularının amaçlarında hiçbir değişiklik yapmamıştır. Yeni halife Hz. Ömer genel komutan Halid b. Velid'i azlederek yerine Ebû Ubeyde el-Cerrah'ı tayin etmiştir.[157] Ancak yeni halifenin genel komutana mektubunda "... Müslümanları ganimet umuduyla helak etme (buna müsaade etme)[158] demesi hem kendinden önceki dönem için hem de daha sonraki dönemler açısından önemlidir. Nitekim Hz. Ebû Bekr, Suriye fetihlerinin başlangıcında belli bölgelerden asker isterken cihat yanında kazanacakları zengin ganimete de dikkat çekmişti.

İslam orduları fetihlerine devam ediyordu. 14/634 yılı başlarında Şam fethedildi.[159] Şam'ın fethinden sonra Yezid b. Ebî Süfyan, Şurahbil b. Hasene, Amr İbnu'l As, yirmi bin kişilik bir kuvvetle Filistin'e gönderildiler. Genel komutan Ebû Ubeyde, Baalbek'i fethetmeye hazırlanan Halid b. Velid'i de onlara yardımcı gönderdi.[160] Filistin'in fethi tamamlandıktan sonra Müslümanlar elbirliği ile Hımıs'ın fethine koştular ve cizye karşılığında anlaşma yaparak Hımıs'ı elde ettiler.[161]

Böylece Halife Ebû Bekr (ra)'in fetih ordularını yola çıkarmasından bu yana sırasıyla Ecnadin, Merc-Sufer, Dımaşk, Filistin, Fıhl, Hımıs, Baalbek fethedilmiş oldu.[162]

Muaviye'nin yıldızı Ürdün sahillerinin fethinde parlamıştır. Şurahbil b. Hasene bütün Ürdün şehirlerini fethetmiş, Amr ise Ürdün sahillerinde kalmıştı. Rumlar buraya yardım gönderdik-

154 Belâzurî, *age.*, 120.
155 İbn A'sem, I, 112.
156 Taberî, I, 2128; Muhammed Kürd Ali, I, 116.
157 İbn A'sem, I, 127; Muhammed Kürd Ali, I, 116.
158 Muhammed Kürd Ali, I, 116.
159 Belâzurî, *Futûh*, 127; Taberî, I, 2146.
160 İbn A'sem, I, 151-155.
161 Belâzurî, *age.*, 136.
162 İbn A'sem, I, 89; Muhammed Kürd Ali, I, 116-121.

leri için Amr, genel komutan Ebû Ubeyde'den yardım istemek zorunda kaldı. O da bir miktar askerle birlikte Yezid'i gönderdi. Yezid'in öncü kolunun başında Muaviye vardı. Yezid ile Amr, bütün Ürdün sahillerini fethettiklerinde Ebû Ubeyde, Ürdün sahillerinin Amr ve Yezid tarafından fethedildiğini, Muaviye'nin de güzel bir imtihan verdiğini, faydalı hizmetler gördüğünü Hz. Ömer'e bildirdi.[163]

Muaviye, Halife Ömer'in de hazır bulunduğu törende, Kudüs'ün sulh yoluyla fethedildiğini belirten belgeyi imzalayanlar arasındaydı.[164] Hâlâ bir gölge adam durumundaki Muaviye, Cübeyl, Beyrut, Sayda ve Irka şehirlerinin fethedilmesinde de kardeşi Yezid b. Ebî Süfyan ile birlikte idi.[165]

Bütün bu fetihlerden sonra Muaviye'nin 17/638 yılında Halife Ömer tarafından Ürdün ve civarına idareci olarak tayin edildiği, Yezid'in de Şam'da bulunduğu rivayet edilir.[166] Tarihçiler, Muaviye'nin idarî kadroya geçmesini 18/639 yılında vuku bulan tâun vak'asından ve bu vak'ada öldüğü iddia edilen kardeşi Yezid b. Ebî Süfyan'ın ölümünden sonra başlatırlarsa da[167] bu doğru olmasa gerektir. Çünkü tâun vak'asını 17/638 yılında gösteren bu rivayetlerde, olayları tarihleme konusunda tutarsızlık olduğu gibi, isimler üzerinde de ihtilaf vardır. Hâlbuki Halife Ömer, tâun ve kıtlık yılında Muaviye ve Amr İbnu'l-As'tan ayrı ayrı, hilafet merkezine yardım etmelerini istemiştir. Muaviye, üç bin deveyle un ve üç bin elbise göndermiştir.[168] Muaviye'nin ve Amr'ın bu esnada Ürdün ve Filistin'de olmaları kuvvetle muhtemeldir. Şam'ın idarecisi olan Yezid'in de tâunun en şiddetli olduğu dönemde olmasa bile daha sonra 19/640 yılının sonlarına doğru tâundan vefat etmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Çünkü 18. yılın sonlarında veya 19'da fethedildiği belirtilen Kayseriya'nın fethinde onun hayatta olduğu, ancak hasta olup, Şam'a döndüğüne ilişkin bilgiler mevcuttur.[169]

163 Belâzurî, *age.*, 121-124.
164 Taberî, I, 2405-2406; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 58.
165 Belâzurî, *Futûh*, 133-134.
166 Bkz. Taberî, I, 2536.
167 Bkz. Taberî, I, 2510,; İbn Kesîr, *age.*, VII, 81.
168 İbn Sa'd, III, 311, 315.
169 Bkz. Belâzurî, *age.*, 148; Taberî, I, 2397; Muhammed Kürd Ali, I, 123.

Tâunda Suriye bölgesinde bulunan İslam ordusu yirmi beş bin kayıp vermiştir.[170] Ordu genel komutanı Ebû Ubeyde el-Cerrah ölmüş, yerine Muaz b. Cebel tayin olunmuştur. Muaz b. Cebel'in vefatı üzerine, Halife Ömer ordunun başına ve Suriye'nin idareciliğine Yezid b. Ebî Süfyan'ı tayin etmiştir.[171]

Halife Ömer, Yezid'e gönderdiği mektupla, orduyu toplayıp Kayseriya'nın fethine gitmesini; diğer birlik komutanlarına gönderdiği mektuplarda da açık bir dille, genel komutanlığa getirilen Yezid'e itaat etmelerini emretmiştir. Halifenin büyük ve önemli bir şehir olan Kayseriya'nın fethinde ısrarı, Bizans'ın Şam üzerindeki emellerine set çekmek istemesindendi.

Kayseriya'nın fethi Taberî'de ve İbn Kesir'de 15/636 yılı olayları arasında nakledilir.[172] Hâlbuki bu şehrin fethedilmesi tâun vak'asından bir müddet sonraya denk gelmektedir. Çünkü Yezid'in ordunun başına geçmesi, 18/639 yılının sonlarına doğrudur. Onun on yedi bin kişilik orduyla Kayseriya'yı muhasarası, sonra da hastalanması sebebiyle Şam'a dönmesi ve kardeşi Muaviye'yi bu şehrin fethinin tamamlanması için dört bin askerle orada bırakması belli bir zaman içinde meydana gelmiş olmalıdır. Nitekim Muaviye'nin de orada kalmasını bizzat Halife Ömer istemiştir.[173]

Daha önce de uzun süre kuşatılan, fakat fethedilemeyen Kayseriya'nın nüfusunun ve askerinin kalabalık, surlarının muhkem olduğu anlaşılmaktadır. Şehirde iki yüz bin Yahudi'nin, otuz bin Samirî'nin ve sayıları belirtilmeyen bir Arap topluluğunun yaşadığı; üç yüz pazar yerinin olduğu, buna mukabil yedi yüz bin -Rumların buraya savaş için yığınak yaptıkları düşünülebilirse de,bu çok mübalağalı bir rakam olup imkânsız gibi görünmektedir- askerin olduğu ve her gece yüz bin askerin surlar üzerinde nöbet beklediği belirtilen bir habere göre, Muaviye şehrin fethedilmesinden ümidini kesmişti, ancak Yusuf

170 Muhammed Kürd Ali, I, 129.
171 Belâzurî, 146; İbn A'sem, I, 244.
172 Bkz. Taberî, I, 2397-2398; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 55. Bu haberlerde tarihleme yanlışı vardır. Çünkü Hicrî 15 yılında genel komutan Yezid b. Ebî Süfyan değil, Ebû Ebeyde'dir.
173 Ezdî, 283, Belâzurî, *age.*, 146; Taberî, I, 2397.

ismindeki bir Yahudi'nin şehrin içine giden kanalizasyon tünelini göstermesi sonucu büyük bir güçlükle karşılaşmaksızın Müslümanlar şehrin kapılarını açıp içeri girmişlerdir. Muaviye, Kayseriya'dan dört bin esiri Halife Ömer'e göndermiş, Medine'de Cürf adı verilen mevkide iskan edilen bu esirlerin, büyük çoğunluğu Ensar'ın yetimleri arasında paylaştırılmıştır. Bir kısmı da Müslümanların okuma yazma işlerinde istihdam edilmiştir.[174] Kayseriya'nın, büyük bir ihtimalle 19/640 yılında fethedilmesinden sonra, İslam ordusu tekrar Şam bölgesinde toplanmıştır. Halife Hz. Ömer, Yezid b. Ebî Süfyan'a bir mektup yazarak, İyad b. Ganm'i bir miktar askerle, Cezire bölgesinde toplanan Hıristiyan güçlerine karşı göndermesini istemiş, Iyad da, Cezire bölgesine ulaştıktan sonra bu bölgenin şehirlerinden Rakka, Ruha, Harran, Meyyafarikîn, Habur ve Nusaybin'i fethetmiştir. Yezid b. Ebî Süfyan'ın Şam'da hastalığının ağırlaşması nedeniyle Halife Hz. Ömer, İyad'dan yerine bir komutan tayin ederek Şam'a gitmesini istemiştir. Çünkü halife, Yezid'in ölümü halinde ortaya çıkabilecek herhangi bir karışıklıktan endişe duymaktaydı, ancak İyad b. Ganm de Hımıs'a geldiği zaman vefat etti.[175]

Yezid b. Ebî Süfyan, hastalığının iyice artması üzerine halifeye bir mektup göndererek, durumunu belirtti ve orduyu yönetecek, fethedilen yerleri idare edecek uygun birinin tayinini istedi.[176] Yezid'in 19/640 yılının zilhicce ayında da vefat ettiği rivayet edilir.[177]

Yezid'in ölüm haberi kendisine ulaşınca halife, onun yerine kardeşi Muaviye b. Ebî Süfyan'ı tayin ettiğini bildiren mektubunu gönderdi. Halife bu mektubunda aynı zamanda Askalan ve

174 Belâzurî, *Futûh*, 147; Vakıdî, *Futuhu'ş-Şam* adlı eserinde Kayseriya'nın Halife Ömer'in iş başına gelmesinden dörtbuçuk yıl sonra yani Hicrî 19 senesinin Recep ayında ve Amr İbnu'l-As tarafından fethedildiğini belirtirken, tarihlemede ve isimde hataya düşer, II, 21. Hâlbuki onun Halife Ömer için vermiş olduğu yıl rakamı, H. 18'in sonlarına tekabül eder. Kayseriya'nın H. 19/640 yılında Muaviye tarafından fethedildiğini ileri süren diğer rivayetler için bkz: Halife, *Tarih*, 141; Taberî, I, 2579; İbn Kudame el-Makdisî, *et-Tebyîn*, 176 (H. 19 Şevval ayı); Fasî, VII, 229 (H. 19, Şevval ayı).

175 175 İbn A'sem, I, 260.

176 İbn A'sem, I, 261.

177 Bkz. İbn Kudame, el-Makdisî, *et-Tebyîn*, 176.

Gazze üzerine de sefer yapılmasını istemekteydi.[178] Böylece Yezid b. Ebî Süfyan'ın sivrilip önde gelen komutanlar arasında yer almasında büyük hisse sahibi olan Hz. Ömer, Yezid'in vefatıyla onun yerine kardeşi Muaviye b. Ebî Süfyan'ı tayin ediyor, ancak Halife Ömer onu Şam'a tayin ederken görevini de ordu ve şehrin siyasî sorumluluğu ile sınırlandırıyordu. Halife, Muaviye ile birlikte namazı kıldırmaya ve kadılık hizmetini yürütmeye Hz. Peygamber (sav)'in arkadaşlarından Ebu'd-Derda'yı Şam ve Ürdün'e, Ubâde b. Samit'i de Hımıs ve Kınnesrin'e tayin etti.[179] Ancak Muaviye'nin Suriyeli Müslümanların dinlerini öğrenmeleri ve dinî problemlerini çözmek için gönderilen bu alim sahabilerle ters düştüğü ve bu sürtüşmelerin Hz. Osman zamanında da devam ettiği rivayet edilir.[180] Muaviye'nin kısmî bir yetkiyle de olsa Şam'a tayini hem Ebü Süfyan'ı[181] hem de ailesini[182] çok sevindirmiştir. Yezid'in vefatı üzerine taziye için kendisine gelen Halife Ömer, Yezid'in yerine Muaviye'yi tayin ettiğini bildirdiği zaman Ebû Süfyan, halifeye şükranlarını bildirir, eski onurlarının iade edildiğinin ifadesi olan bazı sözler söyler.

C. Şam Valisi Muaviye

İyad b. Ganm'ın Hımıs'ta ani vefatı, Muaviye'ye Şam valiliği kapısını açmıştır. Bunun Ebû Süfyan ailesi üzerindeki olumlu tesiri açıktı. Anne ve babasının, biraz da geç Müslüman olmanın vermiş olduğu eziklikte, tabi durumuna düştüklerini, dolayısıyla Muaviye'den hoşuna gitse de gitmese de idareye uygun hareket etmesini, istenmeyen işlere girişmemesini ve bu fırsatı iyi değerlendirmesini tavsiye etmeleri[183] sonraki dönemlere ışık tutması bakımından önemlidir.

Halife, Muaviye'yi Şam valiliğine tayin ederken Filistin'in geri kalan kısmının yani Askalan ve Gazze civarının da fethedilmesini istedi. Burası daha önce Amr İbnu'l-As tarafından fethedil-

178 Zühri, 152; İbn A'sem, I, 262; İbn Teymiyye, 5.
179 Belâzuri, Futûh, 146.
180 Bkz. İbn Asâkir, *Tehzibu Tarih-i Dımaşk* VII, 213-215 (nşr. Abdulkadir Badran, I-VII..., Lubnan, 1927).
181 Zühri, 152; İbn Şebbe, III, 837-838; Ebû Zur'a, I, 218; İbn A'sem, I, 261.
182 İbn A'sem, I, 261.
183 Bkz. Belâzuri, *Ensâb*, IV, 11; İbn Abdirabbih, I, 14; V, 113-114.

miş, ancak yerli halk Rumların kendilerine yardımcı olmasıyla anlaşmayı bozmuşlardı. Muaviye, halifenin de belirttiği gibi stratejik önemi haiz olan Şam'a karşı yardım alabilme imkânı bulunan bu şehri yeniden fethetti.[184] Bu fethin arkasından da Süfyan b. Habib el-Ezdî'yi Trablus'un fethine tayin etti. Süfyan'ın kuşatması üzerine şehir halkı, kendilerini kurtarması için Bizans hükümdarı Herakl'den yardım istedi. Beklenen yardımın gelmesiyle birlikte şehrin kalesini boşalttılar, yanlarında götüremeyecekleri eşyalarını imha ettiler ve sonra da gemilerle İstanbul'a kaçtılar. Muaviye, bu boş şehre, yeniden imar etmeleri şartıyla Ürdün Yahudileri'nden bir cemaati yerleştirdi. Sonra da bizzat sahil boyunda olan Akka, Sur, Yafa gibi şehirleri fethederek İslam topraklarına kattı.[185]

Suriye bölgesinde fethedilen yerleşim birimlerinin sakinleri genelde şehirlerini boşaltıp kuzeye, Bizans'ın hakim olduğu topraklara gidiyorlardı. Onların bu göçlerinde bir zorlama sözkonusu değildi. Şehirlerini terketmeyip yerlerinde kalanlar anlaşma gereği olan vergilerini ödedikten sonra hürriyet içinde yaşantılarını devam ettiriyorlar, dinî ibadetlerini yerine getirebiliyorlardı. Muaviye, boşaltılmış şehirleri tamir ve inşa ettikten sonra buralara asker yerleştiriyor, ikta yoluyla topraklar vererek yerleşimi teşvik ediyordu.[186]

Şam sahilinin fethinden ve tahkiminden sonra Muaviye, halifeye bir mektup yazarak hem yaptığı fetihleri bildirdi hem de Şam sahillerine yakın olan Kıbrıs adasının fethine izin istedi. Adanın birçok yönden bolluk ve zenginlik içinde olması Muaviye'nin fetih arzusunu kamçılıyordu. Ancak denizden yapılacak bir hareketin Müslümanlar için ilk defa söz konusu olması halifeyi bazı tereddütlere sevkediyordu. Çünkü Müslümanların can güvenliğinden sorumluydu. Halife, önce yakın çevresine danıştı, sonra da denizcilik konusunda bilgisi olduğu anlaşılan Mısır Valisi Amr İbnü'l-As'a mektup göndererek deniz ve denizden yapılacak fethin riskinin ne olacağı hakkında doğru ve açık bilgi

184 Belâzurî, Futûh, 148; İbnu'l-Fakih, 103; Taberî, I, 2798; İbn A'sem, I, 262.
185 İbn A'sem, I, 263.
186 Belâzurî, *Futûh*, 139.

istedi. Amr İbnü'l-As, halifeye gönderdiği cevabında denizin ve deniz yolculuğunun tehlikelerle dolu olduğunu ve Müslümanların canının tehlikede olacağını belirtti. Halife konu hakkında aynı kanaati paylaştıklarını görünce memnun oldu. Halife, Muaviye'ye gönderilen cevabında, konu hakkında malumatı olanlarla danışmalarda bulunduğunu, onların da bu hususta menfî görüşe sahip olduklarını, dolayısıyla kendisinin de Müslümanların her türlü güvenliğinden sorumlu bir kişi olarak deniz seferine razı olmadığını, bundan vazgeçmesi gerektiğini yazdı.[187]

Halifenin mektubu Muaviye'ye geldiği zaman onun, işin bu şekilde rededdilmesinde Amr İbnu'l-As"ın parmağı olduğunu söylediği ve "Amr, Kıbrıs'ın benim elimle fethedilmesini istemiyor, eğer Emiru'l-Mü'minîn, bu işi ona verseydi durmazdı, koşardı" dediği rivayet edilir.[188] Muaviye'nin bu sözü halifeye ulaştığında onun da "Muaviye doğru söylemiş, eğer Amr'a müsaade etseydik beklemeden giderdi" dediği belirtilir.[189] Böyle bir haber aynı zamanda komutan ve valiler arasında gizli bir rekabetin varlığını da ortaya koyar.

Muhtemelen Suriye bölgesinin fethi tamamlandıktan ve kendisine deniz seferleri hususunda izin verilmemesinden sonra Muaviye, Rum topraklarına yaz ve kış seferleri diye isimlendirilen seferlere başlamıştır. Bizans İmparatoru Herakl'in ordularının Yermük'te Müslümanlar karşısında almış olduğu ağır yenilgiden sonra oturduğu Antakya şehrini terkedip İstanbul'a kaçması[190] ve bu iki şehrin arasında bulunan yerleşim bölgelerini boşaltıp tahrip etmesi, Müslümanların Anadolu içlerinde, Rum topraklarında kolayca at oynatmalarına sebep oldu. Herakl, Suriye'yi terkedip İstanbul'a çekilirken Suriye için üzülmüş, buralara bir daha gelebilmenin imkânsızlığını dile getirmiştir.[191] Anadolu içlerinin boşaltılması ve tahrip edilmesi, Müslümanların geçişlerini zorlaştırmak amacıyla yapılmıştı. Ancak bu,

187 Belâzurî, *age.*, 157; Taberî, I, 2820-2822; İbn A'sem, I, 264.
188 Bkz. İbn A'sem, I, 264.
189 Bkz. İbn A'sem, 265.
190 Bkz. Belâzurî, Futûh, 142; Taberî, I, 2396.
191 Belâzurî, *age.*, 142; Taberî, I, 2396.

Müslümanların Anadolu içlerine sefer yapmalarını engellemedi, aksine teşvik etti. Ernest Honigmann bu durumu şöyle açıklar:

> Onlar adım adım kendi bölgelerini genişletmeye ve Bizans'a tabi araziyi küçültmeye çalışmadılar. Zaptettikleri büyük şehirlerde tutunmak için büyük gayret sarfetmediler, sadece mutat olarak her yaz mevsiminde Amanos ve Toros silsileleri yoluyla, Anadolu içine az veya derin nispette nüfuz ettiler ve hatta bazen kış mevsiminde de devam eden akınlar yaptılar. Bu tip tükenmeyen gazalar yüzünden her iki devlet arasında oldukça geniş bir arazi şeridi sahipsiz hudut bölgesi addolunan, maruf tabiriyle dış bölge hâline geldi.[192]

Muaviye, Rum topraklarına yaptığı yaz ve kış seferlerinden bol ganimetle dönmekte idi.[193] Halife Ömer döneminde en son olarak sahabeden Ebû Eyyûb el-Ensarî, Ebû Zer, Şeddad b. Evs, Ubâde b. Samit gibi kimselerin de bulunduğu ordusuyla Ammuriye'ye kadar ilerlemişti.[194]

Yaz ve kış hareket hâlinde olan ve bol ganimet elde eden Suriye ordusunun yanında, Muaviye'nin Halife Hz. Ömer döneminde Suriye valisi olmasıyla birlikte devletten almış olduğu ücret de merak konusudur. Ancak bu husustaki haberler birbirinden farklıdır. Onun divandan almış olduğu ücret hususunda bilgiye ilk defa Yakubî tarihinde rastlanz.[195] Burada Hz. Ömer'in divanı teşkil etmesinden sonra, Muaviye'ye beş bin dirhem maaş bağlandığı zikredilir. Yakubî'nin tarihinden sonra gelen eserlerde ise her ay bin dinar veya yıllık on bin dinar aldığı şeklindedir.[196] Zehebî'nin ve Makrızî'nin vermiş oldukları haberde de yaklaşık olarak aylık seksen dinar ücret aldığı belirtilir.[197] Hz. Ömer dönemi ata sistemi[198] göz önüne alınırsa birinci rivayetin

192 Honigmann, 36-37.
193 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 123; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 19.
194 Taberî, I, 2798; Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 158; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 40; Ammuriye için bak; İslam Ansiklopedisi, I, 410-411.
195 Bkz. Yakubî, II, 153.
196 Bkz. İbn Kudame, el-Makdisî, *et-Tebyîn*, 177; İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, III, 296, Fasî, VII, 229.
197 Bkz. Zehebî, *Nübelâ*, III, 133; Makrızî, *Hıtat*, I, 95 (I-II, Bağdat 1979).
198 Bkz. Belâzurî, *Futûh*, 435-436; Yakubî, II, 153; Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı*, II, 154 (Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, IXI, İstanbul 1986).

doğruya en yakın olduğu görülür. Ancak valilik sebebiyle ek bir ödeneğin yapılması sözkonusu olduğunda son rivayetlerin de doğruluğu düşünülebilir.

Muaviye devletin bir valisi, maaşlı bir memuru olmasına rağmen daha valiliğin ilk yıllarından itibaren Şam'da şaşaalı bir hayat sürdü, adeta bir kral gibi yaşamaya başlamıştı. Şam'da Bizans'tan devralınan içtimai hayatın devamı hususunda bir beis görülmemişti. Fakat bu durum, çok mütevazi bir hayatı olan Halife Hz. Ömer'in dikkatini çabuk çekti. Şam'a bir ziyarette bulunan halife, durumu yerinde müşahede ettikten sonra, ihtiyaç sahiplerinin varlığına rağmen nasıl şaşaalı bir hayat yaşayabildiğini ondan sorduğunda Muaviye, buna gerekçe olarak, düşmana yakın olmalarını, casusların bulunduğunu, onlara heybetli bir sultan imajı vermek lazım geldiğini ileri sürmüştür.[199] Fakat yine de halife, Muaviye'ye "Arabın Kisrası" demekten kendini alamamıştır.[200] Buradan çıkartılabilecek sonuç, Muaviye'nin yaşantısının kendisine bağlanan ücretin sınırlarını aşar olmasıdır. Halifenin Muaviye'ye söylediği "kapıda ihtiyaç sahipleri varken" sözünden harcamaların devlet kasasından yapıldığı sonucu çıkarılabilir. İşte böyle bir hayat daha sonraları sadece Müslümanlar tarafından tenkide tabi tutulamayacak aynı zamanda Müslümanlar arasında fitneye de sebep olacaktır.

Halife Hz. Ömer'in 23/644 senesi sonlarına doğru şehit edilmesinden sonra 24/64-645 senesi başlarında, seçici şûra tarafından Osman b. Affan halifeliğe seçildi. Hz. Osman'ın hilafete geçmesiyle birlikte yönetici tabakada bir takım değişiklikler yapıldı. Eskiye nazaran yeni kadroda halifenin yakınları, aynı soydan gelen kimseler çoğunlukta idi.[201] Muaviye ise Şam ve bütün civarının yani Filistin, Cezîre, Hımıs, Kınnesrin'in valisi oldu.[202]

Halife Hz. Ebû Bekr döneminde başlayıp, Hz. Ömer döneminde de devam eden fetihler, yeni halife Hz. Osman tarafından da

199 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 147; İbn Abdirabbih, I, 15; İbn Kudame el-Makdisî, *et-Tebyîn*, 177; Zehebî, *Nübelâ*, III, 133; Fasî, 228-229.
200 Belâzurî, *age.*, IV, 147; Seâlibî, 161; Fasî, VII, 229.
201 Zührî, 152-153; Belâzurî, *age.*, V, 30; İbn Abdirabbih, V, 39, 55-56.
202 Zührî, 152-153; Belâzurî, Futûh, 187, 187-188; Ebû Zur'a, I, 183.

devam ettirildi. Görevine başladığından itibaren yeni tayin ettiği ya da görevinde bıraktığı valilerine mektuplar yazarak fetihlerini devam ettirmesini istedi.[203] Ancak Suriyelilerden ve Iraklılardan oluşan bir ordunun Ermenistan'ı fethetmesinden sonra ganimet için birbirlerine girmeleri bir takım gizli rekabetlerin ortaya çıkmasına sebep oldu.[204] Münakaşa, ganimetin paylaşılmasının yanında fetih seferinin hazzının ortak tadılması, Suriye askerlerini pek memnun etmemişti. Halife Hz. Osman, bu sürtüşmeyi Irak askerlerini de ganimetten hissedar etmek ve Suriyelilerin komutanı Habîb b. Mesleme'ye Şam'a dönmesini emretmek suretiyle önlemiş oldu.[205]

Halife Hz. Osman, Suriye Valisi Muaviye'ye Arapları şehir ve köylerden uzak yerlere yerleştirmesini emretti. Sahipsiz olan toprakların da onlar tarafından işlenmesine müsaade etti. Bu emir üzerine Muaviye, Temîmoğullarını Rabiye'ye yerleştirdi. Kays, Esed ve başka Arap kâbilelerinden birbirleriyle karışmış olan toplulukları Mazihin ile Mudaybire'ye yerleştirdi. Mudarları bu şekilde yerleştirdikten sonra Rebîaları da kendi topraklarında sistemli bir şekilde iskana tabi tuttu. Şehirlere, köylere derbentlere, buraları korumaları amacıyla divandan maaş alan askerler yerleştirip, bu yerleşim merkezlerine yöneticiler görevlendirdi.[206]

Muaviye, Hz. Ömer döneminde olduğu gibi, Hz. Osman döneminde de yaz ve kış seferlerine devam ediyordu. O dönemde Müslümanların Şam hudutları, Antakya ile Avâsım adı verilen diğer şehirlerdi. Müslümanlar bu sınırların ötesinde savaşırlardı. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi bura halkının Herakl tarafından tampon bir bölge oluşturulmak amacıyla boşaltılması, Müslümanların mezkur yerlerden geçmemelerini sağlamak içindi. Ancak Rumlar bazen boşalttıkları şehirlere ve kalelere asker yerleştirerek, seferde bulunan Müslüman ordularına, ordunun arkasında kalanlara ve ordudan ayrılanlara pusu kuruyorlardı. Bundan dolayı Muaviye ve Rum topraklarına yaz ve kış seferleri

203 Belâzurî, *Futûh*, 200; Taberî, I, 2802-2803.
204 Belâzurî, *age.*, 201; İbn A'sem, I, 341-343.
205 Taberî, I, 2819.
206 Belâzurî, *Futûh*, 183-184.

düzenleyen onun diğer komutanları, Rum ülkesine girdiklerinde, dönünceye kadar buralarda çok asker bırakmak zorunda kalıyordu. Muaviye'nin emri üzerine yerleştirilen bu askerler yine Şam, Cezîre ve Kınnesrin halkından toplanıyordu.[207]

Bizans devleti ile İslam devletinin sınırları arasındaki tampon bölgenin şehir ve kalelerinin tahribi hususunda, Bizans tarih kaynaklarıyla bizim tarihî kaynaklarımız arasında bir çatışma söz konusudur. İslam tarihi kaynakları şehir ve kalelerin, İmparator Herakl tarafından boşaltılıp tahrip edildiğini ileri sürerken[208] Bizans kaynaklarında Müslümanların yaptıkları seferlerden sonra arkalarında müstahkem şehirler bırakmak istemeyen Araplar tarafından tahrip edildiği ileri sürülür.[209] Muaviye'nin terkedilmiş şehirleri yeniden imar edip, asker yerleştirmesi ikta yoluyla toprak dağıtması, buralarda hem sınırın güvence altına alınmasını hem de bu şehirlerin yeniden hayata döndürülmesini düşündüğümüzde, aksi bir iddia söz konusu olamaz. Ancak böyle bir ihtimalin hangi şartlarda olabileceğini de göz önüne getirmek gerekirse bunun Müslümanların Rum topraklarında kendilerine hazırlanan tuzaklardan ve telef olmadan emin olabilmek amacıyla, sadece güvenliği olmayan yerlerde yapılmasının da tenkit konusu olamayacağı açıktır.[210]

D. İlk Deniz Filosunu Kurması ve Deniz Fetihleri

Müslümanlar gerçekleştirdikleri fetihlerle gerek Suriye bölgesinde, gerekse Mısır bölgesinde sahile ulaşmışlardı. Fethedilen sahil şeridinin muhafazası, denizden gelebilecek düşman kuvvetlerinin saldırılarıyla güçleşebilirdi. Çünkü sahilde bulunan şehirler daha önceden fethedilmesine rağmen Rumlardan aldıkları yardım ile anlaşmalarını bozmuşlar, Müslümanlar bu şehirleri yeniden fethetme durumunda kalmışlardı.[211]

Diğer taraftan Suriye bölgesinin karadan ve denizden önünün fethe açık olması, karadan fetihleri teşvik ettiği gibi deniz-

207 Belâzurî, *Futûh*, 168-169.
208 Bkz. Belâzurî, *age.*, 168-169.
209 Bkz. Haniğmann, 37.
210 Belâzurî, *age.*, 169.
211 Belâzurî, *Futûh*, 148.

den fetihleri de teşvik ediyor, bazı adaların da zenginlik içinde olması onların fethini cazip kılıyordu. Bu sebeple, Suriye Valisi Muaviye ilk teşebbüsünü Halife Hz. Ömer'e başvurarak yapmış, ancak bu istek Müslümanların denizde can güvenliklerinin olmadığı gerekçesiyle reddedilmişti.[212] Halife Hz. Ömer'in denizden fetihleri reddetmesinde en önemli amil, Müslümanların deniz ve denizden harp tecrübelerinin olmayışı idi. Ancak bazı Müslümanların deniz ve denizcilik bilgilerinin olduğunu görürüz. Ridde harplerinde Bahreyn'de görevlendirilen Âlâ b. el-Hadramî'yi, Becîle kabilesinin reisi Arfece b. Herseme'yi ve Amr İbnu'l-As'ı bu kimseler arasında sayabiliriz.

Âlâ b. el-Hadramî, Ridde harplerinde Bahreyn'e denizden çıkartma yapmıştı. O, Hz. Ömer döneminde Bahreyn'den Faris'e çıkartma yapmak isteyince, halifenin tepkisini çekmiş ve Bahreyn'den azletmiştir.[213] Arfece b. Herseme ise halife tarafından gaza için Umman'a gönderilmiş, ancak deniz yoluyla gittiği halifeye ulaştığında Hz. Ömer'in gazabına uğramıştır.[214]

Amr İbnu'l-As ise kıtlık yılında (18/639) deniz yoluyla hilafet merkezine gıda yardımında bulunmuştur.[215] Halife Ömer'in bilhassa ilk iki örnekte açıkladığımaz tutumunu gördükten sonra neden Muaviye'ye izin vermediğini daha iyi anlayabiliriz.

Muaviye, Kıbrıs'ı fethetmek için bu sefer Hz. Osman'a başvurdu. Böyle bir fethin ilk defa gerçekleştirilmesi Muaviye'ye hem halife nezdinde hem de Müslümanlar nezdinde itibar ve nüfuz kazandıracaktı. Muaviye'nin, Hz. Osman'ın halife olmasından hemen sonra gönderdiği bir mektubunda, Kıbrıs'ın yakınlığı, fethinin kolaylığı, verimliliğini anlattığı ve halifeyi buna ikna etmeye çalıştığı görülür. Ancak Hz. Osman'ın, Muaviye'ye "Ömer senin bu isteğine ret cevabı verdiği zaman, ben onun yanında bulunuyordum" diyerek kabul etmediği belirtilir.[216]

212 Belâzurî, *age.*, 157; Taberî, 2820-24; İbnu A'sem, 264.
213 Taberî, I, 2548-2549; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 376-377.
214 İbn Haldun, Mukaddime, 252 (I. ?, 1978); (trc. Z.K. Ugan, I-III, Ankara 1986, I, 645).
215 Taberî, I, 2577; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 389.
216 Bkz. Belâzurî, *Futûh*, 157.

Muaviye, Kıbrıs'ın fethinde ısrar ederek 27/647-48 yılında Hz. Osman'a tekrar başvurdu. Hz. Osman ona "Eğer bu görüşünde ısrarlı isen denizin tehlikeli olmadığının ispatı bakımından çoluk çocuğunu da yanında götürmelisin ya da gitmemelisin"[217] dedi ve ordunun da gönüllü sefere çıkmak isteyenlerden oluşturulmasını istedi.[218]

Muaviye bu izni aldıktan sonra hemen hazırlıklarına başladı. Sahildeki idarecilerine ve şehir halkına haber göndererek gemilerin bakıma alınmasını emretti.[219] Buradan Muaviye'nin Kıbrıs'a yapılacak bu seferin hazırlıklarının eskiye dayandığını söylemek mümkündür. Gemilerin yeniden inşası yerine, onarıma alınmasının istenmesi ise, bu gemilerin sahil şeridinin fethedilmesi esnasında Rumlardan ganimet olarak elde edilmiş olabileceği ihtimalini de ortaya çıkarır. Çünkü Kıbrıs seferinde kullanılan iki yüz yirmi parca geminin kısa sürede inşa edilmesi uzak bir ihtimal olarak görünmektedir.

Muaviye, Sur ile Akka'yı ve Akka gemi iskelesini yeniden inşa ettirdi. Gemi ve gemicilik hakkında bilgileri olan yerli halkın yanında, gemi yapma sanatına sahip olan kimseleri de Akka'da topladı. O sıralarda sahil şeridinde Müslüman askerler, Rumlar ve değişik yerleşim bölgelerinden getirilen göçmenler vardı.[220] Gönüllülerin Akka limanında toplanmasıyla birlikte, Muaviye de Halife Hz. Osman'ın şart koştuğu gibi karısı Fahite binti Karaza ve çocukları[221] ile Akka limanına oradan da Kıbrıs'a hareket etti. İki yüz yirmi gemiden oluşan ilk deniz filosunda Kıptî denizcilerden de istifade edilmiştir.[222] Ayrıca Kıbrıs seferine sahabeden Ubâde b. Samit ve hanımı Ümmü Harâm binti Milhân,[223] Ebû Zer, Mikdâd, Ebu'd-Derdâ, Şeddâd b. Evs ve Vâsile b. el-Esga vd. şahıslar da katılmışlardı. Yine gemilerde sekiz bini aşkın kadın ve çocuk bulunuyordu. Akka limanından tekbir ve tehlillerle hareket eden Müslümanlar Kıbrıs açıklarında demirlediler,

217 Belâzurî, *age.*, 157; İbn A'sem, I, 347-348.
218 Taberî, I, 2824.
219 İbn A'sem, I, 348.
220 Belâzurî, *Futûh*, 124.
221 Halife, Tarih, 160.
222 Belâzurî, *age.*, 157; İbn A'sem, I, 348.
223 Halife, *Tarih*, 160; Belâzurî, *age.*, 158.

sonra da Kıbrıs'a çıkıp bolca ganimet ve esir aldılar.[224] İbn Haldun, Müslümanların -bugün çıkartma gemileri dediğimiz- ufak gemileri yapabildiklerini zikreder.[225] Belki de Müslümanlar Kıbrıs açıklarında demirleyen donanmadan Şevânî adı verilen bu ufak gemilerle çıkartma yapmış olabilirler. Sonuçta Kıbrıs valisi bir elçi gönderip Müslümanlardan anlaşma istedi ve yıllık yaklaşık yedi bin dinar ödemeleri,[226] Müslümanlar başkalarıyla savaştıklarında Kıbrıslıların onlar aleyhine müdahalede bulunmamaları, Rumlara karşı yapılacak herhangi bir seferde Müslümanlara izin vermeleri, Müslümanların da Kıbrıslıların Bizanslılarla olan anlaşmalarına engel olmamaları şartıyla anlaşma yapıldı.[227]

Kıbrıs'ın fethi tamamlandıktan sonra ganimet taksimi esnasında, daha önce benzerini Ermenistan'da gördüğümüz tatsız hadiseler burada da baş gösterdi. Ancak Muaviye araya girip, büyük bir karışıklığı önledi.[228]

Kıbrıs Adası'nın fethedilmesinin 27/647,[229] 28/648[230] hatta 29/649[231] yılında olduğu değişik kaynaklarca rivayet edilir. Ancak 27'de izin için halifeye başvurulduğu, izin alındığı ve gemilerin onarıma tabi tutulduğu göz önüne alındığında 28/68-49 yılının doğruluk ihtimali daha fazladır.

Kıbrıs'ın fethedilmesinden sonra Muaviye, yine Hz. Osman'a başvurarak bu sefer de Rodos Adası'nın fethi için izin istedi. Halife, Kıbrıs'ta alınan başarı ve zaferin güvencesiyle Rodos'a izin verdi. Muaviye'nin bu sefer hareket noktası Sayda limanı oldu. Rodoslular Müslümanları denizde karşıladılar, ancak yapılan savaşta Müslümanlara mağlup oldular. Bu yüzden Rodos'un fethi kılıç zoruyla oldu ve neticede Müslümanlar çokça ganimet elde ettiler.[232]

224 İbn A'sem, I, 349-350.
225 Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, 253.
226 Belâzurî, *Futûh*, 158; Taberî, I, 2826-2827; İbn A'sem, I, 349 (Belâzurî, ve İbn A'sem anlaşma miktarını yedi bin iki yüz dinar olarak belirtirler).
227 Belâzurî, *age.*, 158; Taberî, I, 2826.
228 İbn A'sem, I, 349-350.
229 Yakubî, II, 143; Zehebî, *el-İber fî Haberi Men Gaber*, 1, 29 (thk. Selahaddin Müneccid, I-V, Kuveyt, 1960); Hanbelî, I, 36.
230 Halife, *Tarih*, 160; Belâzurî, *age.*, 158; Taberî, I, 2826; İbn Haldun, II, 248.
231 Belâzurî, *age.*, 158.
232 İbn A'sem, I, 352-354.

Kıbrıs ve Rodos'un, daha önceden hiçbir denizcilik tecrübesi olmayan Müslümanlar tarafından fethi, Bizans'ı tedirgin etti. Bunun için Bizans Kralı Herakl, oğlu Konstantin'i Müslümanların denizden ilerlemelerini engellemek, onları hezimete uğratmak amacıyla bin gemiden oluşan bir donanma ile Akdeniz'e göndermek için hazırlıklara başlamıştı. Bizans'ın böyle bir hazırlık içinde olduğunu öğrenen Halife Hz. Osman, bu sefer Suriye ve Mısır valilerine mektup yazarak, Rumlarla deniz harbi için Suriyelilerden ve dan oluşan ortak bir donanmanın oluşturulması için emir verdi. Emir hemen yerine getirildi ve ilk hareket noktası olarak Akka limanı seçildi. Mısır'da hazırlanan gemiler de askerleriyle birlikte Akka'ya geldiler. Akka'da beş yüz gemilik bir donanma oluşturuldu. Her türlü askerî donanım sağlandıktan sonra denize açılan Müslümanlar, hava şartlarının aleyhine olması sebebiyle güç durumlara düştüler. Rumlara karşı gemilerini birbirlerine bağlamak suretiyle savaştılar. Muaviye'nin ve Mısır'dan da Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in bizzat bulunup, kumanda ettikleri Zâtu's-Sevârî adı verilen bu savaşta iki taraftan çok insan öldü. Hatta savaş bölgesinde denizin kıpkırmızı hâle geldiği belirtilir. Ancak Müslümanlar menfî şartlara rağmen Herakl'in oğlu Konstantin'i mağlup etmeyi başardılar.[233]

Kıbrıs'ın fethinin üzerinden çok geçmeden Kıbrıslılar Müslümanlarla yaptıkları anlaşmayı bozdular. Akdeniz'de Rumların kendilerine vermiş oldukları gemilerle, Müslüman denizcilere karşı Rumlara yardımcı oldular. Bunun üzerine Muaviye, beş yüz gemiden oluşan bir donanmayla 33/653 yılında Kıbrıs'ı ikinci defa ama bu sefer savaşla fethetti. Bu savaş esnasında Kıbrıslılar çok zayiat verdiler, çok kimse de Müslümanlara esir düştü. Muaviye, eski antlaşmayı yenilemesiyle birlikte devletten aylıklı on iki bin askeri de Kıbrıs'a yerleştirdi. Ayrıca Lübnan'dan da bir cemaati Kıbrıs'a gönderdi. Müslümanlar adada şehir kurup, camiler yaptılar, adadaki Müslümanlar Muaviye'nin oğlu Yezid'in idareye gelmesinden sonra, dön emri vermesine kadar orada kaldılar.[234]

233 İbn A'sem, I, 354-356.
234 Belâzurî, *Futûh*, 158.

BÖLÜM II
HZ. OSMAN-HZ. ALİ DÖNEMİ OLAYLARI VE MUAVİYE

1. HZ. OSMAN'IN VALİLERİNDEN ŞİKAYETLERİN BAŞLAMASI

Hz. Osman, tarihî rivayetlerde akrabalarına aşırı bağlılığı ile tanınan bir kimsedir. Nitekim o halife seçildikten kısa bir süre sonra, yakın akrabası olan Şam Valisi Muaviye hariç, Hz. Ömer'in tayin ettiği bütün valileri değiştirdi. Büyük vilayetlerden Mısır'a süt kardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i, Küfe'ye anne bir kardeşi Velid b. Ukbe'yi, Basra'ya dayısının oğlu Abdullah b. Amir'i, devlet katipliğine de amcasının oğlu Mervan b. el-Hakem'i getirmişti. Yani devletin bütün idarî kademelerine kendi soyundan olan Ümeyyeoğullarını yerleştirmişti.[1]

Hz. Osman'ın akrabalarını bu şekilde devlet kademelerine yerleştirmesinde yegâne emir sahibi olan kendi payının yanında, Ebü Süfyan gibi Ümeyyeoğullarının önde gelenlerinin de yönlendirmelerinin rolü olduğuna işaret edilir.[2] Bu tayinler Hz. Peygamber (sav)'in ashapı tarafından hiç hoş karşılanmadı. Çünkü daha Hz. Peygamber (sav)'in sahabesi hayatta iken, kimi kılıç zoruyla Müslüman olmuş, kimisi idam edilmekten kurtarılmış, kimisi de münafıklıktan ilahî damga yemiş[3] bu kimselerin tayini Muhacirîn ve Ensarı üzmüştür.[4] Aynı zamanda Hz. Osman'ın bu uygulaması halife seçilirken şûrada, geçmiş iki halifenin uygulamalarına mutabık kalacağına dair vermiş olduğu teminatın da aksine bir uygulama olmuştur.[5] Böylece Hz. Osman'ı halife olarak benimseyen Müslümanlar, onun tayin politikasını onaylamadıkları gibi, onlardan bazıları bu hoşnutsuzluklarını alenen ortaya koydular. Amr b. Zurare isimli bir Müslümanın bazı kim-

1 Zühri, 152-153; İbn A'sem, I, 369; İbn Abdirabbih, V, 39; İbn Hibban II, 257.
2 Bkz. Makrizî, *en-Nizâ*, 18.
3 İbn Kesîr, *Muhtasar Tefsir*, III, 360-361.
4 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I, 35-36 (I-II Beyrut 1985); *Belâzurî*, *Ensâb*, V, 57; İbn A'sem, I, 370-372; İbn Abdirabbih, V, 39.
5 Taberî, I, 2793-2795; İbn A'sem, I, 330-336.

selere "Osman bildiği hâlde hakkı terketti, iyilerini aldatarak, kötü olanlarınızı iyi olanlarınız üzerine vali tayin etti" demesi, kendisinin Şam'a sürgüne gönderilmesine sebep oldu.[6]

Bu hoşnutsuzluklara rağmen Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk yıllarında İslam toplumunu sarsacak bir durum ortaya çıkmadı. Çünkü hadiselerin yoğunluğu iç politikada değil, dış politikada idi. Fetihlerin karada ve denizde devam ediyor olması, insanların bu fetihlere katılmaları, dikkatleri içeriden ziyade dışarıya yöneltiyordu. Ancak fetihlerin hep başarı ile neticelenmesi bazı hâllerde avantaj yerine dezavantaja dönüşebiliyordu. 25/645'te Ermenistan'dan elde edilen ganimetin paylaşılmasında Şamlı ve Küfeli askerlerin karşı karşıya gelmeleri[7] ve yine benzeri bir hadisenin 28/648 yılında Kıbrıs'ta meydana gelmesi,[8] Allah yolunda savaşın yerini ganimet elde etme arzusunun aldığını gösteren ilk işaretlerdi.

Suriye bölgesinin fethi için Arap Yarımadası'ndan çıkan Müslüman Araplar, fetihler sonucu eskiden hiç sahip olmadıkları servete kavuştular. Bu servet onları İslam'ın istediği sade yaşantıdan uzaklaştırıp, lüks bir hayata yöneltiyordu. Şam'da vali Muaviye, el-Hadrâ isimli sarayını inşa ettirmiş, ganimet zengini bazı Müslümanlar da malzemelerini dışarıdan getirttikleri lüks evler yaptırmışlardı.[9] Bu hâl tabiatiyle bazı Müslümanları rahatsız ediyordu. Yaşanan hayatı özden uzaklaşma olarak görüyorlar, gerek valiye gerekse halifeye doğrudan tenkitler yöneltiyorlardı. Sahabeden Ebü Zer, Muaviye'nin el-Hadrâ sarayını yaptırdığında ona "Eğer bunu Müslümanların hazinesinden bina ettiysen hainlerdensin, eğer kendi malından bina ettiysen müsriflerdensin"[10] diyeret muhalefetini göstermişti. Artık Muaviye, Hz. Ömer tarafından Suriye'de Müslümanların İslam'ı öğretmek ve dinî problemlerini çözmek için gönderilen Ebu'd-Derdâ ve Ubâde b. Samit gibi sahabilerle ters düşüyordu.[11]

6 Belâzurî, *age.*, V, 30.
7 Bkz. Belâzurî, *Futûh*, 201; İbn A'sem, I, 341-343.
8 Bkz. İbn A'sem, I, 349-450.
9 İbnu'l-Fakîh, 108-109.
10 İbnu'l-Fakîh, 156.
11 İbn Asâkîr, VII, 213-215.

Muaviye, Suriye'deki gücünü Hicaz'dan gelenler yerine Suriye'deki Kelb kabilesine dayandırmak istedi. Önce kendisi bu kabileden biriyle evlendi, sonra da Hz. Osman'ı evlendirdi.[12] Böylece bu güçlü kâbile ile akrabalık tesis etti. Suriye bölgesinin tamamı Şam valiliğine bağlanınca Muaviye, Temîmoğullarını, Kaysoğullarını, Esedoğullarını, Rebîa ve Mudar'ı belirli yerlerde iskan ederek durumunu kuvvetlendirdi.[13] Bu yüzden Hicaz'dan gelen Müslümanların muhalefetine pek aldırış etmez oldu.

Ancak Hicrî 30/650 yıllarına gelindiğinde, Müslümanlar arasında küçük çaplı sözlü sürtüşmeler başladı. Aslında bunlar beklenmedik hadiseler değildi. Aynı zamanda toplum idaresindeki değişiklikler ve fetihler sonucu irtibata geçilen diğer kültürlerin etkisiyle bir değişmenin sancıları yaşanıyordu. Din değişmediği hâlde insanların onunla ilgili anlayışları değişiyordu. O zaman bu değişmenin sebeplerini dinde veya insanlarda değil, fakat onların dışında bir takım kaynaklarda aramamız lazımdır. Başka bir ifade ile söylersek, insanları değiştiren, her devrin insanına başka türlü tesir eden, dolayısıyla insanların şahıslarına değil, onların zamanlarına bağlı bulunan bir takım âmiller aramak gerekir.

Ümeyyeoğullarının yönetime yerleşmelerinden sonra, onların halife tarafından bol ihsanlarla desteklenmeleri ve idareye getirilen kimselerin istedikleri gibi hayat sürmeleri, hilafet merkezinden uzak yerlerde Bizans ve İran hayat standartlarının Müslümanların hayatlarında hissedilir hâle gelmesi, bazı Müslümanların karşı tavır almalarına sebep oldu. Bu kimseler de toplumdaki bu çözülmeye karşı zühd ve takva hayatına önem verdiler. Toplumdaki bu farklılaşma çok geçmeden idare ile idarenin icraatını beğenmeyenleri karşı karşıya getirdi. Ashabın önde gelenleri bir araya gelerek, vilayetlerde Müslümanlar arasında ikiliğe sebep olan birikimlerini, Hz. Osman'ı halife olarak seçen şûranın başkanı olması sıfatıyla Abdurrahman b. Avf'a aktardılar.

12 İbn Hibban, II, 248.
13 Belâzurî, *Futûh*, 183-184; Yâkut, *Mucmu'l-Buldân*, V, 40.

Hz. Osman'a daha önce sempatiyle bakan ve halife seçilmesinde müspet tesiri olan Abdurrahman b. Avf dahi, onun icraatından memnun değildi. Başlarına getirdiği kimsenin yaptığı işlerinden dolayı sızlanan Müslümanlara, bu işin hallinin yine Müslümanların elinde olduğunu belirtti. Ali b. Ebî Talib'e de "Sen kılıcını al ben de alırım" demesiyle[14] Abdurrahman b. Avf, halifeyi fena kızdırmıştı. Halifeye gelerek; geçmiş iki halifenin sîretini devam ettirmesi şartıyla halife seçildiğini fakat icraatının tam tersi olduğunu bizzat söyledi. Hz. Osman'ın da, Ömer'in akrabalarına yüz vermediğini, kendisinin ise onu Allah için yaptığını belirtmesi, ikisi arasındaki ilişkilerin tamamen kopmasına sebep olmuş, hatta halife, Abdurrahman'a ağır bir şekilde konuşunca, o da hayatının sonuna kadar hiçbir iş hakkında fikir ileri sürmemiştir.[15]

Medineli Müslümanlar daha sonra şikayetlerini yazılı olarak Ammar b. Yasir vasıtasıyla halifeye ulaştırdılar. Fakat Ammar'ın da sonu pek iç açıcı olmadı, bayıltılıncaya kadar dövülüp kapının önüne bırakıldı.[16]

Gerek Medine'de, gerekse diğer vilayetlerde insanları halife ve valileri aleyhine olmaya sevkeden en önemli şikayet konuları arasında; halifenin, Benî Ümeyye'den bazı kimselere devletin parası ve arazisinden bağışlarda bulunması, buna karşılık sahabeden bazı kimselerin maaşlarının kesilmesi, Ebû Zer ve bazı Müslümanların sürgüne gönderilmesi, Hz. Peygamber tarafından sürgüne gönderilen bazı kimselerin ise Medine'ye geri getirilmesi, bir valinin içkili namaz kıldırması gibi hususlar yer almaktadır.[17]

Hz. Osman'ın Ümeyyeoğullarını devlet kademelerine yerleştirdiği günden bu yana, diğer Müslümanların, özellikle Emevîlere soğuk bakanların, gözleri hep onların üzerinde idi. Halifenin kendi akrabalarına ihsanlarda bulunması, onlara araziler vermesi, bunda da ısrar etmesi muhalif olanları daha da sert

14 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 35-36; Belâzurî, *Ensâb*, V, 57; İbn A'sem, I, 370; Taha Hüseyin, *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, 171-172 (I, Kahire 1984.

15 İbn A'sem, I, 370; İbn Abdirabbih, V, 55-56.

16 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 35-36; İbn A'sem, I, 372.

17 Bkz. İbn Sa'd, III, 64; V, 388; İbn Şebbe, III, 1090-1091; İbn Kuteybe, *age.*, I, 35-36; Belâzurî, *Ensâb*, V, 67-69; Yakubî, II, 150, 168; Taberî, I, 2948-2949; İbn A'sem, I, 370.

muhalefet yapmaya sevketti. Ümeyyeoğullarına verilen ihsanlardan bazı örnek vermek gerekirse, kendi damadı Abdullah b. Halid b. Üseyd'e, Mervan'a, Ebî Süfyan'a, Hakem b. Ebi'l-As'a para bağışında bulunması, Abdullah b. Sad b. Ebî Serh'e Afrika humusunu tahsisini saymak mümkündür.[18]

Verilen bu paralarla ilgili olarak, bir hazine görevlisinin tutumunu ortaya koymanın daha yararlı ve açıklayıcı olacağı kanaatindeyiz. Hz. Osman, Medine hazine görevlisine gelerek Hakem b. Ebi'l-As'a beytülmâlden bir miktar para verilmesini emretmiş, beytülmâl memuru da "Ben sizin veya ailenizin hazine memuru değilim, ben Müslümanların hazine memuruyum" diyerek hazine kapısının anahtarlarını Hz. Osman'ın önüne atmıştı. Hz. Osman, ona "Sen bizim hazine memurumuzsun, verdiğimizi alırsın, sustuğumuzda da susarsın" cevabını vermiştir. Bunun üzerine hazine memuru görevini bırakmış ve yerine Zeyd b. Sabit tayin edilmiştir.[19]

Hz. Osman'ın, akrabalarına dağıtmış olduğu atıyyelerden dolayı geçmiş iki halifenin uygulamalarına mutabık kalmadığı şeklindeki tenkitlere vermiş olduğu cevap da ilginçtir. Ona göre Ebû Bekr ve Ömer elindeki imkânlardan akrabalarının istifadesini men etmişlerdir. Oysa kendisi bu imkânları akrabalarına tanıyarak sila-i rahmi koruduğunu, bu tutumuyla da Kureyş'e Ömer'den daha sevimli geldiğini, çünkü Ömer'in Kureyş'e karşı sert davrandığını belirtir.[20] Atıyyelerin bolca dağıtılmasının yanında, daha sonraları örneklerini sıkça göreceğimiz, muhalif olanların maaşlarının eksiltilmesi uygulamasına da gidilmiştir. Nitekim bu dönemde sahabeden Abdullah b. Mes'ud'un maaşı kesilmiş, Hz. Aişe'nin maaşı da azaltılmıştır.[21] İbn Mes'ud, Hz. Osman ile Kur'an'ın toplanması hususundaki anlaşmazlığından sonra idareye cephe almış, dövülmesi[22] ise onu ölene kadar Hz. Osman'a muhalif kılmıştır.

18 İbn Şebbe, III, 1090-1091; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 35-36; Yakubî, II, 150, 168; Taberî, I, 2949; İbn A'sem, I, 370.
19 Bkz. Yakûbî, II, 168-169.
20 Bkz. İbn Sa'd, III, 64; Belâzurî, *Ensâb*, V, 28.
21 Belâzurî, *age.*, V, 67-69; Yakubî, II, 170.
22 Yakubî, II, 170.

Küfelilerin dile getirdikleri husus ise vali Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt'ın içki içmesi ve içkili namaz kıldırmasıydı. O, sabah namazının farzını dört rekat kıldıktan sonra, "Eğer isterseniz rekatları daha da artırabilirim" demişti. Velid'in suçu sabit görüldüğünden, gecikmeli de olsa bir müddet sonra azledilmiştir.[23] ise haksızlık yapıp zulmeden ve kendisini halifeye şikayet eden bir kimseyi öldüren, vali Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in keyfî tutumlarından yakınıyorlardı.[24]

Halife Hz. Osman'ın tenkit edildiği bir diğer husus ise Peygamber (sav)'in, sırrını ifşa ettiği için Taif'e sürgüne gönderdiği Mervan'ın babası Hakem b. Ebi'l-As'ı, geçmiş iki halifenin geri dönmesini kabul etmedikleri hâlde, Medine'ye geri getirmesi ve ona hazineden büyük bir meblağ para vermesi olmuştur.[25]

Medine'de, Mısır'da ve Küfe'de bu tür hadiseler olurken, Şam'da huzursuzluğun boyutu biraz daha değişiktir.

Daha önce Suriye bölgesine giden ve Muaviye ile birlikte birçok fetih hareketine katılan Ebü Zer, Hz. Osman'ın icraatından hoşlanmıyordu. Bilhassa o, Ümeyyeoğullarına parasal destek sağlanmasını ve malın, mülkün bazı ellerde toplanmasını tenkit etmekteydi. Ebü Zer'in, halife ile olan bu münakaşalarının geçtiği yer Medine'dir. Muhtemelen o, Suriye'den, Muaviye'nin icraatından hoşgörmediklerini halifeye iletmek amacıyla gelmiştir. Aslında o, Suriye'nin sahip olduğu Bizans kültürü içerisinde erimeye başlayan Müslümanların durumuna dikkat çekmek istiyordu. Emevîlerin devlet hazinesinden parayla desteklenmesini de şiddetle eleştiren Ebû Zer'e halife, hazineden alınan bir parayla işlerinin yükünü çeken kimseleri destekleyebilecekleri kanaatinde olduğunu belirterek, onu yeniden Şam'a gönderdi.[26]

Bazı Arap tarihçiler Ebû Zer'in taşıdığı fikirleri bugünkü sosyalist fikirlere benzetirler[27] ki bu bir yakıştırmadan başka bir şey

23 İbn A'sem, I, 379-381; Mes'üdi, *Muruc*, II, 344; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 161.
24 İbn Abdirabbih, V, 39; İbn Hibban, II, 256.
25 Zehebi, *Nübelâ*, II, 108.
26 Mesüdi, *Muruc*, II, 348-349.
27 Bkz. Mustafa Necip Beğ, *Hamâtu'l-İslam*, I, 95-96; (thk. M. Ahmed Cad el-Mevla-Beğ, I-II, Kahire 1934).

değildir. Arap kavmiyetciliği hissiyatının yer yer belirginleştiği *Hamâtu'l-İslam* adlı eserde Ebû Zer, dinî görüşleri açısından aşırı ve beşer menfaatlerine zıt olmakla nitelenerek şöyle devam edilir: "Osman efendimiz altı yıl işlerini pürüzsüzce, halkla bir problemi olmadan yürüttü. Kureyş onu Ömer İbnu'l-Hattab'dan daha fazla seviyordu. Çünkü Ömer, Kureyş'e karşı sert idi. Osman iktidara gelince onlara yumuşak davrandı, akrabalık haklarını korudu ve onların yaptığı bazı işleri görmezlikten geldi."[28] Yazar, bu sözleriyle zaaf kabul edilebilecek hususları meziyet gibi takdim etmektedir.

Ebû Zer, Şam'da idareye karşı muhalefetin öne çıkan ismi oldu. Muaviye'nin bir kısım işleri yanında, daha önce halifeye karşı da dile getirdiği, zenginlerin parayı ellerinde tutmalarını ve ihtiyaçlarından fazlasını alıkoymalarını, stokçuluğu şiddetle tenkit ederek, Allah yolunda tasadduk edilmesini istiyordu. Ebû Zer bu görüşlerini de "*... Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda sarfetmeyenler var ya, işte onlara acı bir azabı müjdele.*"[29] ayetine dayandırıyordu. Vali Muaviye ile aralarında anlaşmazlık büyüdü. Muaviye, bu ayetin Ehl-i Kitap için nâzil olduğunu ileri sürerken, Ebû Zer de hem onlar hem de bizim için nâzil oldu, diyordu.[30]

Ebû Zer, Şam'da mescidde oturup etrafına topladığı Müslümanlara kendi görüşlerini anlatıyor, Resulullah (sav)'ın sünnetinin ve ondan sonraki iki halifenin uygulamalarının terkedildiğini belirterek Emevî sülalesinden "ateş taşıyan kervan" diye bahsediyor, emri bi'l-ma'rufu terkettikleri için de lanetliyordu.[31]

Şam Camii'nde yapılan bu Emevî ailesi aleyhtarı propaganda, cami bitişiğindeki el-Hadra sarayında oturan Muaviye'yi ve sarayın etrafını çevreleyen evlerde oturan Emevîleri[32] oldukça rahatsız etmiş olmalıdır. Nitekim Muaviye, halifeye bir mektup yazarak ondan "İnsanları idareye ve idarecilere karşı kışkırtan

28 Mustafa Necib Beğ, I, 97.
29 Tevbe, 34.
30 İbn Sa'd, IV, 226; İbn Şebbe, III, 1034-1035; İbn Abdirabbih, V, 56.
31 Yakubî, II, 172.
32 İbn Batuta, *Rıhle*, 91 (I, Beyrut 1960), de Emevîlerin el-Hadrâ sarayı çevresinde oturdukları dile getirilmektedir.

ve onları dinî görüşlerinde ifsat eden" Ebû Zer'i Şam'dan çekmesini istemiştir. Bunun ûzerine Hz. Osman gönderdiği mektupta, Muaviye'ye Ebû Zer'i sıkıntılı bir yolculuk yapacak şekilde Medine'ye göndermesini emretmiştir.[33]

Burada önemli kabul ettiğimiz bir hususu da açıklamakta fayda vardır. Tarihçi Taberî, Muaviye'nin Ebû Zer'e karşı olan tutumları hakkında birçok haberin olduğunu, fakat kendisi bu haberlerin çoğunu hoşgörmediği için kitabına almadığını özellikle vurgular.[34] Bu durumu biraz daha ilginç hâle getiren husus ise, İbnu'l-Esîr'in göstermiş olduğu tutumdur. Taberî'den yaklaşık ûç asır sonra yaşayan İbnu'l-Esîr de Ebû Zer ile ilgili haberleri Taberî'den aynen iktibas ederken, onun bu konudaki kişisel tavrını da almış, kendi tavrı gibi takdim etmiştir.[35]

Birçok haberi kitabına almadığını açıkça ortaya koyan Taberî, Ebû Zer meselesini Seyf b. Ömer'in rivayetleriyle açıklamaya çalışır. Ancak Seyf b. Ömer'in rivayetleri Ebû Zer ile ilgili haberlerin ne başlangıcı ve ne de sonucu ile uyum içerisindedir. Onun rivayetlerinde, her zaman olduğu gibi habis olayların kahramanı Abdullah b. Sebe işlenir. Buna göre Abdullah b. Sebe'nin, Ebû Zer'i Suriye bölgesindeki bir kısım sahabiyi Muaviye'ye karşı kışkırtması, Ebû Zer'in bu oyuna gelmesi ve Muaviye'nin onu Halife Hz. Osman'a şikayet etmesi ile Ebû Zer'in zorlu bir yolculuktan sonra Medine'ye gönderilmesi yer alır. Bunu Medine'de Ebû Zer ile Hz. Osman'ın karşılaşması, tartışmaları sonra da Ebû Zer'in Hz. Peygamber (sav)'in, Ebû Zer'e "Binalar Sel'an[36] mevkiine ulaştığında Medine'den çık" dediği iddia edilir. Bu hadis gereğince Ebû Zer, Rebeze'ye gitmiş, halife Hz. Osman, onun Rebeze'deki geçimini temin etmiştir.[37]

Gerçekte Seyf'in bu dramatik rivayetinin pratikte meydana gelen hadiselerle bir ilgisi olmadığı gibi dayanağı da yoktur. Ebû Zer Şam'dan Medine'ye gönderildikten sonra halife tarafından

33 İbn Şebbe, III, 1034-1035; Taberî, I, 2859, İbn A'sem, I, 373.
34 Bkz. Taberî, I, 2858.
35 Bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 56-57.
36 Yakut, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 236.
37 Bkz. Taberî, I, 2859-2860.

sorgulanmış, sonra da hiçbir tercih hakkı tanınmadan Rebeze'ye sürgüne gönderilmiştir. Ebû Zer'in Medine'den Rebeze'ye gönderilmesi işi halifenin emriyle Mervan b. el-Hakem tarafından gerçekleştirilmiştir.[38]

Abdullah b. Mes'ud ve Ammar b. Yasir gibi sahabelerin fena şekilde dövülmeleri ve Ebû Zer'in de Rebeze'ye sürgüne gönderilmesi hem bu kimselerin kabilelerinin hem de Medine'deki diğer Müslümanların halifeye cephe almalarına sebep oldu. Huzeyl, Zühre, Gifar, Mahzumoğulları bu kabileler arasında idi.[39] Onların bu hoşnutsuzlukları Ebû Zer'in Medine'den Rebeze'ye sürülmesi esnasında iyice ortaya çıkmıştır. Ali b. Ebî Talib ve onunla birlikte bir grup, Ebû Zer'e Rebeze'ye kadar eşlik etmiştir. Bunlar, Ebû Zer'i götüren Mervan ile sert tartışmalara girişmiş, itişip kakışmışlardır. Hz. Osman bu olaylardan sonra, Ebû Zer ile birlikte gidenleri sorgulamış, onlara ihtarda bulunmuştur.

Ebû Zer'in Rebeze'de Hz. Osman'ın halifeliğinin sekizinci senesinde (31/651) vefatı, idareye muhalefeti bir kat daha artırdı. Onun cenazesini hacdan dönen bir grup Küfeli kaldırdı. Cenazesinde hazır bulunanlar, daha sonra Küfe'de muhalif hareketin başını çekeceklerdir.[40]

Ebû Zer'in cenazesinde bulunanlar Kûfe'ye döndûkten sonra vali Said b. el-As ile anlaşmazlığa düştüler. Zaten idareye karşı muhalefetlerini göstermek için fırsat kollayan kimselere, valinin; Irak'ta Sevad arazisinden "Kureyş'e ait bir bostan" diye bahsetmesi bu fırsatı vermiştir. Bu durum, Kûfe'deki hilafet merkezi ile idarecilerine karşı iyi görüşlere sahip olmayan ve Kûfe'nin önde gelen benzeri görüşteki kimselerini bir araya getirdi. Eşter adıyla bildiğimiz Malik b. el-Haris en-Nehâi valiye "Kılıçlarımızla fethedip, Allah'ın bize fey olarak verdiği Sevad'ın, kendinin ve kavminin bostanı olduğunu mu iddia ediyorsun?" diye karşı çıktı. Onlar, sözlü olarak başlayan muhalefetlerini sertleştirdiler ve Kûfe'nin asayişinden sorumlu Abdurrahman el-Esedî'yi dövdüler. Bu olaylardan vali kanalıyla haberdar edilen halife, Kûfe

38 Bkz. İbn Şebbe, III, 1034-1034; İbn A'sem, I, 357.
39 İbn Abdirabbih, I, 39; Mes'ûdî, II, 347.
40 Taberî, I, 2896-2897; İbn A'sem, I, 375.

Valisi'ne, olaylara sebep olanları Şam'a sürgüne göndermesini, Şam Valisi Muaviye'ye de "Küfelilerden bir kısım kimse fitne çıkarmak istiyorlar, onların üzerinde dur ve onları yaptıkları kötü işlerden men et, iyi hâllerini değerlendir, eğer itaat etmezlerse gerekli cevabı ver" diye emir verdi.[41]

Küfe'de muhaliflerin elebaşıları olarak bilinen ve sayıları onun üzerinde olan bu kimseler, Şam'a sürgüne gönderildiler. Vali Muaviye, başlangıçta onlara karşı ikram ve iltifatlarda bulundu, fakat onun bu siyasî yaklaşımı muhaliflere tesirli olmadı.[42] Diğer idarecilere karşı yaptıkları tenkitleri Muaviye'ye de yapıyorlardı. Bu tenkitlerin odak noktasını, meydana gelen olaylardan ziyade, başa dönülerek, idareye yerleştirilen Ümeyyeoğullarının meşruluğu ve Müslümanlar içinde devlet işlerine daha ehil kimselerin bulunduğu konusu teşkil ediyordu. Bu muhlalifler, Ümeyyeoğullarının geç ve zoraki Müslüman olmalarını da dile getiriyorlar, Muaviye ile tartışmaya giriyorlardı. Hatta bu tartışmalardan birinde Muaviye'nin sakalını bile çekmişler, Muaviye de onlara, Kûfe'de olmadıklarını, Şamlıların, olayı görmeleri hâlinde kendisinin dahi, katledilmelerine mani olamayacağını kibar bir dil ile ifade etmişti. Sürgün gelen bu kişiler, aylarca Şam'da kaldıktan sonra, Muaviye tarafından şehri terketmeleri istendi. Onlar da Şam'dan Cezîre bölgesine gittiler.[43]

A. Hz. Osman'ın Valileriyle Medine Toplantısı

Hicretin 33. senesinde (653) Hz. Osman[44] ve onun en muktedir valisi Muaviye hacdaydı. Birkaç yıldan beri devletin her tarafını saran siyasî çalkantılar, halifeyi hissedilir derecede prestij kaybına uğratmıştı. Çünkü ne yolsuzlukların yok edilmesi amacıyla tedbirler alınıyor, ne de Müslümanların önde gelenlerinin haklarında şikayette bulundukları valiler görevden alınıyordu.[45] Böyle bir ortamda halife, valilerine daha yakınlaşıp, onları korumaya alarak kendisinin dolduramadığı otorite boşluğunu valile-

41 Taberî, I, 2917; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 346.
42 İbnu'l-Fakih, 115; Taberî, Tarih, I2910-2918; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 69-70.
43 Taberî, I, 2919-2921; İbn A'sem, I, 386.
44 İbn Şebbe, III, 1091-1092.
45 İbn Şebbe, III, 1091-1902; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 49-50.

ri vasıtasıyla doldurmaya çalıştı. Nitekim 33/653 yılı haccında Muaviye, halifenin isteği üzerine yaptığı konuşmada Hicazlılara halife adına gözdağı vermekte ve onları tehdit etmektedir. Muaviye bu konuşmasında Muhacirîn'i hedef alarak, Allah'ın onları İslam nimeti ile nimetlendirdiğini, Mekke ve Medine'nin kutsal mekanlar kılındığını, Tâbiîn'in Muhacirîne bakıp hareket tarzı belirlediklerini, fakat Muhacirînin, kendilerine verilen nimetlerle şımardıklarını ve idarenin aleyhinde işlere sarıldıklarını belirterek, onları eğer mecbur ederlerse ne Tâbiîn'in örnek edineceği kimseler, ne de diğer şehirlerin takip edeceği şehirler ayakta kalır, diye tehdit etti.[46]

Ancak, halife hac'dan Medine'ye döndükten sonra diğer valilerin icraatından ve sürgünlerden şikayetçi olan bazı gruplar hilafet merkezine gelmeye başladılar. Bunun üzerine halife, valilerini Medine'de toplantıya çağırdı. 34/654 yılında yapılan bu toplantıya haklarında şikayetler bulunan Suriye valisi Muaviye, Kûfe valisi Said b. el-As, Basra valisi Abdullah b. Âmir ve Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh katılmıştır. Bu toplantının sonuçları hakkındaki haberler farklı olsa da, ortak olan bir husus devletin veya valilerin muhalifleri nasıl itaat altına alabileceklerinin bu sırada tespit edildiğidir. Bununla birlikte şikayetlerin, kulak ardı edilmesi sebebiyle, alınacak tedbirlerin ortalığın yatışmasına hizmet etmesi mümkün değildi. Valilerden bazıları güç gösterisinde bulunmayı, bazıları da muhaliflerin savaşa gönderilmelerini veya parayla susturulmalarını istiyordu.[47] Burada dikkat çeken husus, valilerce ileri sürülen görüşlerin daha ziyade mevkilerini koruyabilme amacına yönelik olduğudur.

Medine'de yapılan bu toplantının sonunda halife, valilerini vilayetlerine geri göndererek, onlara, idareye ve idarecilere muhalif olanların sıkıştırılmaları, savaşa gönderilmeleri veyahut da divandan aldıkları maaşlarının kesilmesini emretmiştir.[48] Hatta Hz. Osman, muhaliflerin öldürüleceğini söylediğinde Hz. Ali'nin ona; "Onlar senin katletmenden ziyade adaletine muh-

46 İbn Şebbe, III, 1091-192, İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 49-50.
47 İbn Şebbe, III, 1091-1092; Taberî, I, 2932-2933.
48 Taberî, I, 2924 (daha fazla bilgi için bkz. *age.*, 34. sene olayları).

taçtır" şeklinde cevap verdiği belirtilir.[49] Tedbir gibi görülen bu emirler, vilayetlerdeki muhalif hareketin önlenmesi yerine, kızışmasını ya da büyümesini hızlandırmıştır. Hz. Osman kesinlikle eleştiri kabul etmiyordu, eleştireni, muhaliflerin elçilerini cezalandırıyor ya da sürgünle karşılık veriyordu.[50] Devletin tebaasını farklı siyasî yapılara bölen bu uygulamalar, muhaliflerin destek bulmalarını sağladı. Ümeyye soyundan olan idareciler devleti aile çiftliği gibi görüyor[51] ve o şekilde idare etmeye ısrar ediyorlardı.

Medine'de halife de yalnız bırakılmıştı. Hz. Ali adeta birkaç yıldan beri muhalefetin halife nezdindeki sözcüsü durumunda olmuştu. Çünkü halifeye bizzat şehirlerin tepkisini getirenler, şiddete maruz kalmaları sebebiyle Hz. Ali'nin şahsında yapılan girişimleri tercih ediyorlardı. Önceleri yapılan icraata sadece sessiz tepkide bulunan Medine halkı, Hz. Ali'ye giderek halifenin azledilmesinden bahsetmeye başlamışlardı. Sahabe birbirleriyle yazışıp, Medine'de toplanmaları, kutsal cihada gelmeleri hususunda görüş belirtiyorlardı.[52] Hz. Ali, Medinelilerin isteklerini yeniden halifeye aktardı, ancak Hz. Osman, Hz. Ali'yi idare karşıtı kimseler gibi görüyordu. Muaviye'nin Ömer tarafından tayin edildiğini belirten halifeye Hz. Ali; Muaviye Ömer'den, Ömer'in kölesinden daha çok korkardı. Şimdi ise Muaviye, Osman'ın emriyle diye birtakım yolsuz işler yapıyor, sen de onu ne değiştiriyorsun ne de düzeltiyorsun. Ömer, kim olursa olsun vali yaptığı adamın kulağını büker, onun tarafından bir şikayet gelse hemen çağırtarak en ağır şekilde cezalandırırdı. Sen bunu yapmıyorsun, akraban hakkında zayıf ve yumuşak davranıyorsun, dedi.[53] Hz. Osman, Hz. Ali ile olan bu münakaşasından sonra camiye giderek bir konuşma yaptı. Bu konuşmasında o cemaate, "Siz Hattab'ın oğlu Ömer'den görüp kabul ettiğiniz işlerde beni ayıplıyorsunuz. Fakat o sizin başınıza bastı, eliyle sizi dövdü. Siz ona yine yumuşak davranıp boyun eğdiniz. Ben ise size

49 Bkz. Taberî, I, 2988.
50 İbn A'sem, I, 389-392, 393-394.
51 Taberî, I, 2917; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 346.
52 Taberî, I, 2983.
53 Taberî, I, 2937-2939.

tatlı ve yumuşak davrandım. Sizi omuzuma bastırdım, elimi size dokundurmadım, dilimi tuttum, siz bana hücum ettiniz. Yemin ederim ki bana bağlı cemaat daha çoktur. Geliniz dersem gelirler. Beni dilinize dolamayınız, valilerimizin aleyhinde bulunmaktan vazgeçiniz" dedi.[54]

Selefi Hz. Ömer'den her yönüyle bütünlük arzeden bir toplum devralan Hz. Osman, idaresinin sonlarına doğru kendisine bağlı bir cemaatten ve yardımcılardan bahsederken, fiilen bölünmüşlüğü kabul ediyordu. İşte bu dönemin Emevî saltanatına bir zemin oluşturması bakımından rolü büyüktür. Çünkü bu dönem, Kureyş'e dayalı idarî ve siyasî bir yapıdan, daha da özele giderek hanedan karakterli siyasî bir yapının hazırlanmasını sağlamıştır.

B. Muaviye'nin Halifeyi Şam'a Götürmek İstemesi

Medine'de yalnızlaşan Halife Hz. Osman, muhaliflerin şiddetli baskısı altında idi. Vilayetlerden gelen grupların istekleri karşısında dayanabilme gücü de bulamamıştı. Çünkü Medine'de onu koruyacak herhangi bir askerî güç bulunmuyordu. Bu dönemde sayıları asgarî on bin olarak belirtilen[55] Medineliler de halifeye cephe almışlar veya en azından olaylara seyirci kalmışlardı. Halifenin hanımı Naile binti el-Ferafisa dahi onun, Mervan'ın emrine girdiğini, Mervan'ın halifeyi istediği yere çektiğini belirtiyor, halifeden biraz Ali b. Ebî Talib'e kulak vermesini istiyordu.[56] Hz. Ali de yalnızlaşan halifenin durumunu; "Eğer hiçbir şeye karışmadan evimde otursam kendisini terkettiğimi, yalnız bıraktığımı söylüyor. Eğer işlere halifenin lehinde müdahale edersem bu sefer Mervan geliyor değiştiriyor ve onunla istediği gibi oynuyor" diyor ve onun bu durumunu, yaşlanmasından sonra Mervan'ın oyuncağı hâline geldiği şeklinde izah ediyordu.[57]

Muaviye, halifenin Medine'deki durumunu yakından izliyordu. Her an bir şeylerin olabileceğini gören Muaviye, halifeyi

54 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 35; Taberî, I, 2940.
55 Bkz. Cahız, *el-Osmaniyye*, 175; *Resâil*, IV, 25 (Cahız bu son eserinde sayıyı yirmibin olarak verir).
56 Taberî, I, 2976.
57 Taberî, I, 2978.

taraftarlarının ve yardımcılarının bulunduğu Şam'a götürmek üzere Medine'ye geldi. Fakat Hz. Osman bu teklifi kesin olarak reddetti. Muaviye, o hâlde senin hakkında ileri geri konuşanları (Muhacirîni) bastıracak bir ordu göndereyim, dedi. Hz. Osman bu teklifi de, böyle bir yola kapı açmak istemediğini belirterek kabul etmedi.[58]

Bir devlet başkanının valilerinden birisinin himayesine girmesi gibi bir durumu ortaya çıkaracak olan bu teklifi reddetmesi, halifeden beklenen doğru bir tavırdır. Zaten halife, çoktan beri Ümeyyeoğullarının bir oyuncağı hâline geldiği iddia edilerek tenkit ediliyordu. Böyle bir duruma düşmek, olayları tamamen kızıştırmaktan başka bir işe yaramazdı. Öte yandan üzerinde durulması gereken bir diğer husus da, Muaviye'nin otoritesini kaybetmiş ve yaşlanmış bir halifenin karşısına böyle bir teklifle çıkmasındaki amacı, acaba sadece halifenin iyi durumda olmayan güvenliğinin temini midir? Yoksa bir adım daha öne çıkarak yaşlanmış bir halifeyi kendi himayesine alarak ona halef olmanın yolunu mu açmaktır? Kanaatimizce Muaviye'nin peşinde olduğu husus, halifenin güvenliğinden ziyade, elde etmiş oldukları mevkinin güvence içinde olmasıdır. Çünkü halifenin durumunu bu noktaya getirenler büyük ölçüde kendileridir. Nitekim, huzursuzlukların başlamasından bu yana vali ve ordu komutanlarının halifenin yanında, her yıl toplandıkları belirtilir.[59] Ancak bu toplantılarda yanlışlıkların üzerine gidilmesi yerine, muhalif olanların nasıl sindirileceği söz konusu olmuştur. Bu sebeple halifenin bir kötülüğe maruz kalması veya öldürülmesi, halifenin güvenliği açısından değil de, Ümeyyeoğullarının işgal ettikleri mevkiler açısından önemlidir.

Muaviye, Hz. Osman'ı Şam'a götürmeye ikna edemedi, ancak o, Hz. Osman'a karşı yürütülen muhalif hareketin başı olarak Muhacirîni gördüğünden, onları tehdit ederek halifenin öldürülmesi ihtimali karşısında kılıç ile cevap vereceğini belirtiyordu. Onun, Ammar b. Yasir'e, "Ya Eba'l-Yakzan; Şam'da Hicaz ehlinden daha çok kimse bıraktım, hepsi kahraman, hepsi atlı. Hep-

58 İbn Şebbe, III, 1094-1097.
59 Bkz. İbn Şebbe, III, 1096.

si namaz kılıyor, zekat veriyor, beyti tavaf ediyor. Onlar Ammar veya ondan öncekileri bilmezler, Ali veya akrabalarını da bilmezler"[60] diyerek, onu ve diğer Muhacirîni ölümle tehdit etmesi, siyasî çalkantıların dinî hissiyatı nasıl zayıflattığını, adeta yok ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Muaviye'nin bu tehdidini Şam'ın, hilafet merkezi Medine üzerinde veya ülke idaresinde ağırlığını hissettirmeye çalışması olarak da görmek mümkündür. Çünkü bu tarihten itibaren fiilen Ümeyyeoğulları ve onları destekleyenler, doğabilecek muhtemel bir idarî boşluğu doldurmaya hazırlanıyorlardı.

C, Hz. Osman'ın Katli ve Muaviye

Siyasî otoritede hicretin 35. (655) senesinde meydana gelen boşluk, idareden hoşlanmayanlar ile tamamen yalnızlaşan idarenin ilişkilerini sürgünde bulunan Malik b. el-Haris (Eşter en-Nehaî)'e mektup yazarak Kûfe'ye gelmesini ve isyan başlatmasını istediler. Eşter, Kûfe'ye geldi ve etrafına birkaç bin asker toplayarak Şam'dan gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı Kûfe'nin etrafına yerleştirdi. Kûfe'de olup bitenleri haber alan halife ise, hadiselerden Hz. Ali'yi mesul tutarak onu, insanları kendi aleyhine kışkırtmakla suçluyordu. Halife, Abdurrahman b. Ebî Bekr vasıtasıyla isyancılarla irtibat kurdu ve onların isteklerini kabul edeceğini bildirdi. İsyancılar, halifeyi Resulullah (sav)'ın sünnetinden sapmış bir kimse olarak görüyorlardı. Ancak yine de Kûfe'ye vali olarak Abdullah b. Kays'ın, beytülmâl görevlisi olarak da Huzeyfe b. el-Yeman'ın tayini ve divandan maaşları kesilenlerin maaşlarının ödenmesi hâlinde itaat edeceklerini bildirdiler. Hz. Osman, Huzeyfe b. el-Yeman ile birlikte Abdullah b. Kays yerine Ebû Musa el-Eş'arî'yi gönderdi. Eşter, kırk gün askerle şehrin dışında konakladıktan sonra şehre döndü. Yeni vali Ebû Musa el-Eş'arî, Kûfelilerin halifeye bağlılıklarını temin için, onlara yumuşak davranmaya çalışıyordu.[61]

Kûfe'de hadiseler bir noktaya kadar kontrol altına alındığı bir sırada bu defa da Medine'ye geldiler. Durumlarını Medine mes-

60 İbn Şebbe, III, 1093-1094, 1097.
61 İbn A'sem, I, 397-402.

cidinde bulunan Ensar ve Muhacirîne anlattılar. Hz. Ali a, kendilerinden ziyade doğrudan halifeye çıkmalarını, durumlarını iletmelerini söyleyerek aracı olmayı kabul etmedi.[62] Hz. Ali'yi halifeye bizzat görüş belirtmekten kaçındıran hususlardan biri, yaptıkları bütün tekliflerin dikkate alınmaması, bir diğeri de kendisinin halife tarafından isyancılarla aynı görüşe sahip görülmesi idi.

Bütün bunlara rağmen yine de Hz. Aişe ve Hz. Ali gibi sözü dinlenir Müslümanlar halifeye gelerek, ın tek arzularına uyarak valinin azledilmesini istediler.[63] Halife ile sıkı bir pazarlığa giren da, bu isteklerinde ısrar ettiler ve sonunda Muhammed b. Ebî Bekr'in Mısır'a vali olarak tayinini kabul ettirdiler. Mısırlılar aynı zamanda bu isteklerinin yerine getirilmesi hususunda Hz. Ali'yi kefil tuttular, sonra da şehri terkettiler. Rivayetlere göre Medine'den üç gün uzaklığa ulaştıklarında, her şeyin sonunu getiren meş'um hadise meydana geldi. Halifenin Mısır'a giden kölesi üzerinde buldukları mektubu görünce aldatıldıklarını anladılar ve şiddet hisleriyle dolu olarak Medine'ye döndüler. Çünkü ele geçirdikleri mektupta; Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e, gelenlerin öldürülmeleri ve işine devamı isteniyordu.[64]

Mısırlılar kızgınlıkla Medine'ye dönüp, Resulullah (sav)'ın bütün ashapını topladılar ve ele geçirdikleri mektubu onlara okudular. Bu mektup Medinelileri de galeyana getirdi. Meydana gelen hadiseden dolayı o esnada Medine'de Hz. Osman'ın aleyhtarı hâline gelmeyen kimsenin kalmadığı belirtilir.[65] Medine'de Huzeyloğulları, Zühreoğulları, Mahzumoğulları, Gifaroğulları ve önde gelen sahabiler muhalif hareketin faal üyeleri olmuşlardı. Hz. Aişe Medinelilere, "Resulullah (sav)'ın şu elbisesi daha eskimedi. Osman O'nun sünnetini eskitti" diyordu.[66] Bu yüzden

62 İbn A'sem, I, 402.
63 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 39; İbn A'sem, I, 410; İbn Abdirabbih, V, 39; İbn Hibban, II, 257.
64 İbn Kuteybe, *age.*, I, 39; Yakubî, I, 175; Taberî, I, 2965; İbn A'sem, I, 411; İbn Abdirabbih, V, 44-45; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 353; İbn Hibbân, II, 258.
65 Bkz. İbn Kuteybe, *age.*, I, 40; İbn A'sem, I, 411; İbn Hibban, II, 258.
66 Vekî, I, 110; İbn A'sem, I, 419-429.

Mervan, Hz. Aişe'yi, isyancılara mektup yazarak, onları isyana teşvik etmekle suçluyordu.[67]

Öte yandan a işlerin yoluna gireceğine dair teminat veren Hz. Ali, ele geçirilen mektubu önce sahabeye gösterdi, sonra da halifeye giderek, yapılanların ne demek olduğunu sordu. Halife, son birkaç yıldan beri olduğu gibi her şeyden habersizdi. Köle, deve, mühür kendisine, hat ise Mervan'a ait idi. Dolayısıyla isyancılar Mervan'ın kendilerine teslimini istediler. Fakat halife öldürülmesi endişesiyle Mervan'ı onlara teslim etmedi. Mektup meselesi diğer vilayetlerde şuyû buldu. Kûfe'den, Basra'dan gruplar gelmeye başladı. Bu sefer halifenin kesinlikle görevini bırakması isteniyordu.[68] Ancak Hz. Osman, "Allah'ın giydirmiş olduğu bu elbiseyi kesinlikle çıkartmam" diye diretti.[69]

Mısırlıların hiddeti o kadar kabarmıştı ki, Hz. Osman'ı camide bayıltasıya dövdüler. Onların hiddetleri, bu şekilde dövdükleri kimsenin Resulullah (sav)'ın en yakın akradaşlarından biri olduğunu dahi unutturmuştu. Halifenin bu dövülüşü, Taberî'de bir rivayette geçtiği ve Wellhausen'in dediği gibi[70] yalnızca -belki camide onlar da vardı ama- Medineliler tarafından değil, tarafından gerçekleştirilmişti.[71] Hz. Osman, bu çirkin muameleye maruz kalmasından sonra evine götürülmüş, Medine'deki Ümeyyeoğulları da yanında toplanmışlardı. Hz. Ali, Hz. Osman'ın yanına geldi. Ümeyyeoğulları onu "Ey Ali, bizi perişan ettin ve Emiru'l Mü'mînine yapılanı sen yaptırdın. Eğer istediğin şeye ulaşırsan dünya başına yıkılacak" diye tehdit ettiler. Hz. Ali de kızarak Hz. Osman'ın yanından ayrıldı.[72]

Ertesi gün halife, umumî bir çağrıda bulunarak bütün isteklerin kayıtsız şartsız yerine getireleceğini belirtiyordu. Ancak muhalif olmaktan isyan etme noktasına gelenler, geçmişte olduğu hiçbir güvenirliliği ve garantisi olmayan bu vaatleri kabul

67 İbn Abdirabbih, I, 44.
68 İbn Hibban, II, 259-260.
69 Halife, *Tarih*, 171; Belâzurî, *Ensâb*, V, 90; Taberî, 2295-2997; İbn Hibban, II, 260.
70 Bkz. Taberî, I, 2979; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 22.
71 Taberî, I, 2961; İbn A'sem, 412-413.
72 Taberî, I, 2979.

etmediler. Her taraftan gelenler H. 35 senesi Zilkade ayından önce halifeyi evinde muhasaraya alıp[73] her türlü saygı ve hürmet hissini bir tarafa bırakarak kanını helal gördüler.[74] Muhasara altındaki halife; "Beni öldürmeyin, eğer beni öldürürseniz birbirinize girersiniz, düşmanla topluca savaşamazsınız, topluca fey'i taksim edemezsiniz, topluca namaz kılamazsınız" diye isyancıları ikaz etti.[75] Ancak halifenin söylediklerinin zaten pratikte bir değeri ve uygulaması olmadığından hiç kimse dikkate almadı.

Halifenin muhasarası esnasında Osman taraftarı olarak bilinen ashaptan bir kısmı ve Ümeyyeoğullarından bazı kimseler önde gelen sahabelerden, halifenin içine düştüğü durumdan kurtarılması amacıyla yardımcı olmalarını istediler. Örnek vermek gerekirse; Zeyd b. Sabit, Ensara çağrıda bulunarak, "Siz Allah'a ve O'nun elçisine yardım ettiniz. Öyle ise Peygamber'in halifesine de yardım ediniz" dedi. Sehl b. Huneyf, Zeyd'in bu isteğine "Ey Zeyd, Osman seni Medine'nin hurmalarıyla doyurdu"[76] şeklinde cevaplandırdı. Zeyd, Ebû Eyyüb el-Ensarî'ye başvurdu, o da; "Sen yardım et ona, çünkü sana çok hurma ağacı verdi"[77] diyerek Zeyd'in isteğini reddetti.

Hz. Aişe de, kendisinden halifenin bu zor anında yardımını esirgememesini isteyen Mervan'a, bütün hazırlıklarımı yaptım, hacca gitmeyi arzu ediyorum[78] diyerek olumlu cevap vermedi. Bu sırada Medine'de muhtemel hadiseleri farkedenlerden bazıları şehri terkediyorlardı.[79] Hatta Üsame b. Zeyd'in ve Muğire b. Şûbe'nin ayrı ayrı Hz. Ali'ye, Medine'de olduğu hâlde Osman'a bir şey olursa, milletin kendisini kınayacağını belirtmeleri ve en azından Medine'yi terketmesini istemeleri[80] de ilginçtir. İcraatındaki ısrarı sebebi ile Medineli Müslümanlardan hiçbir destek göremeyen halife, valilerinden yardım istemek durumunda kal-

73 Taberî, I, 2973; İbn A'sem, I, 414-415; İbn Hibban, II, 260.
74 Taberî, I, 2965; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûneti*, 23.
75 Halife, *Tarih*, 171; İbn Hibban, II, 260-261.
76 Belâzurî, *Ensâb*, V, 78.
77 Taberî, I, 3070; İbn A'sem, I, 422.
78 Belâzurî, *age.*, V, 67-69; Taberî, I. 3010, 3011, 1019, 3020; Muhammed Zeniber, *Vesâik ve Nusûs*, 70 (I, Rabat, 1973).
79 Taberî, I, 3019-3020; 3250.
80 Taberî, I, 3020; İbn A'sem, I, 421.

mıştır. Onun bu yardım talebi bazı kaynaklarda umumî olarak bütün vilayetleri kapsarken,[81] diğer bazı rivayetlerde de sadece Şam ve Basra'nın adı geçer.[82] Halifenin vilayetlerden istemiş olduğu yardımların valileri tarafından yola çıkarıldığı ve özellikle isyancıların üstesinden gelebilecek sayıda asker gönderildiği, rivayetlerde yer alır. Buna göre Şam'dan Habib b. Mesleme, Mısır'dan Muaviye b. Hudeyc, Kûfe'den Kâkaa b. Amr ve Basra'dan Mucaşi halifeye yardım amacıyla gönderilmiştir.[83] Ancak her şehirden gönderildiği belirtilen bu kuvvetlerin Medine'ye girip, halifenin katline neden mani olmadıkları, üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur.

Ümeyyeoğullarının, Hz. Osman'ın muhasarası ve katli esnasında takınmış oldukları yukarıdaki tavır son derece önemlidir. Gerek daha önce gerekse muhasara müddeti olarak belirtilen kırk ila elli gün[84] arasında onlardan hiçbir olumlu hareket görülmediği gibi, aksine halife ile isyancıları tamamen karşı karşıya getirip bırakmışlardır. Bunun sebebi, Ümeyyeoğullarının, halifenin artık sonunun geldiğine inanmaları ve bu durumda ellerinde bulunan idareyi bırakmamak için yeni ve daha kuvvetli bir dal aramalarıdır. Onlara göre Hz. Osman'ın kanını dava etmek daha çıkarlı bir yoldur. Çünkü Ümeyyeoğulları aksi takdirde idarenin ellerinden tamamen çıkacağının bilincindedirler. Buna en açık örnek; Mervan b. el-Hakem'in, halifeyi evinde muhasara edenlere "Siz bizim elimizdeki idareyi ele geçirmek için geldiniz"[85] şeklindeki sözünde bulunmaktadır.

Yardımla ilgili rivayetlerde Şam haricindeki diğer şehirlerden gelen kuvvetlerin faaliyetleri hususunda yeterli malumat bulunmamakla birlikte, Muaviye'nin de gönderdiği kuvvetleri iki aşamalı bir engellemeye tabi tuttuğu, önce asker göndermeyi geciktirdiği,[86] sonra da gönderdiği askerlerin komutanına Medine

81 Bkz. Taberî, I, 2959.
82 Bkz. İbn A'sem, I, 415.
83 Taberî, I, 2959, 2985-2986.
84 Bkz. Yakubî, II, 176; İbn Abdirabbih, V, 50; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 355.
85 Taberî, I, 2975.
86 Bkz. İbn Şebbe, IV, 1289; Yakubî, II, 175; Taberî, I, 2985-2986.

dışında beklemelerini emrettiği zikredilir.[87] Nitekim, Muaviye'nin göndermiş olduğu yardım kuvvetleri Medine'ye girmemiş, dolayısıyla olaylara müdahale etmeden geri dönmüşlerdir.

Muaviye'nin kasten böyle bir engelleme yapması, adeta Hz. Osman'ın öldürülmesine göz yumması, onun iktidarı ele geçirmek arzusuyla izah edilir.[88] Bu olayda bir an için böyle bir kasıt aranmasa bile, gerek yardım kuvvetleri ile ilgili rivayetler, gerekse Muaviye'nin iktidarı ele geçirmesinden sonraki rivayetler onun Hz. Osman'ı yardımdan mahrum bıraktığı noktasında toplanmaktadır.[89] Muaviye, idareyi ele geçirdikten sonra ashaptan Ebû Tufeyl ile aralarında şu şekilde bir konuşma geçer.[90]

Muaviye Ebü Tufeyl'e soruyor;

- Sen Osman'ın katillerinden değil misin?
- Hayır, fakat orada bulunanlardan ve yardımcı olmayanlardanım.
- Seni yardım etmekten alıkoyan nedir?
- Muhacirîn ve Ensar yardım etmedi ben de etmedim.
- Fakat halifeye yardım onlar üzerine vacipti.
- Ya Emire'l-Mü'minîn, Şam ehli seninle birlikte olduğu hâlde seni yardım etmekten alıkoyan nedir?
- Benim, Osman'ın kanını talep etmem ona yardım değil mi?

Ebû Tufeyl güler ve sen ve Osman tıpkı şairin "Ben hayatta iken gerekli olan yardımı yapmadın, öldükten sonra benim için yas tutuyorsun" dediği gibisiniz, der.

Daha sonra sıkça benzerlerini göreceğimiz bu rivayetten Muaviye'nin elinde imkân olmasına rağmen, muhasara edildiği esnada Hz. Osman'a yardımcı olmadığı anlaşılır. Muaviye adeta Hz. Osman'ın dirisinden ziyade, ölüsünden istifade yoluna gitmiştir. Çünkü yaşlı halifenin yatağında ölmesi ile muhalifleri tarafından öldürülmesi çok farklı sonuçlara yol açabilecek iki husus olup, Hz. Osman'ın öldürülmesi, Muaviye'yi ve Ümeyyeoğullarını daha haklı bir konuma getirmeye veya kendi iktidar

87 Bkz. İbn Şebbe, IV, 1289.
88 Bkz. İbn Şebbe, IV, 1289.
89 Bkz. İbn Şebbe, IV, 1289; Yakubî, II, 186.
90 Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muavaffakiyyât*, 154-155; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 25; İbn Asâkir, VII, 203-204.

davalarını sürdürebilmeleri amacıyla bir bahane oluşturmaya yetecektir. Nitekim Muaviye'nin Medine'de Muhacirîn ve Ensar'ı hedef alarak tehdit etmesi[91] Medine'deki Ümeyyeoğullarının Hz. Ali'ye "Sen bizi helak ettin, bu işi müminlerin emirine sen yaptın, eğer isteğine ulaşırsan dünyayı başına yıkarız"[92] deyip, onu hedef edinmeleri ve yine Velid b. Ukbe'nin, "Haşimoğulları, Osman'ın yerine geçmek için onu öldürdüler"[93] demesi hedefin kesinlikle belli olduğunu gösterir. Hatta ilk iki rivayette olduğu gibi hedef daha halifenin sağlığında belirlenmiştir. Bunun sebebi, Hz. Ali'nin, her ne şekilde olursa olsun, Hz. Osman'ın ölümünden sonra en kuvvetli halife adayı olmasıdır. Ayrıca Hz. Ali'nin, olayların tabii olarak ortaya çıkardığı, kendisine sığınılan bir lider olmasının Ümeyyeoğullarının boy hedefi hâline gelmesine ve ilgisi olmadığı hâlde birçok işin de ona mâl edilmesine sebep olduğu belirtilir.[94]

Hz. Osman'ın valilerinden istemiş olduğu yardım böylece gelmezken, muhasaracılar onu öldürmek için evine girdiklerinde; onun yüzüne karşı, "Haydi seni Muaviye kurtarsın, haydi seni İbn Âmir kurtarsın"[95] diyerek en yakınlarından yardım görmediğini de belirtiyorlardı. Halife bu şekilde adeta Ümeyyeoğulları tarafından isyancılara kurban verildi. Hz. Osman, Hicretin 35/656 senesi Zilhicce ayının 17. veya 18. (16/17 Haziran 656) günü katledildi.[96]

Hak aramak için halifenin kapısına gelenler, onu öldürmekle haksız duruma düşmüşlerdi. Medine'de herkes birbirini suçluyordu. Ümeyyeoğulları veya onların taraftarı olarak bilinen Hassan b. Sabit gibi bazı kimseler Ensar ve Muhacirîni halifeye yardım etmemek ve onu ölüme terketmekle, Velid b. Ukbe de Haşimoğullarını idareyi ele geçirmeye çalışmakla itham ediyordu.[97]

91 Bkz. İbn Şebbe, IV, 1093-1094, 1097.
92 Taberî, I, 2979.
93 Belâzurî, *Ensâb*, V, 104.
94 Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, V, 99.
95 İbn Sa'd, III, 73; Halife, *Tarih*, 174; Taberî, I, 3021.
96 İbn A'sem, I, 423.
97 Belâzurî, *age.*, V, 104; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 356-357.

Halife Hz. Osman'ın isyancılar tarafından katledilmesi esnasında yanında hanımlarından, Suriye'de meskun Kelb kabilesine mensup Naile binti el-Ferafisa vardı. Bu hanım, halifenin kanlı gömleğini Şam'a gönderdi.[98] Muaviye, Naile'ye hem maktul halifeden hem de karısı -yine Kelb kabilesine mensup- Meysun tarafından akraba idi. O, aynı zamanda uzun zamandan beri Suriye'deki idareciliğinin sağlamış olduğu, her yönden kendisine itaat eden bir orduya ve tebeaya malikti. Bu sebeple Naile, maktul halifenin kanlı gömleğini ve olayların gelişme seyrini anlattığı mektubunu başka bir vilayete değil de Suriye'ye göndermişti. Yani Suriye Valisi ve halkı maktul halifenin kanını talep edebilecek en uygun kimselerdi.

Naile binti el-Ferafisa mektubunda, evlerinin sarılmasında kendisinin canlı şahit olduğunu, Medinelilerin evlerini muhasara ettiğini, gece gündüz silahlı kimselerin kapıda beklediğini, dışarı ile ilişkilerin kesildiğini, sudan bile men edildiklerini, elli gün muhasara altında kaldıklarını, Mısırlıların emirlerini Muhammed b. Ebî Bekr ve Ammar b. Yasir'den aldıklarını, Ali'nin Medinelilerle birlikte olduğunu, halifeye yardımcı olmadığını, toplananları dağıtmadığını anlatır ve bu işe katılan Huzâa, Sad b. Bekr, Huzeyl, Muzeyne ile Cüheyne'den bir grubu ve Medinelileri zikreder. Mektubun sonunda da Osman'ın intikamının alınmasını ister.[99]

2. ALİ B. EBÎ TALİB'İN HALİFELİĞİNDE MUAVİYE

Hz. Osman'ın muhasarası esnasında Medine'de cereyan edebilecek hadiselere bulaşmak istemeyen, önde gelen Müslümanlardan bazıları, hadiselerin muhtemel neticelerini Medine dışında beklemeyi tercih etmişlerdi. Bu konuda Hz. Ali'ye de en azından şehirden çıkması teklif edilmiş, fakat o kabul etmemişti. Ona bu teklifi getirenler, "Sen burada iken halifeye bir şey

98 İbn Habîb, 249; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 74; İbn Abdirabbih, V, 50; İbn Teymiyye, 5; Muhammed Kürd Ali, I, 137-138.

99 İbn Habîb, 249; Belâzurî, *Ensâb*, I, k. 4, 592-593; İbn Abdirabbih, V, 50-51; İsfahânî, XV, 68-69.

olursa herkes seni kınar" diyorlardı.[100] Böyle bir ihtimale rağmen Hz. Ali Medine'de kalmıştı. Belki de Hz. Ali eskiden beri içinde bir his olmakla birlikte elde edemediği, ancak son birkaç yıldan beri meydana gelen hadiselerin tabii olarak ortaya çıkardığı hilafet şansını, bu sefer denemek istiyordu. Nitekim bu gerçekleşmiş, Hz. Osman'ın katlinden sonraki birkaç gün içinde, Hicretin 35/656 yılı Zilhicce ayının 25. günü Medine'de bulunan Ensar ve Muhacirîn ile muhasaracılar Hz. Ali'ye halife olarak biat etmişlerdir.[101]

Şüphesiz böyle istenmedik şartlarda idareyi ele almak Hz. Ali için bir şanssızlıktı. Nitekim onun, halifeliğinin ilk günlerinde, kendisini tâciz eden iki problemle karşı karşıya olduğunu görürüz. Bu problemlerden birincisi; biat etmeyenler veya biate yanaşmayanlar, ikincisi de valilerin azledilmesi meselesidir.

Hz. Osman'ın katledilmesiyle birlikte toplumda meydana gelen yeni biçimlenme çok farklı oldu, katl hadisesi, maktul halifeye muhalif olan, fakat fiilî harekata girişmeyen bazı kimselerin yeni halifenin yanında yer almasına sebep olurken, bazı kimselerin de ona cephe almasına neden olmuştur. Zaten Medine'de yeni halifeye biat edildiği zaman siyasî rollerinin bittiğinin farkında olan Emevîler, çareyi Medine'yi terkedip Mekke ve Şam'a kaçmakta bulmuşlar, dolayısıyla biat etmemişlerdir.[102] Biatın alındığı günlerde, Medine'de bulunan Mervan b. el-Hakem, Said b. el-As ve Velid b. Ukbe gibi Emevîlerin önde gelenleri biate davet edildiklerinde, yeni halife tarafından Bedir Savaşı'nda bazı yakınlarının öldürülmesi ve Peygamber (sav) tarafından Taif'e sürgün gönderilen, sonra da Hz. Osman tarafından Medine'ye getirilen Mervan'ın babası Hakem'in tepkiyle karşılanması gibi geçmişte kalan bazı hadiselerle Hz. Osman'a yardımcı olunmamasını bahane ederek biat etmediler. Aslında onlar, ileri sürdükleri bu sebeplerden ziyade, kendilerini emniyette hissetmemekte ve maktul halifenin kanını talep edebilmek için Muaviye'nin yanına gitmek istemek-

100 Taberî, I, 3020; İbn A'sem, I, 421.
101 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 46; Dineverî, 142; Taberî, 3066-3068.
102 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 47-53; Yakubî, II, 178; Taberî, I, 3075; 3096-3097.

teydiler.[103] Daha sonra bu üçlü Mekke'ye kaçarak Hz. Osman'ın kanını talep edenlerle birleştiler.[104]

Emevîlerin dışında Ensar ve Muhacirînden de yeni halifeye biat etmeyenler vardı. Ensardan olanlar, baştan beri Hz. Osman'ın yanında yer aldıkları için kaynaklarımız tarafından "Osman taraftarları" olarak nitelendirilirler. Bunlar arasında Hassan b. Sabit, Zeyd b. Sabit, Kaab b. Malik, Mesleme b. Muhalled, Ebû Said el-Hudrî, Muhammed b. Mesleme, Numan b. Beşir, Rafî b. Hudeyc, Fudale b. Ubeyd, Kaab b. Ucre, Kudâme b. Maz'un ve Abdullah b. Selam gibi kimseler vardı. Bu kimselerden bazıları Hz. Osman döneminde beytülmâl ve harac memurluğu vazifelerinde bulunmuşlardır.[105]

Muhacirînden de -biat edip etmedikleri tartışmalarını bir tarafa bırakırsak- sonuçta Zübeyr b. Avvam, Talha b. Ubeydullah ile Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkas, Usame b. Zeyd gibi ileri gelen Müslümanlar Hz. Ali'ye biat etmediler.[106] Bunlardan Sa'd b. Ebî Vakkas, Usame b. Zeyd, Abdullah b. Ömer ve Muhammed b. Seleme gibi kimseler meseleyi bir fitne hadisesi olarak görüyorlar ve biate davet edildiklerinde, Hz. Ali'ye "Bize öyle bir kılıç ver ki onunla senle birlikte savaşalım, müminlere vurduğumuzda onlara işlemesin, vücutlarından geri tepsin, kafirlere vurduğumuzda da onların bedenini yarıp geçsin" diyorlardı.[107] Yani kimin haklı kimin haksız olduğu, kime biat edip kime karşı cephe alacakları hususunda tereddütte idiler. Bu kimseler her iki tarafa da karışmamaya itina gösterirlerken, Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah geçmişte maktul halifeye muhalif olmalarına ve olayların tahrikçileri olarak suçlanmalarına rağmen, yeni halifeye karşı oluşturulan muhalefetin içinde yer alarak, maktul halifenin kanını talebe kalkıştılar ve yeni halifeye karşı savaşın hazırlıklarına giriştiler.[108]

103 İbn A'sem, I, 441-442.
104 Taberî, I, 3075.
105 Taberhi, I, 3070-3071; İbn A'sem, 439.
106 Nâşî el-Ekber, Mesâilü'l-İmâme, 16; (thk. Josef Van Ess, I, Beyrut 1971) Taberî, I, 3072; İbn Hibban, II, 270.
107 Mes'ûdî, Murûç, III, 24-25.
108 Nâşî, el-Ekber, 16; Taberî, I, 3072; İbn Hibban, II, 270.

Valiler meselesine gelince; yeni halife, uzun zamandır devletin içinde bulunduğu huzursuzluk ve çalkantıların temel sebebi olarak gördüğü, Hz. Osman'ın valilerini değiştirme hususunda kesin kararlı idi. Medine'de biat işlemleri tamamlandıktan sonra hemen eski valilerin azli ve yeni valilerin tayini işlemine geçildi.[109] Buna göre öncelikle Şam, Mısır, Kûfe, Basra ve Yemen valileri değiştiriliyordu. Hz. Ali'nin Şam Valiliği için belirlediği isim Abdullah b. Abbas idi. Ancak Abdullah b. Abbas, bu görevi kabul hususunda isteksiz davranarak, Muaviye için "O ve arkadaşları dünya ehlidir. Ne zaman onları tayin edersen, kimin tayin ettiği onları ilgilendirmez ama ne zaman azledersen bu iş şûrasız halledildi, sahibimizi öldürdü derler. Şamlıları ve Iraklıları aleyhine kışkırtırlar[110] deyip, bir yerde görevden affını istiyordu.

İbn Abbas, daha ziyade Muaviye'den çekiniyor ve halife ile olan akrabalığının bu işe karıştırılarak kendisinin zarar görebileceğini belirtmek istiyordu.

Vilayetlerden, her tarafın kazan gibi kaynadığı bir dönemde, valilerin azledilmesi hususunda acele edilmemesini, önce ortalığın sakinleşmesini tavsiye edenler de vardı. Hz. Ali'ye pek yakın bir kimse olmamakla birlikte, son olaylarda kendi yerini belirleme konusunda ortada kalan Mugire b. Şûbe'nin, halifeye gelerek Muaviye ile Abdullah b. Âmir'i veyahut bütün idarecileri biatleri gelinceye kadar yerlerinde tutmasını[111] tavsiye etmesi buna güzel bir örnek teşkil eder. Ancak böyle bir yol takip edilmesinin, Hz. Osman'ın uygulamalarına sert tepkide bulunan kitlelerin yeni halifeden beklentileriyle ne derece ters olduğu açık olduğundan, imkânsızlığı ortada idi. Zira Hz. Ali de eski valiler hakkında son derece menfî bir görüşe sahip olduğu için, onları azletme konusunda hiçbir gecikmeye tahammülü olmadığını açık açık belirtiyordu.[112]

109 Taberî, I, 3085.
110 Taberî, I, 3085-3086.
111 İbn Kuteybe, el-İmâme, 1, 48; Dineverî, 144; Yakubî, II, 156; Taberî, I, 3082-3084; İbn A'sem, I, 446-447; İbn Hibban, II, 271-272.
112 Nâşi el-Ekber, 15; Yakubî, II, 197; Taberî, I, 3089.

İbn Abbas'ın görev kabul etmemesinden sonra Hz. Ali onun yerine Şam'a Sehl b. Huneyf'i, Basra'ya Osman b. Huneyf'i, Kûfe'ye Umare b. Şihab'ı, Yemen'e Ubeydullah b. Abbas'ı, Mısır'a da Kays b. Sa'd b. Ubade'yi tayin etti. Ancak 36/656 senesinin başlarında gerçekleştirilen bu tayinlerden bazıları hedefine ulaşmamıştır. Bu valilerden Sehl b. Huneyf, Umare b. Şihab ve Kays b. Sa'd henüz vilayetlerine ulaşamadan Hz. Osman'ın kan davasını güden taraftarlarınca yolları kesildi. Sehl b. Huneyf ile Umare b. Şihab geri dönerlerken, Kays b. Sa'd Mısırlıları ikna ederek şehre girmeye muvaffak oldu. Hz. Ali yeni valilerini kabul etmeyen Şam ve Kûfe'ye elçiler göndererek itaat etmelerini istedi. Kûfe Valisi Ebu Musa el-Eş'arî halifenin bu isteğine olumlu cevap verirken, Şam Valisi Muaviye kendisine elçi olarak gelen Sebretü'l-Cühenî'yi eli boş geri göndererek itaati kabul etmediğini belirtti.[113]

Hz. Ali, Kûfe'nin geçmiş dönemde tayin edilmiş valisi Ebu Musa el-Eş'arî'nin, yeni halifeyi tanıdığını ve şehirde kimin biat edip kimin muhalif kaldığını belirten mektubundan sonra, onu görevinde bıraktı. Yemen kökenli bu valinin, görevini koruyabilmesinde yine Hz. Ali'nin yanında yer alan Yemen kökenli kabîle reislerinin büyük rolü oldu.[114] Halife bu beş büyük vilayetin dışında, bunlara bağlı şehirlerin yöneticilerine de biat çağrısında bulundu. Hemedan ve Azerbaycan idarecileri Cerir b. Abdullah el-Becelî ile Eş'as b. Kays yeni halifeye biat ettiklerini bildirdiler.[115]

Hz. Ali, itaat için herkesi biat etmeye çağırmasına rağmen, hiçbir zaman bütün Müslümanların halifesi olamadı. Bu noktada onu yeni yeni sorunlar bekliyordu. Kendisinin halife olmasından sonra insanlar yeni gruplaşmalara yönelmişler, halife ve taraftarlarının dışında, biat etmeyen vali Muaviye ve taraftarları, Hz. Aişe, Zübeyr, Talha ve taraftarları ile Hicaz'da hiçbir hizibe katılmak istemeyen küçük bir kesim şeklinde bölünmüşlerdi.[116]

113 Dineverî, 142; Taberî, I, 3088-3089; İbn A'sem, I, 470-471; İbn Hibban, II, 273-277.
114 Nâşî, el-Ekber, 15; Yakubî, II, 197; Taberî, I, 3089.
115 Minkârî, 15-16, 20-21.
116 Taberî, I, 3153.

Ancak halife daha valiler meselesini çözümleyemeden, Hz. Osman hayatta iken ona şiddetli muhalefetleriyle bilinen kimselerin onun kanını talep etmeleriyle karşılaştı.

A. Cemel Topluluğu ve Muaviye

Cemel topluluğunu oluşturanlar; Hz. Osman'ın kanını talep edenler, Hz. Ali'ye biat etmekten kaçınanlar ve ona muhalif olanlardan meydana gelen heterojen bir topluluk idi. İlginç olan durum, Hz. Osman öldürülmezden önceki siyasî pozisyon yer değiştirmiş, halifenin kapısında haklarını elde etmek isteyenler, onu öldürmekle haksız durumuna düşmüşlerdi.

Cemel topluluğunun bir kanadını teşkil edenler, maktul halifeye hayatta iken en şiddetli muhalefeti göstermekle hatta hadiselerin bizzat tahrikçileri olmakla suçlanıyordu.[117] Bu kimseler halifenin muhasarası esnasında olayların çığırından çıkıp, meydana gelebilecek muhtemel hadiselerin töhmeti altında kalmamak ve mesuliyetten arınmak amacıyla Medine'yi terketmişlerdi.[118] Bunlardan Zübeyr ve Talha b. Ubeydullah Medine'den Mekke'ye giderek, hac vazifesinden sonra orada kalan Hz. Aişe (r.a)'yi de ikna edip, yanlarına alarak Hz. Osman'ın kanını talep edebilmek amacıyla hazırlıklara giriştiler. Hz. Osman'ın Yemen valisi ve Zübeyr b. Avvam'ın damadı Yâlâ b. Umeyye de beytülmâlden aldığı altmış bin dinar ve altı yüz deve ile onlara katılmış,[119] Talha b. Ubeydullah ise, bu ordunun teçhizine kırk bin dinar ile iştirak etmiştir.[120]

Öte yandan, Cemel topluluğunun bir diğer kanadını ise ellerindeki imkânların büyüklüğüne rağmen Medine'de meydana gelen son hadiselere uzaktan sadece kulak misafiri olan Ümeyyeoğullarına mensup bazı vali ve eski valiler ile onların akrabaları oluşturmaktaydı. Medine'de Ümeyyeoğulları ve taraftarları yeni halifeye karşı muhalif hisleri ayakta tutabilmek için ellerin-

117 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 39,46-47; Belâzurî, *Ensâb*, V, 46, 67-69; Vekî, I, 110; İbn A'sem, I, 419-420, 429; İbn Abdirabbih, V, 39-44.
118 Taberî, I, 3019-3020, 3250.
119 Taberî, I, 3089, 3099; İbn Hıbben, II, 278-279.
120 İbn Hibban, II, 279-280.

den geleni yapıyorlardı.[121] Onların önde gelenlerinden Mervan b. el-Hakem, Velid b. Ukbe ve Said b. el-As Mekke'ye kaçarak[122] orada Hz. Osman'ın kanını talep etmek için hazırlık yapanlara katılmışlardı. Basra Valisi Abdullah b. Âmir de Hz. Osman'ın kanını talep etme hususunda ilk davranan kimselerden idi.[123] Ancak onun Basra'dan çıkışı bir kaçışa benzemektedir. Halkı Hz. Osman'ın kanını talep etmeye davet ettiği zaman, umduğu ilgiyi görememiş hatta tepkiyle karşılanmış ve şehri terkederek önce Medine'ye sonra da Mekke'ye gitmiştir.[124] Görüldüğü üzere, Cemel topluluğu Hz. Osman'ın katlinden önce birbirlerine karşı iyi hisler beslemeyen kimseler tarafından oluşturulmuştu. Hakikatte hepsi bir şeylerin peşinde, fakat görünürde herkes Hz. Osman'ın kanını talep etmekte idi.

Yeni, halifeye biat etmeyen ve daha sonra maktul halifenin kanını talep etmeyi kendisine yegâne hedef edinen muktedir Şam valisi Muaviye'nin Cemel oluşumuna katılmayışı ise şaşırtıcıdır. Onun ve Cemel topluluğunun aynı amacı güdüyor görülmelerine rağmen, birleşmeleri ve yardımlaşmaları neden mümkün olamamıştır. Böyle bir istifham, aslında iki topluluğun hedeflerinin birbirinden farklı olduğunu açıklamada yardımcı olur. Muaviye'nin Cemel topluluğu ile birleşmemesi görünüşte bu sıralarda Suriye için söz konusu olan bir Rum tehdidi[125] ile izah edilebilirse de böyle bir tehlike vaki olmadığı için ikna edici değildir. Olsa olsa söylenti hâlindeki böyle bir tehlike, Cemel topluluğuna iştirak eden Emevî ailesinin diğer üyelerine karşı bir bahane teşkil eder. Aslında o esnadaki ortam, Muaviye'nin amaçları için ortaya çıkmasını gerektirmiyordu. Nitekim Muaviye, Cemel topluluğu ile yeni halifeyi, karşılıklı olarak hesaplaşmaları için başbaşa bıraktığını[126] açık açık ifade ediyordu. Bir yerde Muaviye bütün umutlarını Cemel Savaşı'nın zayiatına bağlıyordu. Bu savaşta bazı kimselerin katledilmeleri sonucu aradan çıkmaları Muaviye'nin mücadelesine yardımcı olacaktı.

121 İbn A'sem, I, 449.
122 Taberî, I, 3075.
123 Taberî, I, 3088.
124 Zührî, 153; İbn A'sem, I, 448.
125 Bkz. Taberî, I, 3087; İbn Hibban, II, 278.
126 İbn Abdirabbih, 115.

Muaviye, kendisi Cemel topluluğuna katılmak istemediği gibi, onların da kendisinden uzak durmalarını istiyor, bir yerde o, Hz. Osman'ın kanını talep etmenin kendi hakkı olduğuna inanıyordu.[127] Maktul halifenin kanını talep etmek için Mekke'de toplananlar birbirlerine mücadeleyi başlatabilecekleri şehirleri önerirken Zübeyr b. Avvam'ın, Hz. Ali'nin düşmanı olan ve elinde maddî ve insan gücü bulunan Muaviye'nin yanına gidelim, şeklindeki önerisine Velid b. Ukbe karşı çıktı. Velid'in tepkide bulunmasının sebebi, Muaviye'nin maktul halife muhasara altında iken kendisinden yardım istediği hâlde ona yardım etmemesi ve ölünceye kadar da beklemesidir. O bu sebepten dolayı Şam'dan başka bir yere gitmek gerektiğini belirtir.[128]

Böylece bazı Emevîler, Şam'a gitmeye razı olmazlarken, Muaviye de Cemel topluluğunun Şam'a gelmesini istemiyordu. Onların Şam hususunda istekli olmalarından haberdar olan Muaviye, Cemel topluluğuna yardımcı olamayacağını, kendisini yalnız bırakmalarını ve aslan yuvası olarak nitelendirdiği Şam'a gelmemelerini istediği belirtilir.[129] Muaviye'nin bir yerde Cemel topluluğunun başlattığı mücadeleye ortak olmamasında, onların sadece Hz. Osman'ın kanını taleple sınırlı bulunan amaçlarının yetersizliğinin rolü de vardı. Bu sebeple Muaviye elindeki, insan gücünü ve maddî imkânlarını ciddi bir hazırlığın olmadığı, üzücü olayların sonucu oluşan ve buruk tepkilerde ifadesini bulan Cemel topluluğuna verip ezdirmek istemedi. O daha çok, planlarını Hz. Ali ile Cemel topluluğunun karşılaşmalarının sonucuna göre yapıyordu. "Eğer Cemel ashapı galip gelirse onlar bana Ali'den daha ehvendir, eğer Ali onlara galip gelirse ben de ona yapacağımı bilirim"[130] diyordu.

Bu şartlar altında Hz. Ali ile Cemel topluluğu 36/656 yılı ortalarında Basra civarında karşı karşıya geldiler. Büyük bir kitlenin öldürüldüğü bu savaşta Hz. Ali'nin ordusu Cemel toplulu-

127 Nâşî el-Ekber, 18.
128 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 57-58; İbn A'sem, I, 454, 529; İbn Hibban, II, 279-280.
129 Bkz. İbn A'sem, I, 455.
130 İbn Abdirabbih, V, 115.

ğunu mağlup etti.[131] Cemel topluluğunu organize edenlerden ve geçmişte Hz. Peygamber (sav)'in en yakın çevresini oluşturanlardan Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah, bu savaş neticesinde hayatlarını yitirmişlerdi. Hatta Talha b. Ubeydullah'ın kendi ordusunda bulunan Ümeyyeoğullarından Mervan b. el-Hakem tarafından öldürüldüğü ve Mervan'ın da maktul halifenin oğlu Eban b. Osman'a, "Babanın katillerinden bazısını öldürdüm" dediği rivayet edilir.[132]

Cemel Savaşı'ndan sonra Hz. Ali Basra'ya girerek biat aldı.[133] Böylece Şam hariç, Basralılar, Küfeliler ve Hicazlılar Hz. Ali'ye biat ettiler. Basra ve Küfe gibi şehirlerdeki Hz. Osman taraftarları, Şam Valisi Muaviye'nin hakimiyeti altındaki Cezîre bölgesine kaçtılar.[134]

Hz. Ali, Basra'dan sonra Küfe'ye geçti ve bu tarihten itibaren Küfe şehri Hz. Ali'nin hakimiyeti altındaki yerlerin idare merkezi oldu. Madde ve insan gücünün fetihlerin başlangıcıyla eyaletlere geçmesinden sonra Medine'nin durumu bilhassa insan gücü açısından zayıflamıştı. Hatta bu durum Hz. Osman'ın katledilmesinde de kendisini göstermişti. Bu sebeple merkezî otoriteyi sağlamak ve muarızlara karşı daha güçlü bir merkezden hareketi yürütmek zorunluluğunun ortaya çıkmasıyla Hz. Peygamber (sav)'den beri devletin başkentliğini yapan Medine şehri bu vasfını Küfe'ye bırakmış oldu.

B. Muaviye'nin Politik Girişimleri

Cemel Savaşı, Halife Hz. Ali'nin üstünlüğü ile sonuçlandıktan sonra, merkezî otoriteye itaati kabul etmeyen Şam Valisi Muaviye de belirli bir hareketlilik içine girdi. Zaten daha önce Hz. Osman'ın hanımı Naile tarafından Şam'a gönderilen kanlı gömleği ile, ona yardımcı olmayan ve olayların tahrikçileri olarak takdim edilen Ensar ve Muhacirîn'den bazı kimselerin isimlerinin bulunduğu mektup, Şam'a ulaştığı zaman halkı ayağa kal-

131 Cemel Savaşı için bkz. Halife, *Tarih*, 182-186; Taberî, I, 3182-3220; İbn A'sem, I, 448-495; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 366-372; İbn Hibban, II, 283-285.
132 Bkz. Nâşî, el-Ekber, 17; Dineveri, 150; Tağrıberdî, I, 101-102.
133 Nâşî, el-Ekber, 18; Taberî, I, 3227.
134 Minkârî, 12-13; Yakubî, II, 187.

dırmaya yetmişti. Öyle ki, Hz. Osman'ın katili olarak, Ali b. Ebî Talib'i öldüreceklerine yemin etmişlerdi.[135]

Muaviye, Şamlıların bu coşkulu duygularını, aylarca teşhir edilen kanlı gömlek karşısında, kendisine maktul halifenin kanını talep için tam destek alıncaya ve halife olarak biat edilinceye kadar kamçıladı.[136] Kanlı gömlek adeta bir ağlama duvarı hâline getirilmişti.[137] Özellikle şairler ve hatipler, etkileyici şiir ve konuşmalarıyla halkı Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmaya çağırdılar, şiir ve konuşmalarında onlara hedef gösterdiler.[138]

Şamlıların bu coşkulu hâli, Muaviye'ye görevini bırakmama ve yeni halifeyi tanımama hususunda cesaret ve umut veriyordu. O, zaten yıllardan beri Suriye'de kendisine itaatkâr bir ordu ile tebaaya sahipti. Bu sebeple Muaviye, yeni Halife Hz. Ali'nin biat alması için göndermiş olduğu elçilere müspet cevap vermeyerek onu tanımadığını ortaya koyuyordu. Ancak o, Cemel'den sonra halifenin güçlerini karşısında bulacağından da emindi. Muaviye, sıcak bir mücadeleye başlamadan önce kendisine destek aramak ve yapacağı mücadeleyi haklı bir zemine oturtabilmek amacıyla mektuplar yazarak destek arayışlarına başladı.[139]

Hz. Ali, Hz. Osman dönemi idarecilerinden olan fakat kendisini halife olarak tanıyan Cerir b. Abdullah el-Becelî'yi, çevresindeki bazı kimselerin, onun eski dönem görevlilerinden olması sebebiyle itiraz etmelerine rağmen, Muaviye'den kendi adına biat alması için Şam'a göndermişti. Muaviye, Cerir'i aylarca yanında bekletti. Sonra da Hz. Osman'ın muhasara edilmesinden sonra Medine'yi terkedip Filistin'e yerleşen Amr İbnu'l-As'a mektup yazarak, kendisine ihtiyacı olduğunu, Şam'a gelmesini bizzat ondan istedi. Muaviye'nin bu teklifinden sonra siyasî ikbalini onun yanında gören Amr, oğulları ile birlikte Şam'a gel-

135 Belâzurî, *Ensâb*, I, k. 4, 592-593.
136 İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 74.
137 Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri*, 164; (Basılmamış Doktora Tezi, I, Ankara 1988).
138 Halife, Tarih, 177; İbn A'sem, 443-444; İbn Abdirabbih, V, 47.
139 İbn Kuteybe, *age.*, I, 89; İbn A'sem, I, 542.

di.[140] Amr'ın Muaviye'ye tabi olduğunu öğrenen Hz. Ali bundan hiçbir şekilde hoşlanmadı.[141]

Hz. Ali, Cerir'in Şam'dan uzun süre bir cevapla gelmemesinden ve Muaviye'nin onu oyalamasından tedirgin oldu. Ancak, Muaviye Cerir'i Şam'da tutarken bir taraftan da kendisine yardımcı olacak etkin kimselerin desteğini aramaya devam etti. Suriye'de sakin Kinde kabilesi Reisi Şurahbil b. Sımt'ı Hz. Osman'ın kanını talep etmeye ikna etti.[142]

Şurahbil b. Sımt'ın Suriye bölgesi şehirlerini gezerek, Muaviye adına halkı muhtemel savaşa hazırladığı belirtilir. Onun, Hımıslılara yaptığı bir konuşmada halka nasıl bir propaganda ile ulaştıklarını ve hangi meseleleri işlediklerini görmek mümkündür.

Buna göre Şurahbil, Hımıslılara Hz. Ali'nin Hz. Osman'ı öldürdüğünü, İslam cemaatini böldüğünü, Basralılar ile savaşıp onları katlettiğini, Şam hariç bütün ülkeyi ele geçirdiğini, Şam'ı ele geçirmek için de harekete geçtiğini, onunla mücadelede Muaviye'den daha kuvvetli kimsenin olmadığını, dolayısıyla Muaviye'ye katılmanın lüzumunu anlatıyordu. Onun bu davetine bütün Suriye şehirlerinde yoğun bir katılma oldu. Muaviye'ye gelerek onunla birlikte ölünceye kadar savaşmak üzere biat ettiler.[143]

Öte yandan Muaviye'nin Şam'daki hazırlıklarını da Amr İbnu'l-As yürütüyordu.[144] Bu esnada vaki olan bir Bizans tehdidinin ise, Bizans İmparatoru'na kıymetli hediyeler gönderilerek bertaraf edilebileceği, hatta aralarında bir saldırmazlık anlaşması yapılabileceği önerisi rivayet edilir.[145] Nitekim bu duruma Hz. Ali'nin bir konuşmasında da "Adam Rumlarla anlaşmış..."[146] diye işaret edilmektedir.

140 İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 84-87; Dineverî, 158-159; Müberred, I, 221; Yakubî, II, 184; Taberî, I, 3252-3253; İbn A'sem, I, 512-523; İbn Tağrıberdî, II, 113.
141 İbn Sa'd, IV, 254.
142 İbn A'sem, I, 530-534.
143 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 74; İbn A'sem, I, 536.
144 Taberî, I, 3257.
145 Bkz. Dineverî, 161-162; İbn A'sem, 522-523.
146 İbn Kuteybe, *age.*, I, 93; İbn A'sem, I, 559.

Muaviye, halifenin elçisini üç ay gibi bir zaman yanında tutmakla[147] bir taraftan hazırlıklarını yaparken, diğer taraftan da Suriye bölgesinde oluşturulan savaş havasının ve onların Muaviye'ye bağlılıklarının ne derece kuvvetli olduğunu göstermek istemiştir. Geri gönderilen halifenin elçisi Cerir b. Abdullah el-Becelî, Hz. Osman'ın kanlı gömleğinin Şamlılara her gün teşhir edilmesinin onlar üzerindeki kuvvetli tesirini halifeye belirtmiştir.[148] Muaviye'nin, Hz. Ali'ye gönderdiği bir elçisinin de ona "Osman'ın kanlı gömleği altında sürekli -intikam diye- ağlaşan altmış bin kişi"den[149] bahsetmesi ve bu durumu kuvvetli bir şekilde vurgulamak istemesi, Muaviye'nin propagandaya ne kadar önem verdiğini ve ondan yararlanmaya çalıştığını göstermektedir.

Bu arada karşılıklı olarak gönderilen elçiler vasıtasıyla Muaviye ile Hz. Ali arasında geçen yazışmaların temelini, Hz. Ali'nin Muaviye'den idareyi tanıması ve biat etmesi isteği, Muaviye'nin de Hz. Osman'ın katillerinin teslimini istemesi oluşturur. Muaviye, Hz. Ali'nin isteğine "Sen Muhacirleri Osman'ın katli için tahrik ettin, Ensarı da ona yardımdan alıkoydun. Cahiller sana uydu, seninle kuvvet buldular. Fakat Şamlılar Osman'ın katillerini bize teslim edinceye kadar seninle savaşa karar verdiler. Eğer bunu yaparsan hilafet meselesi de şüraya havale edilir"[150] şeklinde cevap verdi. Hz. Ali, Muaviye'nin bu cevabına anlam veremiyordu ve "Osman'ın oğulları var, sana ne oluyor, onlar işe senden daha evla, eğer Osman'ın kanını talep etmede ben daha kuvvetliyim diyorsan, o zaman önce biat ederek meşru hükümeti tanı, sonra ben gereğine bakarım"[151] diyordu. Hz. Ali devletin her tarafında otoritenin sağlanmasından sonra, suçluları Allah'ın kitabına göre cezalandıracağını belirtiyordu.[152] Ancak Muaviye Hz. Osman'ın kanını talep etmeyi Suriyelilerin gündeminden hiç çıkarmadan savaş hazırlıklarına devam etmiştir.

147 İbn Abdirabbih, I, 80.
148 Taberî, I, 3256.
149 Dineverî'nin eserinde bu rakam, elli bin olarak geçer. 143; İbn Hibban, II, 276-277.
150 Müberred, I, 222; İbn Abdirabbih, V, 81.
151 Müberred, I, 225; İbn Abdirabbih V, 81.
152 İbn Abdirabbih, V, 80.

Bu arada Muaviye, Medinelilere ve Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Mesleme el-Ensarî, Ubeydullah b. Ömer gibi kimselere mektuplar yazarak onların desteğini istemiştir.[153] Muaviye, Medinelilere yazdığı mektubunda, "Bu iş bizim üzerimizden kalksa bile sizin üzerinizden kalkmaz. Osman mazlum olarak öldürüldü ve onu Ali öldürdü. Buna delil, onu katledilişi esnasında terketmesidir. Biz, onun katilleri Allah'ın kitabına göre cezalandırılıncaya kadar kanını müdafaa edeceğiz. Eğer katilleri bize verirse, ondan vazgeçeriz ve hilafet işini Ömer İbnu'l-Hattab'ın vefatı esnasında yaptığı gibi Müslümanlar önünde şûraya bırakırız. Biz hilafeti istemiyoruz."[154] şeklinde masumane bir üslup ile Medinelileri kendine destek olmaya çağırmaktaydı.

Öte yandan Sa'd b. Ebî Vakkas'a gönderdiği mektupta da "Kureyş'ten Osman'ın davasına yardımcı olacak en layık kimseler şûra ehlidir... Talha ve Zübeyr ona yardım etti. Onlar şûrada senin ortaklarındı. İslam olmada senin dengin idiler. Bu dava için Ümmü'l Mü'minîn de koştu. Onların razı olduklarını kerih görme, kabul ettiklerini reddetme, biz istiyoruz ki bu iş şûraya bırakılsın..."[155] diyordu. Sad b. Ebî Vakkas'ın Muaviye'ye verdiği cevapta ise "Osman meselesinin öncesini de sonrasını da tasvip etmedik. Ömer, ancak kendisine halef olabilecekleri şûraya dahil etti. Ali de onlardan biridir. Talha ve Zübeyr, evlerine kapanıp bu işlere bulaşmamış olsalardı, onlar için daha iyi olurdu. Ümmü'l Mü'minîni ise Allah affeder"[156] diyerek hiçbir tarafa karışmadan eski hâli üzerine devam edeceğini belirtir. Fakat Abdullah b. Ömer'in Muaviye'ye cevabı daha net olmuş, "Siz kim, hilafet kim"[157] diyerek isteğini reddetmiştir.

Muaviye'nin Medine'den aradığı desteğe, sadece Abdullah b. Ömer'in kardeşi Ubeydullah b. Ömer olumlu cevap vermiştir. Ubeydullah b. Ömer, Hz. Osman döneminde babası Ömer

153 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 90; Yakubî, II, 187; İbn A'sem, I, 543; İbn Abdirabbih, V, 85.
154 İbn Kuteybe, *age.*, I, 88-89; İbn A'sem, I, 542.
155 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 90; İbn A'sem, İbn Abdirabbih, V, 85.
156 İbn A'sem, I, 545-546; İbn Abdirabbih, V, 86.
157 Minkârî, 63.

İbnu'l-Hattab'ın katil veya katil zanlılarını öldürmüş, Hz. Ali'nin kısas uygulanması için ısrarına rağmen, Hz. Osman uygulamamıştı. Ubeydullah, Hz. Ali halife olduktan sonra kısasa tabi tutulacağı korkusuyla Muaviye'nin yanına kaçtı. Yani onun Şam'a gitmesi Muaviye'ye olan meylinden değil, öldürülme korkusundandı. Bunu kaynaklarımız açıkça ortaya koyar.[158]

Muaviye'nin Medine ehlinden, Ensar ve Muhacirînden destek istemesinin sebebi, onlardan bir kısmının kendi yanında yer almalarını arzulamasıydı. Çünkü Hz. Ali, halifeliğinin meşruiyyetini Ensar ve Muhacirînin kendisine biat etmesine bağlıyor, Muaviye'yi her biate davet edişinde bunu hatırlatıyordu.[159]

Sonuç olarak Muaviye ile Hz. Ali arasında cereyan eden yazışmalarda, Hz. Ali, onun şartsız biat etmesini isterken Muaviye de, "Eğer Osman'ı öldürmediğini söylüyorsan hilafeti bırak ki, insanlar arasında şûra olsun. İnsanlar görüş birliğine vardıkları kimseyi başlarına getirsinler"[160] diyerek halifeye biatı reddediyordu.

C. Muaviye'nin Mısır Valisi Kays'ın Azline Sebep Oluşu

Bu hadise zaman olarak Sıffin Savaşı öncesini ve sonrasını kapsamakta olup, Muaviye'nin siyasîce davranması neticesinde elde ettiği en büyük başarılarından sayılabilir. Nitekim Muaviye, halifenin Mısır valisi Kays b. Sa'd b. Ubade'yi dahi diplomasi diyebileceğimiz bir siyasetle Mısır'dan azlettirmiş ve neticesinde de Mısır'a sahip olmuştur.

Hz. Ali 36/656 senesinde diğer valilerle birlikte Kays b. Sa'd b. Ubade'yi de Mısır'a vali tayin etti. Mısır'a vardığında Heribta[161] bölgesi hariç herkesten biat aldı. Heribta bölgesinde Osman taraftarlığını müdafaa eden Benî Mudlic kabilesinden Yezid b. el-Haris, Mesleme b. Muhalled el-Ensarî ile Busr b. Ebî Ertat,

158 Bkz. İbn Kuteybe, *age.*, Dineverî, II, 63-154; İbn A'sem, I, 540.
159 İbn Abdirabbih, V, 80-81.
160 Minkarî, 200; İbn Hibban, II, 286-288.
161 Yâkut, *Mucemu'l-Buldân*, II, 355, İskenderiye yakınlarında yerleşim merkezidir; İbn Tağriberdî, I, 97-98.

Muaviye b. Hudeyc el-Kindî gibi kimselerin etrafında toplanan ve sayıları on bini bulan bir grup vardı. Bu kimseler Kays'a biat etmediler.[162] Kays, onların üzerine varmanın kendileri açısından bir faydası olmayacağı kanaatinde idi. Bu sebeple onların üzerine gitmedi, hatta onlara izzet-i ikramda bulundu.[163] Ancak Muaviye, barış içinde yaşanan Mısır'ın bu ikili durumundan istifade yoluna giderek, vali Kays ile mektuplaşmaya başladı. Muhtevası ne olursa olsun valinin, muhalif Muaviye ile böyle bir ilişki içerisine girmesi, onun halife nezdindeki güvenilirliğine -gerçek ortaya çıkıncaya dek- gölge düşürdü.

Muaviye, Şamlılara "Kays'ın aleyhinde bulunmayınız, o bizim tarafımızdadır. Onun gizli gizli nasihat içeren mektupları geliyor, görmüyor musunuz o, sizin kardeşleriniz olan Heribta kahramanlarına ihsanlarda bulunuyor, emniyetlerini temin ediyor"[164] gibi söylentilerin halk arasında yayılması için hususi özen göstermiştir.

Muaviye, bu söylentileri Irak ve Medine'deki taraftarlarına yazmıştı. O Medineli taraftarlarına "... Kays, Osman'ın kanı için mücadele eden kardeşlerimizden elini çekti. Fakat siz bu durumu gizleyin, çünkü ben, taraftarlarımızla Kays arasında olanlar Ali'ye ulaşırsa onu azledeceğinden endişe ediyorum"[165] diye yazmıştı. Fakat mektubun satırları arasında, gizlenmesinden ziyade bu yalan haberin ifşası isteniyordu. Zira o böyle bir haberin yayılmamasının gizlenmesinden çoz zor bir iş olduğunun da farkındaydı.

Muaviye'nin bu politikası Hz. Ali'nin, Mısır valisi Kays'ın durumundan rahatsızlık hissetmesiyle meyvesini verdi. Halife, Kays'ın kendisine bağlılığını veya hangi tarafta oynadığını belirlemek amacıyla, bir yerde söylentilerin gerçekliğini veya yanlışlığını doğrulatmak amacıyla, Heribta bölgesindeki muhaliflerle -ki Mısır'ın eşrafından ve hafızların menbaı olan bu kimselerin sayısı on bin ile ifade edilir- mücadele ve savaş emri verdi. Kays onlarla mücadele etmenin kendilerine hiçbir fayda vermeyeceği-

162 Taberî, I, 3237, 3242.
163 Zuhrî, 155; Taberî, I, 3241; Makrızî, *Hıtat*, I, 300; İbn Tagrîberdî, I, 96-97.
164 Zuhrî, 155; Taberî, I, 3241; Makrızî, *Hıtat*, I, 300; İbn Tagrîberdî, I, 96-97.
165 Kindî, *Vulâtu Mısır* 22 (thk. Huseyin Nassâr, I, Kahire 1959).

ni, bölgenin özel durumunu belirtmişse de, halife tarafından azledilmesine engel olamamıştır. Kays'ın azlinde Abdullah b. Cafer'in halife üzerinde etkisi olduğu belirtilir. Kays'ın yerine Muhammed b. Ebî Bekr tayin edilir. O da Abdullah b. Cafer'in anne bir kardeşidir.[166]

Böylece Muaviye, Kays'ı Mısır'dan azlettirerek, oranın ele geçirilmesi yolunda büyük bir fırsatı eline geçirmiştir.

D. Muaviye-Hz. Ali Karşılaşması: Sıffin

Buraya kadar Hz. Ali ile Muaviye'nin dolaylı ilişkileri hakkında bilgi verdik. Hâlbuki gelişen olaylar Sıffin'de Hz. Ali ile Muaviye'yi doğrudan doğruya yüz yüze getirecektir ki, Muaviye'nin bundan sonraki durumu Sıffin ile yakından alakalıdır. Bununla birlikte Sıffin konusuna girmeden önce, bu mesele ile ilgili bilgileri bize aktaran tarihî kaynaklarımızın, vermiş olduğu haberlerin karışık ve anlaşılması güç bir üslupta sunulduklarını burada belirtmemiz gerekir. Ancak bizim için ortaya konulması gereken husus, Sıffin'de cereyan eden hadiselerin topyekûn anlatımından ziyade bu olayların Muaviye ve halife açısından değerlendirilmesi ve belirgin özelliklerin ortaya konması olacaktır.

Sıffin Savaşı, hilafetin bütünlüğünü sağlamak için gayret sarfeden Hz. Ali ile, ona karşı bilinçli bir şekilde hareket edip, biatten geri duran Muaviye arasındaki iktidar mücadelesini nihai noktaya götüren ilk sıcak karşılaşmadır.

Hz. Ali, daha halifeliğinin başlangıcında valiler meselesini halletmek istiyordu. Ancak Cemel topluluğu ile mücadelenin araya girmesi, Muaviye'yi itaate zorlayacak bütün hareket planlarının tehirine neden oldu. Muaviye, Cemel topluluğu ile halifenin karşı karşıya gelmesini de kendisi açısından bir avantaj olarak değerlendirmişti.[167] Aynı şekilde Muaviye adına Suriye ordusunu savaşa hazırlayan Amr İbnu'l-As'ın da, halkı savaşa

166 Zührî, 155-156; Belâzurî, *Futûh*, 229; Taberî, I, 3242; Kindî, 21, 22; İbn Kudame el-Makdisî, *el-İstibsâr fi Nesebi's-Sahabeti ve'l-Ensâr*, 97-98; (thk. Ali Yusuf Nuveyhid, I, Beyrut 1971); Makrizî, Hıtat, 1300; İbn Tagriberdî, I, 97, 101.
167 İbn Abdirabbih, V, 115.

teşvik amacıyla bile olsa, Cemel'de Ali'nin ordusunun yara alıp, dağıldığını, zayıfladığını[168] söylemesi buna güzel bir örnektir.

Bazı kaynaklarımızda Sıffin vak'asından önce bilhassa Cezîre bölgesinde halifenin güçleri ile Muaviye'nin taraftarları arasında hakimiyeti sağlama mücadelesi yapıldığı belirtilir. Bu bilgilere göre, Hz. Ali daha Kûfe'de iken Mahan, Cibal, Horasan ve Cezîre'ye valiler tayin etmiştir.[169] Bu valiler arasında Eşter diye bilinen Malik b. el-Haris, Hz. Osman taraftarlığı ile adını duyuran Cezîre'ye tayin edilmiş ve bu bölgeden halife adına otoriteyi sağlamak amacıyla Muaviye'nin adına Harran'da[170] bulunan Dahhak b. Kays el-Fıhrî'yi, ona Rakka'dan[171] yardıma gelen 'yi ve sonra da Muaviye tarafından hatırı sayılır bir askerle gönderilen Abdurrahman b. Halid b. Velid'i mağlup ederek Rakka'ya kadar ilerler ve şehri kuşatır. Muaviye, Eşter'i Rakka'dan çıkarabilmek amacıyla bu sefer Eymen b. Huzeym el-Esedî'yi gönderir. Harran'dan da Dahhak b. Kays, ona yardımcı olmak üzere gelir, fakat bu ikisi yine mağlup olmaktan kurtulamazlar. Böylece Eşter, Cezîre'de halife adına hakimiyeti sağlamış olur.[172]

Kanaatimize göre, Cezire'de meydana gelen bu hadiseler, Eşter'in bu bölgeye vali olarak gönderilmesinden sonra meydana gelmiş olamaz. Bir kesit olarak sunulan bu hadiseler, büyük bir ihtimalle Hz. Ali ve ordusunun Sıffin'e yolculuğu esnasında, geçmek zorunda olduğu yerleşim merkezlerinde meydana gelmiştir. Nitekim bazı rivayetler Hz. Ali'nin, Ensar ve Muhacirîn ile birlikte Medain ve Cezîre'ye gittiğini ve bu bölgelerden askerlerin kendilerine katılmalarıyla Sıffin'e geçtiğini belirtirler.[173]

Sıffin, Rakka ve Balis[174] yerleşim merkezleri arasında, Fırat nehri kenarında geniş bir arazidir.[175] Halifeye biat etmemekle asi

168 Taberî, I, 3257.
169 Yâkut, *Mu'cemu'l Buldân*, V, 48; II, 99; II, 350-354; II, 134.
170 Yakût, *age.*, II, 235.
171 Yakût, *age.*, III, 58-60.
172 İbn A'sem, I, 499-500.
173 Minkarî, 146, 151; Yakubî, II, 187; Taberî, I, 3259-3261; İbn A'sem, I, 570-580; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 384.
174 Yâkut, *Mucemu'l Buldân*, I, 328.
175 Istahrî, *Mesâliku'l-Memâlik*, 23; (thk. M.J. De Geoje, I. Leiden 1972); Yakût, *age.*, III, 414-415.

durumunda olan Muaviye ile Hz. Ali'nin karşı karşıya gelmeleri bilhissa Cemel Savaşı'ndan sonra kaçınılmaz hâle gelmiştir. Bu gaye ile her iki taraf savaş hazırlıklarını 36/657 yılı sonlarına doğru tamamlamışlar ve Sıffin'e hareket etmişlerdir.[176]

Muaviye'nin ordusunun belkemiğini Suriye askerleri oluşturuyordu. Bunlar Fezare, Lahm, Cüzzam ve Ak gibi yerleşik kabilelerle, Mudar ve Rabîa gibi sonradan bu bölgeye yerleşmiş ve birbirlerine karışmış Kaysîler, Kindeliler, Hımyer ve Hadramevtliler, Filistin Kinaneleri, Ürdün Mezhicileri gibi Yemen kabileleri[177] ve Mısır ile Ürdün Kudaâları, Has'am'lar, Ürdünlü Gassânîlerden oluşmakta idi.[178]

Irak'tan gelen Hz. Ali'nin ordusunda da Ensar ve Muhacirînin dışında Kureyş, Esed, Kinâne, Kinde, Basra ve Kûfe Bekrîleri, Basra ve Kûfe Temîmleri, Huzâa, Becîle, Basra ve Kûfe Benî Amr'ı, Basra ve Kûfe Hanzalası, Kudâa, Taif, Basra ve Kûfe Hazimîleri, Yemen Ezdîleri, Hemdan, Mezhic, Basra ve Kûfe Abdulkaysleri, Basra ve Kûfe Kaysîleri bulunmakta idi.[179] Ancak, Hz. Ali'nin ordusuna Kûfe'den beklenilenin altında bir katılım olmuştur. Buna sebep olarak, Kûfe Valisi Ebu Musa el-Eş'arî'nin, amca oğullarının Muaviye ile birlikte olması nedeniyle, isteksiz tavrı gösterilir.[180]

Hz. Ali'nin ordusunun Muaviye'nin ordusundan değişik bir özelliği de Ensar'dan ve Muhacirînden birçok kimseyi bünyesinde toplamış olmasıdır. Rivayetlerde, birbirinden farklı rakamlar verilse bile, Bedir Savaşı'na katılmış yetmiş ila seksen, Bey'atür-Rıdvan'a katılmış yedi yüz ila sekiz yüz sahabinin, bunların da dışında diğer Ensar ve Muhacirînden dört yüz sahabinin Sıffin Savaşı'na Hz. Ali tarafında iştirak ettikleri belirtilir. Muaviye'nin ordusunda ise Emevî ailesinin bazı üye ve taraftarlarının dışında Numan b. Beşir ve Mesleme b. Muhammed gibi Ensardan az sayıda kimse mevcuttur.[181]

176 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 93; Yakubî, II, 187; Taberî, I, 256; İbn Hibban, II, 285-288.
177 İstahrî, 23.
178 Halife, Tarih, 195-196.
179 Halife, Tarih, 194-195.
180 Bkz. Minkarî, 501; Yakubî, II, 189; İbn Hibban, II, 283.
181 İbn Habib, 289-296; Yakubî, II, 188; İbn A'sem, I, 564.

Bey'atür-Rıdvan'a katılan ve Hz. Ali ile birlikte olan altmış üç sahabî Sıffîn Savaşı'nda hayatını kaybetmiştir.[182] Her iki tarafın Sıffîn Savaşı'na iştirak eden askerlerinin toplam sayısı hakkında da değişik rakamlar verilmektedir. Muaviye'nin ordusu için seksen üç binden yüz yirmi bine,[183] Hz. Ali'nin ordusu için de elli bin den yüz elli bine[184] kadar rakamlar verilir. Ancak tarihçilerin umumî temayülü Muaviye'nin ordusunun bir miktar fazla olmakla birlikte her iki ordunun doksan veya yüz bin civarında olduğu şeklindedir.

Muaviye 36/657 yılının sonlarına doğru savaş hazırlıklarını tamamladıktan sonra büyük bir orduyla Şam'dan çıkarak, Fırat nehri kenarına, Sıffîn adı verilen ve savaşa müsait geniş bir arazi üzerine oturdu.[185]

Muaviye, Sıffîn'e Irak ordusundan önce geldiği için su kenarına yerleşmişti. Hz. Ali, ordusunun sudan mahrum kalması sebebiyle Fırat'ın sularının, her iki tarafın da istifadesine sunulmasını sağlamak için Muaviye'ye anlaşma önerdi. Ancak Emevî ailesinden Velid b. Ukbe ve Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh gibi bazı kimseler, muhasarası esnasında Hz. Osman'ın susuz bırakıldığını örnek göstererek, Iraklıların sudan mahrum bırakılmalarını istiyorlardı.[186] Muaviye ve taraftarlarının bu fikirde devam etmeleri üzerine iki ordu arasında ilk ciddi çatışma su yüzünden çıktı. Hz. Ali tarafından Eş'as b. Kays ve Eşter kendi kabileleriyle, Muaviye'nin su yolunu kapatan komutanı Ebu'l-A'ver es-Sulemî'yi mağlup ettiler ve suyu ele geçirdiler. Ancak Hz. Ali, suyu iki tarafın da istifadesine açık tuttu.[187]

Sıffîn'de meydana gelen sözlü sürtüşmelere, küçük çaplı çatışmalara ve su yüzünden çıkan bu son ciddi çatışmaya rağmen, her

182 Halife, *age.*, 196.
183 Bkz. İbn A'sem, I, 556-557; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 384; İbn Hibban, II, 288; Yâkut, *Mû'cemu'l-Ubedâ*, V, 263-264 (I-XX, Mısır 1937).
184 Bkz. Minkarî, 156; Halife, *age.*, 193; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 101; Yâkut, *age.*, V, 263-264.
185 Minkarî, 157-160; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 93; Yakubî, II, 187; Taberî, I, 3256; İbn A'sem, I, 556-557; II, 3-4; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 385; İbn Hibban, II, 285-288.
186 Minkarî, 161; İbn A'sem, II, 3-4; Mes'ûdî, *age.*, II, 385.
187 Minkarî, 162, 166-167; İbn A'sem, II, 10-11.

iki tarafın elçileri karşılıklı olarak birbirlerine gidip geliyorlardı. Hz. Ali, Muaviye'yi elçileri vasıtasıyla biate davet ediyordu. Muaviye ise, Suriyeliler arasında bir parola hâline getirdiği, "Hz. Osman'ın katillerinin kendilerine teslim edilmedikçe, kendilerinin de biat etmeyeceğini" bildiriyordu. Hatta katillerin teslim alınması için Habib b. Mesleme el-Fıhrî'yi bir heyetle Hz. Ali'ye göndermişti.[188] Ortalığın sakin olduğu bu günlerde karşılıklı olarak birbirlerinin ordusuna iltihak edenler, Muaviye ile yazışmaya girenler, onun vaadlerine kapılıp savaşı bırakanlar, onun bizzat mektuplaştığı kimselerden bahsedilir. Nitekim, bu yüzden Hz. Ali Rabîa kabilesini toplayıp kendileriyle konuşma ihtiyacını hissetmiştir.[189]

Sıffîn'de meydana gelen bu hadiseler 37/657 yılı Muharrem ayının sonlarına doğru olmakta idi.[190] Safer ayının başında, her iki ordu da büyük çaplı bir savaşın hazırlıklarını yapıp ordularını düzene koydular. Rivayetlerde küçük ayrıntıların bulunmasıyla birlikte ordular, yaya ve atlılardan oluşmakta idi. Orduların savaş meydanında yayılma düzeni ise sağ kanat, sol kanat, merkez, ön, arka, pusuya yatılan mevkiler ve her mevkiye ait atlı ve yaya askerler şeklinde idi.[191]

Sıffîn'de en önemli ve savaşın sonunu getiren çatışma, Leyletü'l-Herîr adı verilen gecede yapılmıştır. Leyletü'l-Herîr'i Wellhausen "Hakiki homurtular gecesi" şeklinde anlamıştır.[192] Hâlbuki bu geceye Leyletu'l-Herîr denmesi, ok vızıltılarının meydana getirdiği seslerin yoğunluğu sebebiyledir. İki ordu arasında, Sıffîn'e gelişlerinden bu yana en şiddetli çarpışmalar bu gecede olmuştur. Hz. Ali'nin askerleri Şamlılar üzerine hücum ederek, onları yerlerinden atmışlar, hatta Muaviye'nin çadırına kadar ulaşmışlardır. Savaşın şiddetinden orduların namazlarını dahi kılamadıkları ve sonuçta her iki taraftan on binlerce askerin öldüğü ifade edilir.[193]

188 Taberî. I, 3277-3278; İbn A'sem, II, 19.
189 Bkz. Minkarî, 366; taberî, I, 3306, 33011.
190 İbn A'sem, *Futûh*'unda bir yanlış tarihleme sonucu olarak bu olayı H. 38 diye zikreder ki bu yanlıştır. Zira Sıffîn H. 37'de olmuştur. II, 20.
191 Minkarî, 202-203, 205-207; Taberî, I. 3283-3289; İbn A'sem, I, 556-557, I, 22.
192 Bkz. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 36.
193 Bkz. Minkarî, 475-480; İbn A'sem, II, 178; İbn Abdirabbih, V, 93; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 399.

Hz. Ali'nin ordusunun bu şiddetli baskısı karşısında dağılmaya yüz tutan Muaviye'nin ordusunun, kendilerine Hz. Osman'ın kanlı gömleği gösterilerek galeyana getirildiği belirtilir.[194] Muaviye'nin ordusunun bu derece zor durumda bırakılmasında gerek Eşter'in, gerekse Haşim b. Utbe b. Ebî Vakkas'ın payının büyüklüğünü burada belirtmek gerekir. Nitekim onların Leyletu'l-Herîr'de ardı arkası gelmeyen saldırıları karşısında, bir lider olarak zor durumda kalan Muaviye, Amr İbnu'l-As'ın teklif ve telkiniyle askerlere emir vererek Kur'an sayfalarını mızraklarının ucuna taktırmış, güya onları Allah'ın kitabının hakemliğine davet etmiştir.[195]

Muaviye ve Amr, kuvvet yoluyla Hz. Ali'nin ordusuna güç yetirememeleri sebebiyle böyle bir hileye başvurmuşlar, mücadeleyi savaş meydanından başka zeminlere kaydırmışlardır. Nitekim Muaviye, savaş esnasında orduyu teşvik ve tahrik edecek her yola başvurmuş, ancak bir sonuç alamamıştır. O, Leyletu'l-Herîr için, eğer İbnu'l-Etnâbe el-Ensarî'nin söylediği şiir olmasaydı o gece kaçmaya azmetmiştim, der.[196] Yine, eğer savaş devam etseydi ya Ali'den eman dileyecektim ya da kaçmaya karar vermiştim, dediği rivayet edilir.[197]

Muaviye'nin Suriyeli askerlerinin, mızrakların ucuna Kur'an sayfalarını takmaları, Hz. Ali'nin askerlerini şüpheye sevketmede ve dağıtmada gecikmedi. Hz. Ali ve ordusunun büyük bir kısmı yapılan işin bir hile ve oyun olduğunu çok iyi biliyorlardı. Fakat o, askerlerinden bir kısmını buna inandıramadı. Hatta Hz. Ali bu askerleri ikna etmek için onlara; Muaviye'nin, Amr'ın, İbn Ebi Muayt'ın, Habib b. Mesleme'nin din ve Kur'an düşkünü kimseler olmadıklarını söyledi. "Ben onları sizden daha iyi biliyorum. Ben onların çocukluklarını da büyüklüklerini de biliyorum, onlar çocukların ve büyüklerin en şer olanlarıydı. Söyledikleri söz hak, fakat onların bu sözle istedikleri batıldır" dediği rivayet olunur.[198]

194 Bkz. es-Senlibî, *Sımâru'l-Kulûb*, 86.
195 Minkarî, 481; İbn Sad, III, 32-33; IV, 255-256; İbn Zenceveyh, I, 397-398; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 101-102; Taberî, I, 3327-3329; İbn A'sem, 11, 179; İbn Abdirabbih, V, 93; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 400; İbn Hibban, II, 292.
196 Minkarî, 404-495; İbn Hallikan, V, 241.
197 Bkz. İbn A'sem, II, 185.
198 Bkz. Minkarî, 489.

Hz. Ali'nin hitap ettiği, sonradan Haricîler adını alan bu kimseler, Iraklı kurrâlardan başkaları değildi. Bu kimseler, eğer Suriyelilerin teklifi olan Kur'an'ın hakemliğine başvurulmazsa Osman'a yaptığımızı aynen sana da yaparız, diyerek Hz. Ali'yi tehdit ettiler.[199] Hz. Ali'ye bu şekilde davrananlar arasında onun bir ara yakınlarından olan Eş'as b. Kays da vardı ve halifeyi Muaviye'nin teklifine evet demeye zorluyordu. Iraklı askerlerin çoğunluğu da, kendi içlerinde bozgunculuk yapan bu askerlere "Muaviye'nin davet etmiş olduğu şeylere kendilerinin daha önce çağırmış olduklarını, fakat onların buna olumsuz cevap verdiklerini belirterek"[200] savaşa devam edilmesini istiyorlardı.

Sayıları yirmi bini bulan kurrâdan bu kimseler, Hz. Ali üzerinde baskılarını o kadar arttırdılar ki sonunda var gücüyle savaşa devam eden Eşter'in belki de sonucu etkileyebilecek saldırılarının durdurulmasını başardılar.[201] 37/657 Safer ayının 7. günü başlayan şiddetli savaş 10. Cumartesi günü bu şekilde bitmiştir.[202] Böylece Sıffin'e geliş ve gidişin arasında yüz on gün geçtiği ve bu zaman zarfında Hz. Ali'nin ordusundan yirmi beş bin kişinin öldüğü rivayet edilir.[203]

Sıffin'de savaşı üstünlükle bitirmeye çok yakın olan Hz. Ali ve ordusu, Muaviye'nin hakeme başvurma oyununa gelen bir kısım askerleri sayesinde, savaşsız mücadelede inisiyatifi tamamen Muaviye'ye kaptırdılar. Zira bu esnada Hz. Ali sadece Muaviye ile değil, kendi ordusundaki asilerle de mücadele etmek durumunda kaldı. Tahkimin kabul edilmesi ile Muaviye, isyan eden bir validen ziyade anlaşmaya oturulan bir taraf olarak görüldü. Hatta görüşmelerin nasıl bir usul içinde yapılacağı, gündemin nasıl oluşturulacağı Hz. Ali'nin ordusundaki anlaşmazlık sebebiyle, hep Muaviye'nin istekleri doğrultusunda ger-

199 Taberî, I, 3332-3333; İbn A'sem, II, 180-181, 183.
200 Taberî, I, 3332-3333; İbn A'sem, II, 180-182, 183,191; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 400-401.
201 Geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 110-111; Dîneverî, 193-194; Taberî I, 3331-3332; İbn A'sem, II, 183-184.
202 Halife, *Tarih*, 193; İbn Kuteybe, *age.*, I, 101.
203 Bkz. Yâkut, *Mu'cemû'l-Udebâ*, V, 263-264.

çekleştirildi. Nitekim, ihtilafı çözecek hakemleri herkesin kendi tarafından seçmesi Muaviye'nin fikri idi.[204]

Sıffin'de Şamlılarla görüşmeci olarak katılanlar, Hz. Ali'ye itiraz eden kimselerdi. Iraklı ve Şamlı kurrâdan oluşan iki heyet[205] iki ordugâhın arasında buluştuklarında işin hakeme götürülmesinde ve hakemlerin tam bir yıl sonra bir araya gelerek kararlarını açıklamalarında anlaşmaya vardılar. Ancak hakemlerin tayininde Hz. Ali ile Iraklı kurrâlar arasında anlaşmazlık çıktı. Onlar Hz. Ali'nin her türlü teklifini reddediyorlar, daha ziyade Muaviye tarafının isteklerini dikkate alıyorlardı. Hakem belirleme işinde de öyle oldu. Suriyeliler, kayıtsız şartsız ve tam yetki ile Amr İbnu'l As'ı hakemliğe yetkili kıldılar. Ancak Hz. Ali tarafı hakem tayin etmenin zorluğunu yaşadı. Ona karşı orduda ayak diretenler hakemi de mutlaka kendilerinin belirleyeceğini ortaya koydular. Eş'as b. Kays ve arkadaşları kendileri gibi Yemen kökenli olan Ebû Musa el-Eş'arî'nin hakem olmasında direttiler. Hz. Ali'nin hakem olarak teklif ettiği, Abdullah b. Abbas'ı yakın akrabası olması nedeniyle, Eşter'i de, o bizi birbirimize kırdırmak istiyor, diye kabul etmediler.[206]

Eş'as b. Kays ve taraftarlarının Hz. Ali'ye bu kadar dikleşmelerinde ve Muaviye tarafının tekliflerini kabul etmelerinde sebebin ne olabileceği sorusu akla gelmektedir. Eş'as b. Kays, Hz. Osman'ın Azerbaycan valisi idi. Fakat halifenin katledilmesinden sonra Hz. Ali'yi halife olarak tanımış[207] ve onunla birlikte olmuştu. Sıffin'e gelinceye kadar da Hz. Ali'nin yakın çevresinde idi. Sıffin ile ilgili bilgileri gözden geçirdiğimizde onun, halife ile bir noktada ters düştüğünü görmekteyiz. Bu da Hz. Ali'nin, Eş'as b. Kays'ı Kinde ve Rebîa kabilelerinin komutanlığından azletmesi ve yerine Hassan b. Mahduc ez-Zühelî'yi tayin etmesidir. Bu durum iki kabile arasında büyük bir mesele hâline gel-

204 Taberî, I, 3333; İbn A'sem, II, 192.
205 Minkarî, 499; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 111-113; Dineverî, 195-196; Yakubî, II, 189; Taberî, I, 3333; İbn A'sem, II, 194.
206 Geniş bilgi için bkz. Minkarî, 499-500; İbn Kuteybe, *age.*, I, 113; Dîneverî, 195-196; Yakubî, II, 189; Taberî, I, 3333-3334; İbn A'sem, II, 194; İbn Hibban, II, 292-293.
207 Minkarî, 21.

mış, hatta aralarında çıkacak bir çatışma araya giren bazı kimseler tarafından önlenmiştir.[208] Nitekim bu konuda, araları bozuk olan Eşter'in de, Eş'as'ın azledilmesinden sonra Hz. Ali'ye karşı davranışlarının değiştiğini belirten sözlerini görmekteyiz.[209]

Eş'as b. Kays'ın neticede Muaviye'nin işine yarar kararların alınmasında ısrar etmesinin sebebini de izaha yarayacak bilgilere sahibiz. Eş'as'ın azledilmesi, Hz. Ali ordusunda huzursuzluğa sebep olduğu gibi, Muaviye tarafında da memnuniyet verici bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Muhtemelen Muaviye, bu olaydan her iki orduda bulunan ve yakın akrabalıklara sahip olan kabileler vasıtasıyla haberdar olmuş, hatta Eş'as'ı kendi tarafına çekebilme girişimlerinde bulunmuştur.[210]

Muaviye, Eş'as'ı kendi ordusuna dahil edemedi ise de, onun ve taraftarlarının bir ordudan daha fazla işe yaradıklarını gördü. Nitekim Eş'as ve taraftarlarının Ebû Musa el-Eş'arî'de ısrarları Muaviye için bulunmaz bir avantaj olduğu gibi, Hz. Ali için de o kadar dezavantaj idi. Çünkü Ebû Musa el-Eş'arî'nin, amca oğulları Eş'arîler Muaviye ile birlikte olduğu için, Ebu Musa'nın Kûfelileri de Hz. Ali'nin ordusuna katılmamaları için uyardığı belirtilir.[211] Böyle bir kimsenin taraf olarak Hz. Ali'yi temsil etmesi ve onun haklarını savunması düşünülemezdi. Hz. Osman'ın muhasara ve katli ile Hz. Ali'ye halife olma zeminini hazırlayan Iraklı kurrâ, şimdide değişik bir konumda onu alaşağı etmenin altyapısını oluşturuyorlardı.

Muaviye, Ebû Musa el-Eş'arî'nin hakem olarak belirlenmesinden son derece memnundur. Onun bu konuda, Ey Amr, Iraklılar sana öyle bir adamı çıkardılar ki, çok konuşan, az görüşlü olan bir kimsedir. Onu öyle bir ayarla ki, içinde olanları ona sezdirme, dediği belirtilir.[212]

208 Minkarî, 137-139; İbn A'sem, II, 64-65; 194.
209 Bkz. Yakubî, II, 189; İbn A'sem, II, 194.
210 Yakubî, II, 188-189; İbn A'sem, II, 64.
211 Bkz. Minkarî, 501; Yakubî, II, 189.
212 Câhız, *el-Beyân*, I, 172; 275.

Ashapu'l-Beranis[213] (zahidler) olarak da nitelendirilen bu Iraklı kurrânın -ki bunlar daha sonra Haricîleri oluşturacaklar-[214] arzu ve baskıları sonucu hakem tayin ettirdikleri, Ebû Musa el-Eş'arî Kûfe'den Sıffîn'e getirildi. Her iki tarafın heyet ve katipleri iki ordugah arasında anlaşmayı yapmak için bir araya geldiklerinde, kimin isminin önce yazılacağı ve Hz. Ali'nin Emiru'l-Mü'minîn sıfatının yazılıp yazılmaması hususunda problem oluşturacak kadar anlaşmazlık çıktı. Muaviye ve tarafı "Eğer sen Emiru'l-Mü'minîn olsan, seninle neden savaşalım" diyorlardı. Bu hadise özelliği bakımından farklı olsa bile Hz. Ali ve taraftarlarının zihinlerinde Hudeybiye Anlaşması'nı canlandırdı.[215] Ancak Muaviye ve taraftarlarının bununla ne peşinde oldukları, işin gerçek yüzü ortaya çıktı. Çünkü tayin edilen hakemler, Hz. Osman'ın kanını dava edecek ve suçluların cezalandırılmasına karar verecek bir mahkeme heyeti değildi. Bu anlaşmanın sonuçta ortaya çıkaracağı husus, hilafete kimin daha ehil olduğu ve kimin halifelik yapacağı meselesi idi.

Hz. Ali'nin Emiru'l-Mü'minîn sıfatının Muaviye ve Suriyelilerce tepkiyle karşılanması üzerine, Eş'as ve yanındakiler tarafından bu ibare anlaşma metninden sildirildi.[216] Anlaşmalarına göre bu belgede; "Bu, Ebû Talib'in oğlu Ali ile Ebî Süfyan'ın oğlu Muaviye arasında yapılan bir anlaşmadır. Ali ve Muaviye beraberindekiler adına Allah'ın kitabının yaşattığını yaşatmaya, öldürdüğünü yok etmeye söz verdiler. Hakem olarak tayin edilen Ebû Musa el-Eş'arî ve Amr İbnu'l-As, Allah'ın kitabında buldukları hükümler ile karar verecekler, onda bulamadıkları konusunda Hz. Peygamber'in sünnetine başvuracaklardır. Hakemler, gerek kendileri gerekse aile fertleri ve malları için emin olduklarına ve ümmetin, onların verecekleri hüküm ve kararların yaşatılmasında yardımcı olacaklarına dair Ali ve Muaviye'den ve onların ordularından söz aldılar. Kendileri de Allah'ın kitabı ile hükmedeceklerine söz verdiler"[217] denilmektedir.

213 Bkz. Minkarî, 502; İbn Abdirabbih, V, 94.
214 Taberî, I, 3333; İbn Abdirabbih, V, 99.
215 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 114-115; Yakubî, II, 189; Taberî, I, 3334-3336; İbn A'sem, II, 197-201.
216 Yakubî, II, 189; Taberî, I, 3335.
217 Minkarî, 504-506; Dîneverî, 197-198; Taberî, I, 3337; İbn A'sem, II, 201; İbn Hibban, II, 293.

Bu açık metne rağmen Laure Veccia Vaglıeri'nin İbadî kaynakların ışığında Ali-Muaviye mücadelesi ile ilgili makalesinde[218] Sıffîn'de Muaviye tarafında, Kur'an sayfalarının mızrakların ucuna takılmasını, farklı bir şekilde ve sanki her iki ordunun veya tarafın karşı karşıya gelmesi, Kur'an'ın muhtevasının anlaşılmasındaki farklılıktanmış gibi ters bir anlama ile, "Mukaddes Kitabı, biz bir şekilde, siz bir başka bir şekilde tefsir ediyorsunuz; gelin, bu kitabı inceleyelim ve kimin haklı olduğunu görelim" şeklinde anlamıştır. Yine yazar, Sıffîn'de tayin olunan ve meseleleri sulh yoluyla halledecek iki hakemin vazifelerini, Osman'ın ne yaptığını tetkik ve itham olunduğu faaliyetlerin bid'at olup olmadığını tespit etme"[219] şeklinde anlamıştır. Hâlbuki Sıffîn'de tayin edilen hakemler, daha sonra da görüleceği üzere dinî bir ihtilaf değil siyasî bir çıkmazı çözümlemek amacıyla, geçmişin yargılanması için değil, geleceğin belirlenmesi için hakem tayin edilmiştir. Konunun dinî bir mesele şeklinde takdim edilmesi Haricîlerin anlayışlarına da uygundur. Sıffîn'e kadar halifeye karşı bir propaganda vesilesi olarak istismar edilegelen Hz. Osman'ın kanını talep ve katillerini cezalandırma hususu, bu esnada gündeme gelmediği gibi daha sonraki konferansta da etkili bir şekilde yer almamıştır.

Sıffîn'de taraflar arasındaki bu anlaşmanın 13. Safer Çarşamba 37/657 yılında[220] onar kişilik heyetler tarafından imzalandığı belirtilir.[221] Anlaşma gereğince tayin edilen hakemler, aynı yılın Ramazan ayında Dumetu'l Cendel'de toplanacaklar eğer burada toplantı gerçekleşmezse gelecek yıl Ezrûh'ta kararlarını açıklayacaklardı. Ayrıca yapılacak bu toplantıya her iki taraftan dörder yüz kişinin de katılmasına karar verilmiştir.[222] Varılan bu anlaşmadan sonra taraflar, savaşta ölen askerlerini defnettiler, sonra da Muaviye ve askerleri Şam'a, Hz. Ali ve askerleri de Kûfe'ye döndüler.[223]

218 Bkz. Vaglıeri, L.V., Ali-Muaviye Mücadeleleri ve Haricî Ayrılmasının İbadi, Kaynakların Işığında İncelenmesi (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı) *AÜİFD* s. 19, 147-150.
219 Vaglıeri, 147.
220 Minkarî, 511; Taberî, I, 3340, 3344.
221 Bkz. Dîneverî, 198-199; Taberî, I, 3337; İbn Hibban, II, 293-294.
222 Minkarî, 504-506; Dîneverî, 197-198; Yakubî, II, 190; Taberî, I, 3337, 3340, 3341, 3354; İbn A'sem, II, 201; İbn Hibban, II, 293.
223 Taberî, I, 3344-45.

E. Hakem Olayı

Sıffin'de taraflar arasında varılan anlaşma gereğince hakemler, aynı yılın yani H. 37/658 senesinin Ramazan ayında Dumetu'l Cendel'de, eğer bu gerçekleşmezse veya hakemler zamanı tehir etmek isterlerse, anlaşmadan tam bir yıl sonra gelecek yıl Ezruh'ta toplanıp, Kur'an ve Sünnete dayalı hükümlerini açıklayacaklardı. Ancak bu anlaşmadan sonra gelişmelerin nerede ve nasıl cereyan ettiği hususunda kaynaklarımızda net bir cevap bulmak oldukça güçtür. Nitekim mevcut kaynaklarımızın bir kısmı, hakemlerin kararlarını Dumetu'l-Cendel'de verdiklerini ifade ederken,[224] bir kısmı da Ezruh'ta verdiklerini belirtir.[225] Kaynaklardaki bu farklılık çağdaş araştırmacıları da etkilemiş, onların tahkimin yeri meselesinde farklı mekanlara atıfta bulunmalarına sebebiyet vermiştir. Bu araştırmacılardan büyük çoğunluğu çalışmalarında, genelde yararlandıkları kaynaklarda söz konusu edilen yeri tahkimin cereyan ettiği mekan olarak gösterirken[226] bir kısmı da kaynaklardaki bu çıkmaz karşısında, Dumetu'l-Cendel'deki Ezruh veya Ezruh'taki Dumatu'l-Cendel[227] gibi iki farklı mekanı[228] aynı yer olarak yanlış anlamıştır.

Tahkim meselesinde bizim için önemli olan, yer meselesinden ziyade, tarafların görüşmeleri iki aşamalı olarak gerçekleştirdiklerini ileri süren görüştür.[229] Haricî kaynaklarından istifade eden Laura V. Vaglıeri'nin yanında, mevcut kaynaklarımızdan istifade eden Watt'ı böyle düşünmeye zorlayan sebepler nedir bilemiyoruz. Ancak bu şekilde bir tezin Sıffin'de varılan

224 Bkz. Dîneverî, 200-201; Yakubî, II, 190; Taberî, I, 3352; İbn A'sem, II, 201; Mes'ûdî, Murûc, II, 406.
225 Bkz. Zuhrî, 158; Minkarî, 511; İbn Sa'd, III, 32-33; Taberî, I, 3341, 3354, 3407; II, 8, 198; İbn Hibban, II, 297; Yâkut, *Mucemü'l-Buldân*, I, 129-130.
226 Bkz. Ömer Süleyman el-Ukaylî, 5; Abdulaziz Salim, *Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye*, 312; (I, Mısır 1988); Cümeyl Abdullah el-Mısrî, *Tarihu'd-Da'veti'l-İslamiyye*, 403; (I, Medine, 1987); Fethiye Abdulfettah en-Nebravî, *Asrı Hulefai'r-Râşidîn*, 305, I, Dammam, 1988; Muhammed Tayyib en-Neccar, *Tarihu'l-Âlemi'l-İslamî*, 49-50, I, Riyad 1983.
227 Bkz. Çağatay, N., Çubukçu, *İA, İslam Mezhepleri Tarihi*, 17; (I, Ankara 1976); Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 251.
228 Yâkut, *age.*, I, 129-130; II, 487-489.
229 Bkz. Watt, 16; Vaglıerî, 147-150.

anlaşmaya ters düşmesi yanında, kaynaklardan da destek bulması güçtür. Kanaatimize göre Watt'ı böyle düşünmeye sevkeden Taberî'de Zührî'den ve Ebû Mihnef'ten nakledilen iki haber olsa gerek.[230] Fakat Zührî'nin bu haberinde de görüşmelerin iki aşamalı olarak yapılması değil, eğer hakemler Dumetu'l-Cendel'de toplanamazlarsa ya da görüşmeleri daha sonraki bir tarihe ertelemek isterlerse Ezrûh'ta toplanacakları[231] belirtilmektedir. Bu ifadeye göre, görüşmeler eğer Dumetu'l-Cendel'de yapılırsa -ki kaynaklarda Dumetu'l-Cendel ismi dışında görüşmelerin aynı yılın Ramazan ayında yapıldığına dair bir işaret yoktur- Ezrûh'ta yeniden toplanılmayacaktır. Ya da eğer hakemler Ezrûh'ta toplanmış ise Dumetu'l-Cendel'de toplantı yapılmamış demektir.

Bir diğer husus da çalışmasını ve vardığı sonuçları Haricî kaynaklarına göre değerlendiren Laura V. Vaglıeri, bir yandan tahkim için tayin edilen hakemlerin vazifelerini, taraflarca değişik yorumlanan Kur'an ve sünnete başvurarak, "Osman'ın ne yaptığını tetkik ve itham olunduğu faaliyetlerin bid'at olup olmadığını tespit etmek" şeklinde ortaya koyarken, diğer yandan da hakemlerin, Muaviye'nin "Osman haksız yere öldürüldü" şeklindeki görüşünü benimsediklerini, vardıkları bu karar taslağının bir yıl sonra Ezrûh'ta yeni bir halife seçimi için yapılan müzakerelerin hazırlık aşamasında iki hakem arasında geçen konuşmalarda bulunabileceğini belirterek, başlangıcı dinî, sonucu siyasî olan birbirine ters iki görüş ortaya koymuştur.[232]

Her şeyden önce Sıffîn'de Kur'an sayfalarının mızraklar ucuna takılmasının -Haricîlerin anladıkları gibi- Kur'an'ın veya dinin farklı anlaşılmasından kaynaklanmadığını, kaybedilmek üzere olan savaşın durdurulması amacıyla uygulanan bir plan olduğunu, ayrıca hakemlerin, Hz. Osman meselesini tahkik ve onun kanını talep edecek kimseyi tespit amacıyla tayin edilmediklerini burada vurgulamak gerekir. Çünkü teslimiyet anlamına gelen böyle bir düşünceyi içeren anlaşmayı Hz. Ali'nin, ne

230 Bkz., Taberî, I, 3341, 3354.
231 Bkz., Minkarî, 506; Dîneverî, 197-198; Taberî, 3337, 3341.
232 Bkz. Vaglıeri, 148-149.

Sıffin'de ne de hakemlerin toplanacağı yerde kabullenmesi düşünülemeceği gibi, bu toplantılara taraf olarak katılması veya tarafından temsilci gönderilmesi de beklenemez.

Tahkim'in Ezrûh'ta yapıldığı hususundaki rivayetler Dumetu'l-Cendel'e nazaran daha eskidir. Bu rivayetlerde tahkimin yapıldığı yer olarak Ezrûh'a doğrudan işaretle bulunulduğu gibi bu yer dönemin şairlerinin şiirlerine de, tahkim hadisesi ile birlikte konu edilmiştir.[233] Taberî'nin Tarihinde de, Ebû Mihnef'in dışında değişik kişilerden gelen rivayetlerde hakemlerin buluşma yeri olarak Ezrûh'a işaret edilir.[234] Yakût el-Hamevî, tahkimin gerçekleştirildiği mekan için iki yerin ismi geçtiğini, ancak doğrusunun Ezrûh olduğunu özellikle vurgulamıştır.[235] Batılı araştırmacılardan Wellhausen ve Lammens'in konu ile ilgili araştırmalarında varmış oldukları netice de Ezrûh'tur. Hatta Lammens bu konuda bazı kaynakların Dumetu'l-Cendel'i müzakere mahalli olarak göstermelerini, onların sırf rivayeti tetkik etmeden nakletmelerine bağlar.[236]

Netice olarak, böylesi karışık ve yanlış anlaşılmaya müsait bilgilerin yer aldığı tahkim hadisesinde, önce Dumetu'l-Cendel'in bir rivayeti yanlış anlama sonucu gündeme getirildiğini, sonra da meseleleri değişik açıdan yorumlayan Haricî kaynaklarının takdim ettiği, tahkim görüşmelerinin iki aşamalı olarak gerçekleşmesinin ihtimal dışı olduğunu belirttikten sonra, toplantının Ezruh'ta yapıldığı kanaatine ulaşmaktayız.

Sıffin'den bir yıl sonra yani hicrî 38 (658) yılında gerçekleştirilen bu toplantının cereyan ediş şekli ile ilgili haberler de en az toplantı yeri ile ilgili bilgiler kadar muğlaktır. Hakemlerin toplantısına gerek Hz. Ali tarafından, gerekse Muaviye tarafından dört yüz kişi katıldı. Bu heyetlerin yanında toplantıya gözlemci mahiyetinde, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Muğire b. Şûbe gibi kimseler de katılmış, kendisine katılması yolunda tek-

233 Bkz. Ahtal, 79; Minkarî, 549-551; Yâkut, *Mûcemu'l-Buldân*, I, 130.
234 Bkz. Taberî, I, 3341, 3354,3407; II, 8, 198.
235 Bkz. Yakût, *age.*, I, 130.
236 Bkz. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 42; Lammens, *İA*, Ezrûh mad. IV, 444.

lif yapılmasına rağmen, olayları bir fitne unsuru olarak gören Sa'd b. Ebî Vakkas ise iştirak etmemiştir.

Hakemlerin karşılıklı olarak görüş alışverişleri bir müddet devam etti. En az Muaviye kadar deha sahibi Amr, sadece dinî hissiyatına kulak veren Ebü Musa'yı her an bir oldu bitti ile karşı karşıya getirmek istiyordu. İçindeki esas duygularından ziyade, ona "Sen Resulullah'ın sahabesisin, benden yaşlısın" gibi zahirde iltifatlar yağdırarak siyasî rolünü en güzel şekilde yerine getiriyor, adeta Ebü Musa'nın gözünün önündeki çukuru görmesine mani oluyordu. Zaten Muaviye, Ebû Musa'nın hakem seçilmesinden çok memnun kaldığının belirtisi olarak onu "fazla konuşan, az görüşlü bir kimse" şeklinde nitelendirmiş ve Amr'a içinde gizlediklerini Ebû Musa'ya farkettirmeden rolünü yerine getirmesini tembihlemişti.[237] Bir yerde bu toplantıda gerçekleşecek sonuçlar önceden planlanmıştı.

Hakemlerin görünürdeki tartışmaları, hilafet için çekişen Hz. Ali ve Muaviye'nin azledileceklerini, ancak onların yerine kimin halife olacağında anlaşamadıklarını gösteriyordu.

Neticede onlar bu iki kimseyi azledip, halife olacak kimseyi Müslümanların kendilerinin seçmesine karar verdiklerini Ebü Musa el-Eş'arî vasıtasıyla orada bulunanlara duyurdular. Hadiselerin seyri bu aşamadan sonra iki farklı yapıya bürünür. Bunlardan birincisi Ebü Musa el-Eş'arî'nin yukarıdaki konuşmasından sonra konuşan Amr'ın "Ebü Musa'nın söylediklerini ve müvekkilini azlettiğini işittiniz. Onun müvekkilini kendisi azlettiği gibi ben de azlediyorum, mümessilim Muaviye'yi de halife olarak bırakıyorum. Çünkü o, Osman b. Affan'ın velisi ve onun kanını talep edendir, onun makamına insanlar içinde en layık olanıdır" şeklinde konuştuğu rivayet edilir.[238] Mes'ûdî'nin *Murûc*'unda geçen ikinci görüş ise, iki hakemin orada bulunanlara hitaben hiçbir konuşma yapmadıkları, sadece Ali ve Muaviye'nin azledilmesi ve Müslümanların istedikleri kimseyi kendile-

237 Câhız, *el-Beyân*, I, 172, 275; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 116; İbn Abdirabbih, V, 94-95; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 406.

238 Bkz. Zuhrî, 159; Dîneverî, 201 v.d.; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 117-119; Taberî, I, 3358-3360; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 408; İbn Tıktaka, 92.

rine halife seçmelerini bildiren bir belge hazırladıkları şeklindedir.[239]

Bu iki görüşten sonuncusunu ileri sürenler, tahkim hadisesinde Ebû Musa el-Eş'arî'yi dirayetsiz ve Hz. Ali aleyhine sonuçlanan bir duruma koyarlar. Ancak, Amr'ın, Muaviye adına işi bitirmesinden sonra iki hakem arasındaki ağır sözlerle yapılan münakaşalar ve Ebû Musa'nın Hz. Ali'ye karşı mahcup olacağı düşüncesiyle bile olsa, Kûfe yerine Mekke'ye sığınması, hatta Muaviye'nin onu daha sonra Şam'a davet etmesiyle ilgili bilgiler[240] gözden uzak tutulmaması gereken hususlardır.

Sonuç olarak Tahkim'in Müslümanlar arasındaki siyasî problemlere getirdiği herhangi bir çözüm olmamış, aksine mevcut çıkmazları daha da derinleştirmiştir. Konuyla ilgili bütün rivayetlerden çıkan ortak fikir, Sıffin'de yenilginin eşiğinde iken önce Kur'an sayfalarını mızrakların ucuna taktırarak savaşı durdurmasını bilen ve bu olayla Hz. Ali'nin ordusunda ayrılık ve fitne çıkmasına sebebiyet veren Muaviye, mücadeleyi savaş meydanından politik mücadele zeminine kaydırmış; Ezrûh'ta da iktidar merdiveninin son basamağına çıkmıştır. Buraya kadar isyan ve halifeyi tanımama şeklinde gelişen Muaviye'nin tavrı, bundan sonra çok daha değişik bir boyut kazanacak ve o her türlü teşebbüs gücüyle idareye el koymaya çalışacaktır.

F. Muaviye'nin Savunmadan Taarruza Geçişi

Tahkimin dürüst ve adilane bir şekilde gerçekleşmemesi, tarafların birbirlerine karşı olan tavırlarında pek değişiklik yapmadı. Çünkü hakemlerin buluşması neticesinde, İslam toplumunu müspet yönde etkileyecek bir karar çıkmadığı gibi, Muaviye ve Hz. Ali'nin Müslümanlar arasındaki konumları eskisine nazaran farklılaşarak, siyasî hava Muaviye lehine gelişmeye başlamıştır. Hilafetin bütünlüğünü sağlamaya çalışan Hz. Ali'nin karşısında, siyasî muhalifi Muaviye ile siyasî çıkmazlardan kalkarak dinî bir sapmanın ilk örneğini teşkil eden Haricîler vardı. Onun tahkimden sonra Muaviye yerine Haricîleri, sebebi-

239 Bkz. Mes'ûdî, *age.*, II, 408-409.
240 Bkz. Yakubî, II, 190; Taberî, I, 3359; Mes'ûdî, *age.*, II, 409-411.

yet verdikleri hadiselerden dolayı temizlemeye kalkışması Muaviye tarafından değerlendirildi. Muaviye, tahkim hadisesiyle, Sıffîn'den bu yana zaman kazanmış, güçlerini tazeleme imkânı bulmuş ve tahkimde ortaya koyduğu tavrıyla da bu mücadeleyi bırakmayacağını herkese ilan etmişti. İşte bu noktadan itibaren Muaviye, Suriye bölgesindeki faaliyetlerini artırarak, adeta savunmadan taarruza geçti.

a. Muaviye'nin Mısır'ı Ele Geçirmesi

Mısır, idarî yönden Hz. Ali'ye olan bağlılığı tahkim hadisesinin sonuna kadar devam etmesine rağmen, bu tarihten sonra Muaviye'nin gündemine girdi. Muaviye, Mısır üzerindeki planlarını Heribta bölgesindeki Hz. Osman taraftarları üzerine yapıyordu.

Hz. Ali'nin Mısır eski Valisi Kays b. Sa'd, bu kimselere karşı şiddet kullanmamış, onları hoşgörü ile idare etmeye çalışmıştı. Ancak onun azledilmesinden sonra, yerine tayin edilen Muhammed b. Ebî Bekr, Hz. Osman yanlılarına karşı şiddet kullanma taraftarı idi. Zaman olarak tayininin H. 37 (658) yılı Ramazan'ında olduğu belirtilen Muhammed b. Ebî Bekr'in, Mısır'a girdiğinde Osman taraftarı olarak bilinen kimselerin evlerini yıkıp yağmaladığı ve mallarına el koyduğu rivayet edilir.[241]

Muhammed b. Ebî Bekr'in Hz. Osman taraftarlarına bu şekilde davranması karşısında, onlar da valiye karşı harp ilan ettiler. Ancak vali, Mısır'ı terketmeleri şartıyla onları serbest bıraktı. Muaviye b. Hudeyc ve bir kısım muhalifler Suriye'ye Muaviye'nin yanına gittiler.[242] Sıffîn Savaşı ile tahkim arasında meydana gelen bu hadiseler esnasında Suriyeliler, hakemlerin buluşacakları vakti beklerlerken, Iraklılar Haricîlerle uyuşmazlık içinde idiler. Onların böyle bir bunalımın içinde olmaları Muaviye'nin Mısır'a karşı olan ilgisini artırdı.[243] Önce bu meseleyi Mısır hakkında engin tecrübelere sahip Amr İbnu'l-As ve diğer askerî komutanları ile görüştü. Amr'ın, Mısır'ın kendileri

241 Bkz. İbn Tağrîberdî, I, 107.
242 Kindî, 28; İbn Tağrîberdî, I, 107.
243 Taberî, I, 3396; İbn Tağrîberdî, I, 107.

için olan ehemmiyeti ve haracının çokluğu hakkında izahına diğer komutanlar da katılarak, Mısır'a ordu gönderilmesi teklif edildi. Sonra da Muaviye, Mısır'daki muhaliflerle yazışmaya başladı. Onları överek, Hz. Osman'ın kanını talep etmeye teşvik etti. Mısırlıların organize bir güç hâline getirilmesi işi, vali ile anlaşmaları sonucu Suriye'ye geçen ve kanaatimize göre sonra geri dönen Muaviye b. Hudeyc ile Mesleme b. Muhalled'e verildi. Bu kimseler, valinin kendileri üzerindeki baskısının korkunç boyutlara ulaşması sebebiyle Suriye'den acil yardım istediler ve eğer yardım gelirse Mısır'ı dahi ele geçirebileceklerini Muaviye'ye yazdılar.[244]

Hakikaten H. 38 yılında Mısır'daki olaylar patlama noktasına gelmişti. Özellikle Muhammed b. Ebî Bekr'in Hz. Osman taraftarlarına karşı gönderdiği İbn Mudâhim el-Kelbî'nin öldürülmesi, muhaliflerin kendilerine olan güvenlerini artırdı ve güçlenmelerine sebep oldu. Muaviye b. Hudeyc el-Kindî, halkı açıktan açığa Hz. Osman'ın kanını talep etmeye ve intikamını almaya çağırıyordu.[245] Bu tür çalkantılarla Mısır'da durum, vali ve Hz. Ali aleyhine bozuldu. Çünkü vali Muhammed b. Ebî Bekr'in tecrübesizliği ve her türlü çıkmazı şiddet yoluyla halletmeye kalkışması, onun Mısır'ı yönetmedeki aczini tamamen ortaya çıkarttı. Hz. Ali, eski vali Kays'ın Mısır'daki konumunu geç de olsa anladı ama onu yeniden Mısır'a göndermedi. Onun yerine Sıffîn Savaşı'ndan sonra Cezîre bölgesi valiliğine getirilen ve o sıralarda Nusaybin'de ikamet etmekte olan Eşter'i tayin etti.[246]

Bazı kaynaklarımız Eşter'in Mısır'a tayininin Muhammed b. Ebî Bekr'in öldürülmesinden sonra olduğunu belirtirlerse de[247] biz bu haberlerle aynı kanaati paylaştığımızı söyleyemeyiz. Bize göre, Eşter'in tayini Muhammed b. Ebî Bekr'in Mısır'ı yönetmedeki aczinin ortaya çıkması sebebiyle olmuştur. Nitekim Hz. Ali'nin, Muhammed b. Ebî Bekr'e, Eşter'in tayini ile ilgili mektup göndermesi ve onun da bu mektuba cevap vermesi[248] buna bir

244 Taberî, I, 3399; İbn Tağrîberdî, I, 107-108.
245 Taberî, I, 3392; Kindî, 22.
246 Taberî, I, 3392.
247 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 420; İbn Hibban, II, 298; İbn Ebî Usaybia, 174.
248 Taberî, I, 3395.

delil teşkil eder. Bazı kaynaklarda da Eşter'in Muhammed b. Ebî Bekr'den önce Mısır'a tayin edildiği belirtilir[249]ki bu durum tamamen ihtimal dışıdır. Çünkü Muhammed'in tayininin Kays b. Sa'd'ın azlinden sonra olduğu açıktır.[250]

Eşter, Cezîre'den önce Kûfe'ye geldi, sonra da Mısır için hazırlıklarını yapıp, hareket etti. Eşter gibi kudretli kabul edilebilecek bir kimsenin Mısır'a tayini, Muaviye'nin amaçları açısından, Muhammed b. Ebî Bekr'in olmasından daha tehlikeli idi. Bu yüzden Eşter'in tayini Muaviye'ye bildirildiği zaman, ondan kurtulmanın yolları arandı. Neticede muhtemelen gayrimüslim bir haraç memuru veya dihkân olan, Çaystar isimli bir kimseye Eşteri ortadan kaldırması karşılığında kendisinden haraç alınmayacağı sözü verildi. Eşter, Irak'tan çıkıp Suriye ile Mısır'ın birleştiği bir noktada bulunan Kulzum'a[251] gelip konakladığı zaman, kendisine zikredilen kimse tarafından zehirli bal şerbeti sunularak ölümüne sebep olunduğu belirtilir.[252]

Eşter'in ölümü Muaviye'ye haber verildiğinde onun Suriyelilere şu şekilde hitap ettiği rivayet edilmektedir. "Ali b. Ebî Talib için iki sağ kol vardı. Onlardan birisi (Ammar b. Yasir) Sıffin'de kesildi. Diğeri de (Eşter) bugün kesildi."[253] Ayrıca, Kulzum'da Eşter'in başına gelen bu hadise için Muaviye'nin veya Amr'ın, "Allah'ın baldan askeri vardır" dediği belirtilir.[254]

Eşter'in bu şekilde ölümünden sonra Mısır'ın durumu eski hâlinin devamı şeklinde oldu. Hz. Ali, yeni bir tedbir olarak hiçbir şey ortaya koyamadı. Fakat Muaviye, Mısır'ın elde edilmesi için eline geçen bu fırsatı değerlendirmek amacıyla Amr İbnu'l-As'ı altı bin kişilik bir kuvvetle yola çıkarttı. Amr, daha Mısır topraklarına girmeden, Mısır'daki bütün Hz. Osman taraftarları onun etrafında toplandılar. Amr, bu noktadan daha fazla ileri

249 Zuhrî, 156; Halife, *Tarih*, 192; Makrızî, *Hıtat*, I, 300; İbn Tağriberdî, I, 103.
250 Zührî, 155-156; Belâzurî, *Futûh*, 229; Taberî, I, 3242; Kindî, 21, 22.
251 Yâkut, *Mûcemu'l-Buldân*, IV, 387-388.
252 Bkz. Belâzurî, *age.*, 229; Yakubî, II, 194; Taberî, I, 3398; Kindî, 24; İbn Hibban, II, 298; İbn Tağriberdî, I, 104; Mes'ûdî, bu yerin Kulzum değil, Arîş olduğunu iddia eder. Bkz. *Murûc*, 420-421.
253 Taberî, I, 3394.
254 Zührî, 156; Makrızî, *Hıtat*, I, 300; İbn Tağriberdî, I, 104.

gitmeyerek, Muaviye'nin aşırı sertlik ihtiva eden mektubuyla birlikte, kendisinin validen Mısır'ı terketmesini istediği mektubunu gönderdi.[255]

Muhammed b. Ebî Bekr, kendisine gönderilen bu iki mektubu Kûfe'ye, Hz. Ali'ye göndererek, zor durumda olduğunu, Mısır'ın elden çıkmaması için acil yardım gönderilmesini istedi. Ancak Hz. Ali'nin Muhammed b. Ebî Bekr'e gönderdiği cevap, hakikaten bir tükenişin habercisi idi. Hz. Ali mektubunda validen, yardım gönderene kadar Mısır'daki kuvvetlerle yetinmesini, sabır ve sebatla direnmesini, ordunun bozulması hâlinde, taraftarlarıyla bir yere sığınıp kendilerini korumalarını istiyordu.[256] Hz. Ali'nin bu şekilde mektup yazmasının sebebi, Kûfe'den gönderecek asker bulamayışı ve onların savaştan bıkkınlıklarından kaynaklanıyordu.

Muhammed b. Ebî Bekr, Mısır'ın tamamından ancak dört bin kişilik bir ordu çıkarabildi. Bu askerlerin iki bini Kinane b. Bişr'in komutasında, geri kalanı da kendi komutasında olmak üzere Amr'ı karşılamaya çıktılar. Bu kuvvetlerle Amr İbnu'l-As'ın ordusu, Musennât[257] adı verilen mevkide karşılaştılar. Çok şiddetli çarpışmaların ardından Muaviye b. Hudeyc, Muhammed b. Ebî Bekr'den sonra ikinci adam olan Kinane b. Bişr'i öldürdü. Kinane'nin ölümü valinin ordusunun dağılmasına sebep oldu. Bu durum karşısında vali etrafında kalanlarla bir harabeye sığınmak durumunda kaldı. Muaviye b. Hudeyc'in Muhammed b. Ebî Bekr'i sığındığı harabeden çıkararak önce öldürdüğü, sonra da bir eşek leşinin içine koyarak ateşe verdiği belirtilir.[258]

Mısır'da bu hadiseler olurken, Kûfe'de de Hz. Ali Mısır'ın Şam'dan çok daha önemli bir konumu olduğunu Iraklılara anlatmak istiyordu. Mısır'a asker gönderebilmek amacıyla her türlü çareye başvurmasına rağmen iki bin kişiden fazla asker toplayamadı. Neticede Malik b. Kaab el-Erhabi'nin komutasında

255 Taberî, I, 3401; İbn Tağrîberdî, I, 108-109.
256 Taberî, I, 3402.
257 Yâkut, *Mûcemu'l-Buldân*, V, 55.
258 Bkz. Yakubî, II, 194; Taberî, I, 3404-3407; Kindî, 29; İbn Hibban, II, 297-298; Mes'ûdî, Murûc, II, 420; (İbn Hibban ve Mes'ûdî, Amr'ın ordusunun dört bin kişilik olduğunu belirtirler); İbn Tağrîberdî, I, 110.

iki bin kişilik bir kuvvet yola çıkarılmışsa da bu ordu, Mısır'ın Amr tarafından işgali ve valinin öldürülmesi haberi gelince halife tarafından geri çevrildi.[259]

Mısır vilayetinin bu şekilde el değiştirip Muaviye'ye tabi olması ve valinin öldürüldükten sonra kötü bir muameleye tâbi tutulması, Hz. Ali'ye büyük bir darbe ve üzüntü kaynağı oldu. Hatta kardeşi Muhammed b. Ebi Bekr'in bu şekilde öldürülmesine Hz. Aişe'nin de çok üzüldüğü, Muaviye ile Amr İbnu'l-As'a bedduada bulunduğu ve ölen kardeşinin çocuklarının bakım ve terbiyelerini üzerine aldığı rivayet edilir.[260]

Amr'ın Mısır'ı ele geçirmesini Muaviye'ye bildirmesinden[261] sonra Muaviye'nin, Şam'da bu olaya fazlaca sevindiği belirtilir.[262] Amr, Mısır'a H. 38 yılı (658) Rebiulevvel ayındaki[263] bu girişiyle ikinci defa, ancak bu sefer Muaviye adına, tam yetkili olarak valiliğe gelmiş oldu. Ayrıca ordu teçhizi ve diğer gerekli harcamalardan arta kalan para kendisine bırakılıyordu. Çünkü Muaviye ile Mısır üzerinde anlaşmaları bu şekilde idi.[264]

b. Muaviye'nin Hz. Ali İdaresinde Olan Diğer Bölgelere Saldırıları

Muaviye, Mısır'ı ele geçirmesiyle birlikte, asker bulmakta güçlük çeken Ali'yi, değişik cephelerden asker göndererek sıkıştırmaya başladı. Hicretin 38. yılının (658/659) ortalarından itibaren başlayan Muaviye'nin bu saldırıları, ülkenin tamamını ele geçirmek amacıyla yapılmaktaydı. Dolayısıyla, zaten altı yıldan beri büyük sıkıntılar çekmekte olan İslam toplumunu yeni birtakım çalkantılar ve karışıklıklar beklemekte idi.

Karşılıklı iki tarafın güç dengesi ise; Muaviye'nin elinde Suriye ve Mısır vilayetleri, Hz. Ali'nin elinde de Irak, Hicaz ve bu vilayetlere bağlı Yemen ve Fars gibi bölgeler vardı. Şüphesiz bu

259 Taberî, I, 3409-3411.
260 Yakubî, II, 194; Taberî, I, 3407; İbn Tağrıberdî, I, 111.
261 Taberî, I, 3407.
262 Mes'üdî, Murûc, II, 420.
263 Kindî, 31; Makrızî, *Hıtat*, I, 300.
264 İbn Abdirabbih, V, 92-93; Kindî, 32; Makrızî, *age.*, I, 300, İbn Tağrıberdî, I, 63, 113.

coğrafyalar üzerinde güç merkezleri Suriye ve Irak idi. Fakat Irak, çok sık vuku bulan çatışmalara sürekli asker verdiğinden kendilerine bıkkınlık gelmiş; Hz. Ali'nin asker isteğine hep isteksiz bakar hâle gelmişlerdi. Oysa her zaman askerlerini memnun edip, kendisine aşırı itaati sağlayan Muaviye'nin, Mısır'ı ele geçirmesinden sonra gerek Irak'ta gerekse Hicaz'da kendi yönetimine karşı Hz. Osman'ın davasını güdüyor diye, sempati besleyenler olmuş ve bu kimseler bölgelerindeki durumu Şam'a rapor etme ya da baskın sıralarında Suriyelilere yataklık etme rollerini üstlenmişlerdir. Hicretin 38. yılında Muaviye'nin öncü kuvvetleri, Irak yönetimine artık isyandan da öte saldırılarına başlayıp, onu bütünüyle ele geçirmeye yönelmiştir. Uzun süreden beri devam eden bu durum, aslında Hz. Peygamber (sav) ve ondan sonraki iki halifenin bırakmış oldukları toplumdaki sosyal değişmenin önce zihinlerde oluşması, sonra da pratiğe dökülmesinden başka bir şey değildir.

Muaviye'nin Irak'ta ele geçirmek amacıyla ilk harekete geçtiği yer Basra oldu. Basra Valisi İbn Abbas, yerine vekil bırakarak Küfe'ye geldiği bir sırada, Muaviye'nin komutanı Abdullah b. el-Hadramî Basra'ya gelerek Temîmoğulları mahallesine indi ve taraftarlarını etrafına topladı.[265] Suriyeli herkes gibi o da, Hz. Osman'ın kanını talep etmek için insanları biate çağırdı ve Basralıların büyük bir kısmının biatini aldı. Vali vekili Ziyad, Hz. Ali'ye zor durumda kaldıklarını, Temîmoğullarının ve Basra'nın çoğunun İbnu'l-Hadramî'ye katıldığını, bu durum karşısında minber ve hazineyi başka bir yere nakletmek durumunda kaldığını -Reisleri Sabre b. Şeyman olan Huddanoğulları Mescidi'ne nakletmiş, cuma namazını da orada kılmıştır- bir mektup ile belirtti.

Hz. Ali, Abdullah b. el-Hadramî'yi Basra'dan çıkartması için A'yen b. Dubey'a'yı gönderdi, ancak o, Muaviye taraftarlarınca öldürüldü. Ziyad'ın, bu kimselere Basra'nın kendi imkânları ile karşılık vermek istemesine rağmen kendisini destekleyen Ezd kabilesinin, Temîm ile savaşmama kararı, onu Hz. Ali'den tekrar yardım isteme durumunda bıraktı. Hz. Ali, bu sefer Sa'doğulla-

265 Taberî, I, 3414-3416; İbn Tağrîberdî, I, 112,116.

rından Cariye b. Kudâme komutasındaki Temîm kabilesinden müteşekkil bir orduyu yine Basra'daki Temîmileri yola getirmek için gönderdi. Onun bu taktiği Basra'da Temîmoğullarının İbnu'l-Hadramî'den ayrılmalarını sağladı. İbnu'l-Hadramî takriben yetmiş adamıyla birlikte itaate yanaşmadıklarından sığındıkları bir evde Cariye b. Kudâme tarafından önce muhasara edildi, sonra bu ev içindekilerle birlikte ateşe verildi. Basra'da ancak bundan sonra Hz. Ali adına otorite sağlandı ve vali vekili Ziyad, idare binasına yeniden dönebildi.[266]

Muaviye, Basra'daki bu başarasız girişiminden sonra Küfe civarına yöneldi. Bu amaçla Numan b. Beşir'i Aynu't-Temr'e[267] Şam polis teşkilatının başında bulunan Dahhak b. Kays'ı da Kutkutâne'ye[268] gönderdi. Taberî ve İbn A'sem'in eserlerinde bu ve diğer baskınların detayına inilerek aşağıdaki şu bilgiler verilir: Numan b. Beşir, Aynu't-Temr'e geldiği zaman orada Hz. Ali adına Malik b. Kaab el-Erhabî bulunmaktaydı. Ancak azami otuz kişilik bir güce sahip olduğu görülen Malik, Numan b. Beşir'in iki bin kişilik ordusuna karşı, Hz. Ali'den istediği yardımı, Kûfelilerin gitmek istememeleri sebebiyle alamayınca, yakınındaki Mihnef b. Süleym'den yardım istedi. Mihnef, oğlunu elli kişilik bir kuvvetle gönderdi. Yeni yardım kuvvetlerinin gönderildiğini zanneden Numan'ın ordusu Aynu't-Temr'i terketmek zorunda kaldı.[269]

Muaviye, Dahhak'ı Kutkutâne'ye üç bin kişiyle gönderirken Benî Kelb topraklarından Küfe ve çevresine kadar gidilmesini ve mümkün olduğu kadar baskınlarda bulunulmasını emretti. Dahhak, önce Küfe-Mekke yolu üzerindeki menzillerden Sa'lebiyye[270]'de konakladı. Bu menzilden hareket ederek Kutkutâne'ye geldi. O bölgede birçok baskınlarda bulunup, Hz. Ali taraftarı kimseler öldürüldü, malları yağmalandı. Dahhak'ın yakınlarına kadar sokulduğunu öğrenen Hz. Ali, Hucr b. Adiy el-Kindî'yi bir kuvvetle Dahhak'ın üzerine gönderdi. Hucr, ordusuyla

266 Taberî, I, 3416-3417.
267 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 176.
268 Yâkut, *age.*, IV, 374.
269 Yakubî, II, 195, Taberî, I, 3444-3445.
270 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 78.

birlikte Dahhak'a Tedmür'de[271] yetişti, ona biraz zayiat verdirdikten sonra Suriye topraklarına kadar sürdü. Hatta Hucr'un Suriye topraklarında iki gün karşı baskınlarda bulunduğu rivayet edilir.[272]

Muaviye, aynı sene altı bin kişi gibi daha büyük bir kuvvetle Sufyan b. Avf'ı Hiyt'e[273] baskına göndererek, oradan da Enbar[274] ve Medain'e[275] geçilmesini istedi. Sufyan, Hiyt'e geldiğinde ciddi bir kuvvetle karşılaşmadı ve hemen Enbar'a geçti. Burada stratejik önemi haiz olması sebebiyle Eşres b. Hassan komutanlığında takribi bin beşyüz kişilik bir kuvvet bulunduruluyordu. Ancak Sufyan'ın çok fazla olan askeri karşısında tutunamayan bu kuvvetlerden komutanları da dahil birçok kişi öldürüldü. Enbar'ın bütün zengilikleri Suriye'ye götürüldü. Enbar'daki hadiseleri öğrenen Küfeliler, Hz. Ali'ye gelerek Süfyan'a karşı gönüllü gitmek istediklerini belirttiler. Fakat Hz. Ali Küfelilere kırgınlıklarından dolayı onları göndermeyip, Said b. Kays el-Hemedanî'yi gönderdi. Said, Hiyt'e kadar gelmesine rağmen Sufyan b. Avf'ı elde edemeden geri döndü.[276]

Haris b. Numeyr et-Tenûhî de, bin kişilik bir kuvvetle Cezîre bölgesinde Hz. Ali'ye itaat edip, onu halife olarak tanıyanlara baskınlar yapması için gönderildi. Haris ve askerleri Sıffin ve Dâr[277] yerleşim merkezlerinin sınırlarına kadar geldiler ve Hz. Ali'ye tabi olan Tağlibliler üzerine baskınlarda bulunup, onlardan esirler alarak Şam'a götürdüler. Cezîreli Utbe b. Vail, Tağlib kabilesi ile birlikte Menbic köprüsünü[278] ve Fırat nehrini geçerek, Suriye askerlerinin yaptığı gibi Şam'a yakın yerleşim merkezlerine baskınlar yaparak, yağmada bulundular, sonra da Cezîre'ye döndüler.[279]

271 Yâkut, *age.*, II, 17-18.
272 Bkz. Yakubî, II, 195-196; Taberî, I, 3447; İbn A'sem, II, 215-216; İbn Tağriberdî, I, 118.
273 Yâkut, *age.*, V, 420-421.
274 Yâkut, *age.*, I, 257-258.
275 Yâkut, *age.*, V, 74-75.
276 Yakubî, II, 196; Taberî, I, 3445-3446; İbn A'sem, II, 223; İbn Hibban II, 299.
277 Yâkut, *Mucemu'l-Buldan*, III, 414-415; II, 424.
278 Yâkut, *age.*, V, 205-206.
279 İbn A'sem, II, 221.

Muaviye, bu olayların üzerinden çok geçmeden Abdurrahman b. Uşeym'i bir kuvvetle yeniden Cezîre üzerine gönderdi. Cezîre'de Hz. Ali adına, muhtemelen Eşter'in yerine bıraktığı Şebib b. Âmir ve onunla birlikte altı yüz askeri vardı. Nusaybin'de ikamet eden Şebib, Muaviye'nin harekatından haberdar olunca, daha önce Sufyan b. Avf tarafından yağmalanmış Hiyt şehrinin Hz. Ali adına olan görevlisi Kumeyl b. Ziyad'dan yardım istedi. Bizzat Kumeyl b. Ziyad dört yüz kişilik bir kuvvetle Nusaybin'e gelerek Şebib'in kuvvetleriyle birleştiler ve Abdurrahman b. Uşeym'in konakladığı Kifertusa'ya[280] ilerlediler. Burada iki ordu arasındaki savaşta Suriyeliler bozguna uğratıldı. Onların bu bozgununa en çok sevinen Hz. Ali oldu.[281]

Muaviye'nin bilhassa Irak ve Cezîre bölgesinde Hz. Ali'yi yıpratmak ve onu taciz etmek için gönderdiği bu kuvvetlerden sonra, hicrî 39. yılda (659) artık güneye, Hicaz'a yöneldiğini görüyoruz. Muaviye'nin kuzeydeki bu saldırıları, belki tam istenilen amaca ulaşamadı ise de Hz. Ali'yi bunaltmada fazlaca etkili oldu. Ayrıca bu saldırıların dışında yine Irak topraklarında ortaya çıkan mürtet ve küçük Haricî gruplarının meydana getirdikleri huzursuzluklar da Hz. Ali'yi rahatsız eden hususlardı.[282]

Hicretin 39. senesinde Muaviye, Abdullah b. Mes'ade el-Fezârî'yi Teyma'ya[283] gönderdi. Bin yedi yüz kişilik suvari birliğinden oluşan bu kuvvetin amacı, kutsal Mekke ve Medine'ye ulaşmaktı. Ayrıca kendilerinden, yolları üzerindeki yerleşim merkezlerinden zekat alınması ve vermeyenlerin öldürülmesi istenmişti. Mekke ve Medine gibi iki kutsal mekanı hedef alan Muaviye'nin bu hareketlerini haber alan Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ade el-Fezârî'ye karşı aynı kabileden olan ve kabilesi içinde büyük saygınlığa sahip olduğunu anladığımız Müseyyeb b. Necebe el-Fezârî'yi gönderdi. Müseyyeb, Abdullah'ı sığındığı Teyma Kalesi'nde muhasara altına aldı. Muhtemelen Suriyeliler, Müseyyeb'in kabiledaşlarına göz yumması neticesinde canlarını kurta-

280 Yâkut, *Mucemu'l-Buldân*, IV, 468-469.
281 İbn A'sem, II, 224-225.
282 Yakubî, II, 194-195; Taberî, I, 3419-3430.
283 Yâkut, *age.*, II, 67.

rabildiler. Onun, Suriyelileri şaibeli bir şekilde elinden kaçırmış olması kendi ordusu içinden itham edilmesine ve Hz. Ali tarafından cezalandırılmasına sebep oldu.[284]

Abdullah b. Mes'ade el-Fezârî'nin başarısız Hicaz seferinden sonra Muaviye, Mekke'ye bu sefer Yezid b. Secere er-Rehâvî'yi gönderdi. Muaviye'nin görünürde onu Mekke'ye göndermesinin sebebi, insanlara hac yaptırması içindir. Fakat bize göre bu durum Hz. Ali'ye karşı vilayetlere yapılan baskınlardan daha önemlidir. Çünkü Kâbe'de hac vazifesini idare etmenin devleti ilgilendiren siyasî bir yönü vardır. Bu sebeple hac merasimi ya halife ya da onun tayin ettiği bir kişi tarafından idare edilirdi. Elbette Muaviye, Yezid b. Şecere'yi Mekke'ye göndermekle hilafet noktasının çok yakınına kadar sokulup, o makamı ele geçirmek istiyordu.

Muaviye, Yezid b. Şecere'yi Mekke'ye yolcu etmeden önce kendisine, insanları itaat altına alması, haccı idare etmesi, eğer muktedir olursa Hz. Ali'nin valisini kan dökmeden görevden uzaklaştırması için gönderildiğini söyler. Onun Hicaz için böyle bir tavır ortaya koymasının sebeplerini anlamak pek güç değildir. Muaviye Hicaz'da böyle davranmakla, İslam ülkesinin her tarafından gelen hacılara hem hac yaptırma işini üstlenerek gücünü ispat etmek hem de olay çıkarmamakla onların gözünden düşmemek istiyordu. Bu yüzden Yezid b. Şecere'ye kan dökmemesi için sıkı sıkıya tembihte bulundu. Sonra da emrine üç bin seçkin asker vererek yola çıkardı.[285]

Diğer taraftan Yezid'i karşılayabilmek için Mekkelilerin nabzını yoklayan vali Kusem b. el-Abbas b. Abdulmuttalib, aradığı desteği bulamadı. Ortaya çıkan umumî görüş, Harem'e saygının gereği kan dökülmemesi şeklindeydi. Kûfe'de Hz. Ali ise durumun önemine binaen zorla bir araya getirdiği bin yedi yüz kişilik bir kuvveti Ma'kıl b. Kays ile, muhtemelen hicrî 39. yılın (660) Zilhicce ayının başında Kusem'e yardımcı olması için gönderdi. Ancak Suriyeli askerler Zilhicce ayının 8. günü

284 Yakubî, II, 196-197; Taberî, I, 3446.
285 İbn A'sem, II, 216-217; İbn Tağrîberdî, I, 118.

Harem'e girdiler; Müslümanları toplayarak, savaş için değil, hac için geldiklerini, herkesin emniyet içinde olduğunu, kendilerine karşı herhangi bir harekete girişildiği takdirde kendilerinin de karşılık vereceklerini belirttiler. Mekkelilerin temsilcisi olarak Ebû Said el-Hudrî'yi muhatap aldılar. Onunla konuşarak Kusem'in namaz kıldırmaktan vazgeçmesini, namaz kıldıracak kimsenin de Mekkeliler tarafından seçilmesine karar verdiler. Ebû Said el-Hudrî, Kusem'i Suriyelilerin bu isteğine razı etti. Namaz kıldırması ve haccı idare etmesi için de Şeybe b. Osman el-Ahderî seçildi.[286]

Hac farizası yerine getirildikten sonra Suriyeliler Mekke'yi terkederek Şam'a doğru yola çıkmalarının ardından, Hz. Ali'nin imdat kuvvetleri Mekke'ye ulaşmıştır. Ma'kil b. Kays, Mekke'de olup bitenleri öğrendikten sonra hemen Suriyelilerin peşine takılmış, ancak o sadece ordunun ihtiyaçlarını temin için geride kalan, yaklaşık on kişiyi esir alarak Kûfe'ye götürebilmiştir.[287] Daha sonra bu esirler, Hz. Ali ve Muaviye arasındaki yazışmalar neticesinde, Muaviye'nin de elindeki Cezîreli esirleri salıvermesi şartıyla serbest bırakılmışlardır.[288]

Yemen toprakları üzerinde cereyan eden olayların, siyasî yönü kadar ekonomik yönü de vardı. Bilhassa Muaviye'nin Suriye'ye Mısır'ı ilhak etmesi ve ardından da gücünü ispatlamak, Hz. Ali'yi taciz etmek amacıyla ani ve sürekli baskınları, bir iki yıldır vicdanlara hapsedilmiş Hz. Osman taraftarlığına ümit vererek, açıkça meydan okumalarına yol açmıştı. Onların bu muhalif hareketleri Hz. Ali'nin otoritesinin gün geçtikçe zayıfladığı bir dönemde ortaya çıktı. Yemen'in idarî merkezi San'a'da vali olarak Hz. Ali tarafından Ubeydullah b. Abbas b. Abdulmuttalip vardı. Yemen'de muhalifler bu yüzden on binlerce Müslümanın kanı akıtılmasına rağmen, daha önce de çeşitli vesilelerle belirttiğimiz gibi, Hz. Ali aleyhtarlığının sloganlaşan kavramı, Hz. Osman'ın kanını talep etmede ısrar ediyorlardı.[289]

286 Taberî, I, 3448; İbn A'sem, II, 219.
287 İbn A'sem, II, 220.
288 İbn A'sem, II, 222.
289 İbn A'sem, II, 225.

Vali Ubeydullah b. el-Abbas bu Yemenli muhaliflerle görüşmelerde bulundu, ancak mücadelelerinde ısrarlı olduklarını gördüğü için bir kısmını hapsetmek durumunda kaldı. Bu defa San'a dışındaki yerleşim merkezlerinden halife ve valinin muarızları, hapisteki arkadaşlarının bırakılması için valiye başvurdular; fakat Ubeydullah bu isteklerini reddetti. Yemenli muhalifler bu hareketten bir adım daha ileri giderek, günümüz tabiriyle ekonomik baskı diyebileceğimiz, zekâtlarını idareye vermediler ve bir isyan teşebbüsü için gerekli bütün şartları hazırlayarak, muhalif olanları ayaklandırdılar. Kanaatimize göre planlı, programlı olan bu idare karşıtlığına karşı ne Hz. Ali'nin ne de valinin yapacağı bir şey vardı. Buna rağmen Hz. Ali, Yemenli Yezid b. Enes el-Erhabî'ye kavminin itaatsizliğini bertaraf etme görevini verdi. Yezid, önce Yemenlilerin Hz. Ali'ye ve valiye itaat etmeleri için girişimlerde bulunacak, fayda vermezse bizzat kendisi gidip bunu sağlayacaktı.[290]

Yezid, ilk teşebbüs olarak kendi kavmini itaate çağırıcı mektubunu Hemdan kabilesinden Hurr b. Nevf b. Ubeyd ile Yemen'e gönderdi. Elçi, Yemen şehirlerinden Cened'e[291] geldiği zaman tamamen Hz. Ali muhalifi bir şehir ile karşılaştı. Hatta Cenedliler Muaviye'den kendilerini idare edecek bir vali dahi göndermesini istemişlerdi. Elçi, mektubunu Cenedlilere okudu ve onlara "Biliniz ki Emiru'l-Mü'minîn Ali, askerleriyle birlikte size Yezid b. Enes'i göndermek istemişti, ancak o acele etmeden size bu fırsatı verdi. Allah'tan korkun, topraklarınızda fesat çıkartmayın, imanınızla savaşmayın" dedi. Cenedlilerin elçiye cevabı ise "Biz sözlerini işittik, Ali'ye git söyle bize istediği adamı göndersin. Biz Emiru'l-Mü'minîn Osman b. Affan'ın bey'ati üzerineyiz" şeklinde oldu. Ayrıca Yemenliler Muaviye'ye "Ya Emiru'l-Mü'minîn bize çok acil adamını gönder, sana biat edelim, yoksa olanlardan dolayı Ali'den mazeretimizin kabulünü isteyeceğiz"[292] diye mektup yazarak onu acil davranmaya zorlarlar.

Yemen'den yükselen idare karşıtı bu seslere karşı Muaviye'nin duyarlı davrandığını görmekteyiz. Nitekim 40/660 yılın-

290 İbn A'sem, II, 226.
291 Yâkut, Mu'cemu'l-Buldân, II, 169.
292 İbn A'sem, 226-227.

da[293] Muaviye'nin, Hicaz ve Yemen'e gönderdiği Busr b. Ebî Ertat komutasındaki ordu Yemenlilerin isteklerine cevap olmamakla birlikte, Hz. Ali'nin idaresine vurulacak büyük bir darbe niteliği taşımaktadır. Kaynaklarımızda Busr'un Hicaz ve Yemen seferi ile ilgili bilgiler, küçük ayrıntılar dışında, birbiri ile uyum içindedir.

Hicaz ve Yemen'e gönderilen bu ordunun yegâne amacı, bu bölgelerin insanlarından Muaviye'ye biat alma ve ondan kurtuluşun olmadığını bu kimselere hissettirme ile Hz. Ali'ye itaat içinde olanların bertaraf edilmesi olarak gösterilir.[294]

Busr b. Ebî Ertat'ın Suriyeli askerlerle takip ettiği güzergâh Medine, Mekke ve Taif oldu. Bu güzergah üzerindeki yerleşim birimlerinden Muaviye adına biat alıp, yeni görevliler tayin etti. Medine'ye Ebû Hureyre, Mekke'ye Şeybe b. Osman el-Abderî tayin edilen kimselerdi. Busr'un elem verici katliamları Yemen'de meydana geldi.[295] Taif'ten sonra sırasıyla uğramış olduğu ve Hz. Ali taraftarlarının bulunduğu Necran[296] Cişan[297] ve Hadramevt[298] gibi yerleşim merkezlerinde takriben 30.000 kişinin katledildiği rivayet edilir.[299]

Yemen'de bu şekilde katliam yapılırken, Hz. Ali Kûfe'de Busr'a karşı gidecek bir ordu çıkarmanın mücadelesini veriyordu. Neticede iki bin kişilik bir kuvvetle Busr'u takibe çıkan Cariye b. Kudâme onun geçtiği bütün yerleşim merkezlerinde Hz. Osman-Muaviye taraftarı olan kimseleri katletti ve Irak idaresine biatlarını yeniledi.[300] Ancak bazı kaynaklarımız Cariye'nin Hicaz'da halktan biat isterken onların "Emiru'l-Mü'minîn ölmüş, kime biat edeceğiz?" şeklindeki sorularına muhatap olduğu belirtilirken, biatın Hz. Hasan adına alındığına işaret edilir.[301] Bu bilgilere rağmen bazı kaynaklarda da Cariye'nin Hz. Ali adına

293 Halife, Tarih, 198; Taberî, I, 3450-3451; İbn Tağriberdî, I, 119.
294 Yakubî, II, 197; İbn A'sem, II, 228.
295 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 266-270.
296 Yâkut, *age.*, II, 200.
297 Yâkut, *age.*, III, 425-427.
298 Yakubî, II, 199; Taberî, I, 3452.
299 Bkz. İbn A'sem, II, 228-229; Yemen'de gelişen bu olaylar için Bkz. Yakubî, II, 197-198; Taberî, I, 3452; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 30-31; İbn Hibban, II, 299-301.
300 Yakubî, II, 199; Taberî, I, 3452.
301 Yakubî, II, 199; Taberî, I, 3452.

biat aldığı belirtilir.[302] Fakat biatler ne kadar yenilenirse yenilensin, Muaviye'nin Irak idaresini her taraftan sarsması, Hz. Ali'nin bazı idarecileri arasında istikbale yönelik tavır belirlemelere yol açtı. Onun Bahreyn idarecisi Numan b. el-Aclan ve Ardeşir yöneticisi Maskala b. Hubeyre[303] hazineleri ile Muaviye'ye katılmışlar, bazı yöneticileri de merkeze olan ekonomik yükümlülüklerini inkar eder olmuşlardı.[304]

c. Haricîlerin Suikast Girişimi ve Muaviye'ye İktidar Yolunun Açılması

Hicretin 40. yılında (660) Muaviye ile Hz. Ali arasında bir saldırmazlık anlaşmasının yapıldığından söz edilir.[305] Buna göre Muaviye ve Hz. Ali, karşılıklı olarak birbirlerinin hakim oldukları bölgelere saldırı düzenlemeyecekler ve herkes kendi bölgesinin haraç ve zekâtını toplayacaktır. Bu bilgileri bize veren raviler, yapıldığı belirtilen böyle bir anlaşmanın pratikte kazandığı değer veya ne kadar süre ile gerçekleşme imkânı bulduğu hususundaki bilgilerden bizi yoksun kılarlar. Ancak daha Muaviye'nin Hicaz ve Yemen'e gönderdiği ordunun geri dönüşü esnasında Hicaz'da, Hz. Ali'nin öldürüldüğü şayiasının ortaya çıkması, böyle bir anlaşma yapılmış olsa bile, yaşama fırsatı bulamadan iptal olduğunu göstermektedir. Çünkü bu defa anlaşma ihtimalini dahi ortadan kaldıran sebep, Hz. Ali ve Muaviye dışında Haricîler gibi üçüncü bir unsurdur.

Aynı yılın Ramazan ayında, içinde bulunulan şartları beğenmeyen ve Nehrevan'da[306] öldürülen Haricîlerin intikamını almak isteyen Adurrahman b. Mülcem, Burek b. Abdullah, Amr b. Bekr isimli üç kişinin, İslam dünyasında cereyan eden bütün hadiselerin mesulü gördükleri Hz. Ali, Muaviye ve Amr ibnu'l-As'ı öldürmek için anlaşmaları, öteden beri meydana gelen hadiselerin yeni bir boyut kazanmasına neden olmuştur. Bu üç Haricînin suikast girişimlerinde, Hz. Ali öldürülmüş, Muaviye

302 İbn A'sem, II, 237.
303 Yakubî, II, 201; İbn A'sem, II, 242-247; Mes'ûdî, *age.*, II, 419.
304 Yakubî, II, 200.
305 Taberî, I, 3453.
306 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 324-327.

yaralı vaziyette kurtulmuş, Amr İbnu'l-As ise, namaza başkasını göndermesi sebebiyle, hiç hedef olmamıştır.[307]

Hz. Ali'nin Kûfe'de gerçekleştirilen bu suikast sonucu hayatını yitirmesi Muaviye'yi hedefine birden yaklaştırdı. Çünkü yıllardır aralarında devam edegelen bir mücadelenin, Haricîler tarafından Hz. Ali'nin öldürülmesiyle sona erdirilmeye çalışılması, Muaviye'nin amacına yaradığı gibi İslam dünyasında da gözlerin yeniden kendisine çevrilmesine neden oldu.

Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra Küfeliler, onun büyük oğlu ve Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hasan'a biat ettiler.[308] Belki de onlar için bundan başka bir seçenek yoktu. Çünkü onlar, fetihlerin durması ve bütün güçlerini Muaviye'ye karşı kullanmaları sebebiyle siyasî, askerî ve ekonomik yönden darbe yiyen kimseler olarak, babası kadar kudreti bulunmasa da, ona biat etmekten başka çare bulamadılar. Diğer taraftan Hz. Hasan, Kûfelilerin kendisini oturttuğu mevkide, babasının bile muarızlarına karşı harekete geçirmekte güçlük çektiği bir topluluk ile Mekke, Medine, Yemen gibi askerî ve ekonomik yönden çok önemli olmayan şehirlerin durumu karşısında Muaviye ile mücadelede mütereddit idi. Fakat Küfelilerin bir kısmının ve bazı yakın akrabalarının mücadeleye devamda ısrarları, onun mücadeleyi baştan bırakmasına engel olduğu gibi, Muaviye'nin kendisine müspet cevap vermeyeceğini bile bile onu biate davet etti.[309]

Öte yandan Muaviye bir taraftan, Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra Kudüs'te Emiru'l-Mu'minîn sıfatıyla biat alırken[310] diğer taraftan da, Hz. Hasan'ın Iraklıların başına geçtiğini öğrenince Abdullah b. Âmir b. Kureyz'i daha önceden Suriyelilerin baskınlarına maruz kalan Aynu't-Temr ve Enbar'a gönderip, bu yerleşim merkezlerini ele geçirdi. Muaviye bu şehirlerden sonra

307 Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, II, 35; Câhız, *el-Beyân*, II, 206; İbn Abdilhakem, 105; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 137-138; Dîneverî, 215-216; Yakubî, II, 212; Taberî, I, 3465; İbn A'sem, II, 284; İbn Abdirabbih, V, 108; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 428; İbn Hibban, II, 302-303.
308 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 140; Dîneverî, 218; Taberî, II, Mes'ûdî, *Murûc*, III, 4.
309 Taberî, II, 2; İbn A'sem, II, 284-288.
310 Taberî, II, 4.

Medain'i de ele geçirip sonuna geldiği iktidarı elde etme mücadelesinde Hz. Hasan'ı teslim olmaya zorluyordu.[311] Hz. Hasan, Suriye askerlerinin yakınlarına kadar sokulmasından sonra, onları karşılamak amacıyla Küfe'den çıkarak Medain önlerine kadar gelirken, Muaviye de Iraklılara nihaî darbesini indirmek ve iktidarı devralmak amacıyla büyük bir ordunun başında Mes-kin'e[312] kadar gelmişti.[313]

Bu iki ordu arasında herhangi bir çatışma meydana gelmeden, Hz. Hasan'ın ordusunda ortaya çıkan huzursuzluk, onu Muaviye ile anlaşmaya zorlayan sebeplerden olabilir. Kaynaklarda Muaviye ile anlaşmayı gündeme getiren ve onu zorunlu kılan birkaç husustan bahsedilir. Bunlardan birincisi Hz. Hasan'ın Suriyelilerle savaşmak istememesidir.[314] Onun bu arzusu kendisini ve Iraklıları böyle bir mücadelede şanslı görmemesinden kaynaklanabilir. İkincisi, Muaviye'nin, Hz. Hasan'ı kendisiyle savaşmaya zorlayan ve bu konuda onunla anlaşmazlığa düşen Kays b. Sa'd'ın kendisiyle para karşılığı anlaştığı[315] veya Kays'ın öldüğü[316] şayiasını Irak ordusu içinde yayması ve Irak ordusunun dağılmasına sebep olmasıdır.

Kanaatimize göre, Hz. Hasan'ı Muaviye ile anlaşmaya zorlayan sebep, dış etkenlerle birlikte Hz. Hasan'ın kendisinde aranmalıdır. Zira Hz. Hasan, Irak'ın arzettiği görüntü sebebiyle savaşmak taraftan olmadığını her hareketiyle ortaya koymaktaydı.

İbn A'sem, Hz. Hasan'ın böyle bir tavrı Medain dışında Küfe ordusuna açık açık hissettirmesinin, çadırı ile hususi mal ve eşyalarının kızgın Iraklıların saldırısına uğramasına ve ordunun dağılmasına neden olduğunu belirtir.[317]

Muaviye, Iraklıları savaşmaksızın teslime zorluyordu. Bu sebeple rivayetlerde onun, Irak ordusunda hâlâ direnme taraf-

311 Dîneverî, 218-219.
312 Yâkut, *Mû'cemu'l-Buldan*, V, 127-128.
313 Dîneverî, 218; Taberî, II, 2; İbn A'sem, II, 289-290; Zehebî, *el-İber*, I, 47.
314 Taberî, II, 2; İbn A'sem, II, 289.
315 Yakubî, II, 214.
316 Taberî, II, 2; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 9; Zehebî, el-İber, 48.
317 İbn A'sem, II, 289-290.

tarı olan bazı kimselere karşı kesenin ağzını açtığı belirtilir.[318] Önceleri Muaviye'nin her türlü teklifini reddeden Kays b. Sa'd, Hz. Hasan'ın durumundan habersiz olmalı ki kendisine, "Bizimle ne için savaşıp, kendini helak ediyorsun, adına savaştığın kimse askerini dağıtmıştır. Ayrıca o ölümcül bir yara da almıştır, istersen doğru haber gelinceye kadar savaşmayalım"[319] denildiği zaman Hz. Hasan'dan gelecek haberi bekledi. Hz. Hasan, Irak'ın önde gelen kimselerini toplayarak onlara, o güne kadar babasıyla ve kendisiyle birlikte olan Iraklılardan edindiği menfî intibalarına binaen hilafeti -karşı çıkılmasına rağmen- Muaviye'ye terkedeceğini belirtti.[320] Böyle bir haber, beklemede olan Irak askerlerinin saf değiştirip Suriyelilere katılmalarına sebep oldu. Hatta Kays'ın da Ali taraftarlarının can ve mal emniyetinin sağlanması ve kendisine bir miktar paranın verilmesi karşılığında Muaviye'nin itaatına girdiği belirtilir.[321]

Muaviye'nin, İslam ülkesinin tamamının idaresini ele alabilmek amacıyla Hz. Hasan tarafından ileri sürülen şartların kabulüne rıza gösterdiği ve bedelini ödemek durumunda kaldığı hususlarla ilgili bilgiler ayrıntıda küçük farklılıkları içerirler. Bununla birlikte bu bilgilerde öne çıkan iki husus, Hz. Hasan'ın Muaviye'den kendi adına istekleri ve Hz. Ali taraftarları adına istekleri söz konusu edilir. Buna göre Muaviye, Hz. Hasan'a geçimini temin edebilmesi ve borçlarını kapatabilmesi amacıyla beytulmâlden büyük bir meblağ ödeyecek ve Faris bölgesindeki bazı toprakların haracı kendisine bırakılacaktır. Diğer husus ise, Hz. Ali'nin arkadaşları ve taraftarlarının canları, malları, kadınları, çocukları emniyet içinde olacak ve gizli veya açık kine maruz kalıp zulmedilmeyeceklerdir.[322]

318 Bkz. Yakubî, II, 214.
319 Zuhrî, 157-158.
320 İbn A'sem, II, 289-291; Nisâburî, el-Müstedrek, III, 174.
321 Bkz. Zuhrî, 158.
322 Muaviye'nin Hz. Hasan'a vermiş olduğu paranın miktarı hususunda kaynaklarımızda çok farklı bilgiler mevcut olup, meblağın en alt sınırı 400.000 dirhemden başlar 7.000.000 dirheme kadar çıkar. Geniş bilgi için bkz. Dîneverî, 220; Hemdânî, II, 219-221; İbn A'sem, II, 291; İbnu Abdirabbih, V, 110-111; Mes'ûdî, Murûc, III, 8; Nisâburî, el-Mustedrek, III, 174; Zehebî, el-İber, I, 34-35; İbn Tağrıberdî, I, 121.

Muaviye ile Hz. Hasan, yukarıdaki konuları ihtiva eden anlaşmalarını Meskin'de buluşarak imzalamışlardır. Hz. Hasan hicrî 40. yılı Ramazanında başladığı halifeliği, 6 ayı geçgin bir süre devam ettirdikten sonra hicrî 41 yılı (661) Rebiu'l-Evvel ayının sonlarında Muaviye'ye devretmiştir. Uzun süreden beri iki taraf arasında meydana gelen çatışmalardan sonra varılan bu anlaşmadan dolayı bu seneye birlik yılı anlamına gelen Âmu'l-Cemaâ adı verilmiştir.[323]

Böylece Muaviye, bunca yıldır, aşama aşama gerçekleştirdiği iktidar mücadelesini üstünlükle kapatırken, kendisi dışında İslam toplumuna çok pahalıya malolan bu mücadele sonunda muzaffer bir komutan edasıyla, ordusuyla birlikte muhaliflerinin başkenti Kûfe'ye girerek halkın biatini aldı. Neticede Hz. Osman'ın katlinden hemen sonra fizikî olarak ikiye bölünen İslam dünyası bu sefer tamamıyla halife olarak Muaviye b. Ebî Süfyan'ın idaresi altına girdi. Ancak son on yıldan beri siyasî yönden tamamen farklılaşan duygular, usta idareci bir kimsenin idaresi altında sadece sînelere gizlendi.

G. Hilafetin Benî Ümeyye'ye Ait Olduğu İddiası

Ümeyyeoğullarının yönetim işinin kendi hakları olduğu iddiaları, bu kabilenin gerek Mekke'nin fethi öncesinde, gerekse sonrasında ortaya çıkan gelişmeler ve toplumda her iki dönemde işgal ettikleri mevki ile paralellik arzeder. Zira onların tarih içindeki seyirleri ve çizdikleri grafik, böyle bir iddianın sahibi olmalarına yardımcı olmuştur. Özellikle Hz. Peygamber (sav)'in vefatıyla bir boşluğa ve idarî krize düşen Müslümanlar bu kısa süreli dönemi Kureyş içinde siyasî bir yoğunlukları ve iddiaları bulunmayan Temîm ve Adiy kabilelerinden Hz. Ebû Bekr'le Hz. Ömer'i iş başına getirerek atlatmışlardı.

323 Hz. Hasan'ın Muaviye'ye biat edip, hilafetten çekilmesinin Rebiu'l-Evvel ayı ile birlikte Rebiu'l-Ahir ve Cemaziyel Ûlâ aylarında vuku bulduğunu ileri sürenler de vardır. Ancak Hz. Hasan'ın, Hicrî 40. yılı Ramazan ayı sonu itibariyle hilafete geçtiği ve bu göreve 6 ayı aşkın bir süre devam ettiği düşünülürse, Rebiu'l-Evvel ayı değinmeye daha yakın olduğu görülür. Konu ile ilgili bkz. Dîneverî, 220; Taberî, II, 7-9; İbn Abdirabbih, V, 109-110; Mes'ûdî, Murûc, III, 4; İbn Hibban, II, 305; Nisâburî, el-Müstedrek, III, 74.

Ancak Hz. Ömer'in öldürülmesi sonucu gerçekleştirilen halife seçiminde, köklerinin derinliği eskilere dayanan kabileler arası rekabetin ilk işaretleri görülmeye başlanmış, neticede Benî Ümeyye'ye mensup Hz. Osman halife seçilmişti.

Hz. Osman'ın idareyi ele almasıyla birlikte, Ümeyyeoğullarının devlet idaresindeki etkinliklerini artırmaları ve mazur görülmeyen icraat ve yaşantıları, Hz. Peygamber (sav)'le yerleşen bazı uygulamaların yıkılması yanında, toplumun büyük kesiminin nefretini mucib oldu. İslam toplumunda kabaran bu nefret dalgası hicrî 35 yılında Hz. Osman'ın katline sebep olurken, geride adeta tarih boyunca sürecek siyasî bir kan davası bırakıyordu. Ümeyyeoğulları hilafetin kendi hakları olduğunu savunurken,[324] tesadüf eseri olmayan bir seçimle maktul halifenin kanını talep etmeyi, yıllardan beri Suriye valiliği yapan ve orada her bakımdan kuvvetli bir konuma sahip olan Muaviye'ye bıraktılar.

Aslında Hz. Osman'ın valileri ve yakınları arasında onun kanını talep edebilecek çok daha layık kimseler mevcuttu. Ancak yakınlık unsuruna rağmen, güç unsurunun öne çıkarılması değişik bir amaca matuftu. Böylece Muaviye, Hz. Osman'ın katledilmesini esas alarak, yoğun bir çabayla, Suriye'deki varlığını iktidara alternatif olma yolunda sarfedecekti. Nitekim, bu cinayet Şam'dan o kadar kuvvetli telkin edildi ki bütün Suriyeliler Hz. Osman'ın katili olarak Hz. Ali'yi bildiler ve onun intikamını alacaklarına yemin ettiler. Netice olarak Muaviye, Hz. Osman'ın intikamının alınmasını saltanata giden yolda bir vesile olarak gördü.

Muaviye'nin, hedefine ulaşabilmek amacıyla iki yol takip ettiğini ve mücadelesini bu iki temel üzerine oturtmak ihtiyacı hissettiğini görmekteyiz. Bu hususları, onun aşama aşama yürüttüğü iktidarı ele geçirme mücadelesinde her türlü siyasî çareye başvurarak, insanların kendisine katılımını sağlamak ve bunları gerçekleştirirken de mücadelesinde haklı olduğunu gösterecek Kur'an ayetlerinin veya Peygamber sözlerinin desteğine başvurmak şeklinde belirtebiliriz.

324 Makrızî, *en-Nizâ*, 28.

Bu iki noktayı biraz daha açmak gerekirse; Muaviye'nin iktidarı ele geçirmek için Hz. Ali'ye karşı başlattığı mücadelenin safhaları kısaca şu şekildeydi: Muaviye, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra, önceleri maktul halifenin katillerinin bulunması ve cezalandırılmasını istedi. Bu isteğinden bir müddet sonra toplumda bir tartışma açarak, Hz. Ali'nin halifeliğinin meşru olup olmadığının belirlenmesi ve Müslümanlar arasında bir şura oluşturulup halifenin bu şûra tarafından seçilmesini talep etti.[325] Muaviye bu ilk iki aşamadan sonra mücadelesinin son aşaması olarak, kendisinin de hilafet hususunda iddialı ve bunun kendi tabii hakkı olduğunu ortaya koydu.[326]

Muaviye, mücadelesinin başlangıcında daha çok bir hak arama tavrı içindeydi. Ona göre, Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürülmesi, Kur'an tarafından kendisine onun velisi olma yani Hz. Osman'ın kanını talep edebilme hakkını tanıyordu.[327]

Muaviye, Hz. Ali ile mücadelesinde bu ayeti sık sık gündeme getirmiş, Hz. Osman'ın tabii olarak velisi bulunduğunu işlemeye çalışmıştır, hatta Suriye'de bu hususta çok etkili olmuştur. Nitekim Muaviye'nin bir konuşmasında Suriyelilere; "Biliyorsunuz, halifeniz Osman b. Affan, mazlum olarak öldürüldü. Allah mazlum olarak öldürülene veli ve yardımcılar kıldı, velisini (onun hakkını almaya) yetkili kıldı. Onun velisi benim. O beni (valiliğe) tayin etti ve azletmedi. Siz hak ehlisiniz..."[328] demekle, Hz. Osman'ın ölümünden sonra onun yerine geçebilecek yegâne kişinin kendisi olduğunu hatırlatmaktaydı. Hatta o başka bir rivayette de "Hilafet hususunda kendisine karşı bir delili olan ortaya koysun" diyor ve hilafete kendisinden daha layık kimsenin olmadığına inanıyordu.[329]

325 Geniş bilgi için bkz. Minkarî, 63, 200; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88-90; İbn A'sem, I, 542, 545; Muberred, I, 222, 225; İbn Abdirabbih, V, 80,81,85.
326 Zühri, 160; İbn A'sem, I, 548-549, 550-556.
327 Bu ayet-i kerime de şöyle denilmektedir: "Allah'ın haram kıldığı canı haksız yere öldürmeyin. Kim zulmen öldürülürse, onun velisi (olan mirascısı)ne yetki vermişizdir. (Öldürülenin kanını arar. ancak o da) öldürmede aşırı gitmesin. (Katil yerine, katilin akrabasını veya katille beraber bir başkasını öldürmesin). Çünkü kendilerine yardım edilmiş (yetki verilmiş)tir." İsra, 33.
328 İbn A'sem, I, 548-549, 550-556.
329 Zuhrî, 160.

Diğer yandan hadis olduğu belirtilerek zikredilen haberlere göre, Muaviye'nin Hz. Ali ile yaptığı mücadele kaderin bir tecellisi olarak anlaşılmalı ve normal görülmeliydi. Çünkü Hz. Peygamber (sav), Muaviye'nin halife olacağını önceden bildirmişti. Elbette bu keyfiyetin kendisi tarafından bilinmesi sebebiyle, hilafetin gerçekleşmesi için bazı müdahalelerde bulunma hakkına sahip oluyordu.

Muaviye bir gün insanlara hitap ederken şöyle der: "Bir gün Resulullah (sav)'ın abdest suyunu döküyordum, kafasını kaldırdı ve bana şöyle dedi *'Benden sonra ümmetimin işlerini sen yükleneceksin, bu gerçekleştiğinde onların iyiliklerini taltif et, kötülüklerini affet'* buyurdu. Muaviye konuşmasına devam ederek, "ben bu makamı elde edene kadar ümit içinde yaşadım" demektedir.[330]

Hz. Aişe'ye isnat edilen bir habere göre de; Hz. Peygamber (sav) yaptığı bütün işleri Allah'tan aldığı vahiyle gerçekleştirdiğini belirttikten sonra Muaviye'ye "Allah sana hilafet gömleğini giydirirse ne yaparsın?" der. Bunun üzerine Ümmü Habibe, Resulullah'ın önüne gelerek oturur ve "Ya Resulullah, Allah ona hilafet gömleğini giydirecek mi?" diye sorar, o da tasdik eder fakat bir takım problemlerin de olacağını belirtir. Sonra Ümmü Habibe, Peygamber (sav)'den Muaviye için dua etmesini ister.[331]

Beni Ümeyye'nin veya Muaviye'nin, hilafetin kendi hakları olduğu hususunu ortaya atmalarından sonra, bu görüşe tepki gösteren kimseler onlar hakkındaki kanaatlerini dile getirmişlerdir. Bu kişilerden birisi Abdullah b. Ömer'dir. O bu konudaki tepkisini, "Siz kim, hilafet kim" şeklinde dile getirmiştir.[332] Yine Abdullah b. Ömer, başka bir yerde de hilafetin kendilerine ait olduğunu belirten Muaviye'ye karşılık söylenecek şeyin çok olduğunu fakat insanların birbirine düşmesinden kan akmasından endişe ettiği için konuşmadığını belirtir.[333] Hz. Ali de kendi-

330 Bu haberin çok küçük ayrıntılarını içeren varyantları, değişik kitaplarda geçmektedir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 101; İbn Abdirabbih, V, 122; Zehebî, *Nübelâ*, III, 131.

331 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 123.

332 Minkarî, 63.

333 Zuhrî, 60.

sine karşı halifelik iddiasında bulunan Muaviye'ye "Sen, ne kıdem ne de velayet itibariyle ehli olmadığın bir işi iddia ettin" demektedir.[334]

Muaviye bu şekildeki tepkilere ve Hz. Peygamber (sav)'in vefatından bu yana ona yakınlıklarını ileri sürerek Hz. Ali'nin halife olması gerektiğini belirten görüşe karşılık, Suriyeliler arasında kendi isteğinin haklı sebeplere dayandığını ve kendisinin de Hz. Peygamber'e onlar kadar yakın olduğunu göstermek amacıyla şu görüşleri yaymaya çalışmıştır:

- Hz. Peygamber (sav)'e katiplik yapması,
- Kardeşi Ümmü Habibe'nin Resulullah ile evli olması,
- Hz. Ömer ve Osman tarafından vali olarak tayin edilmesi,
- Ana ve babasının toplumdaki yeri,
- Hz. Ali'ye Hicaz ve Iraklıların biat etmesine karşılık, kendisine de Şamlıların biat ettiğini belirterek, hilafet işinde onunla eşit olduğunu ileri sürmüştür.[335]

Muaviye'nin bu fikirleri Suriye'de nasıl yerleştirdiğini ve halkı nasıl etkilediğini de görmek mümkündür. Bunun en çarpıcı misali, Abbasîlerin iş başına gelmesinden sonra, Şamlıların ileri gelenlerinden bir grubun Ebu'l-Abbas'ı ziyaretlerinde ona "Vallahi siz iş başına gelinceye kadar Resulullah'ın yakın akrabaları arasında ona, Ümeyyeoğullarından başkasının varis olabileceğini bilmiyorduk"[336] demeleridir.

Muaviye idareyi ele aldıktan sonra, Ümeyyeoğulları veya taraftarlarının, onun elde etmiş olduğu hilafetin kendi hakları olduğunu ileri sürerlerken, bunun kendilerine Hz. Osman'dan intikal ettiğini belirtmişlerdir. Çünkü Hz. Osman halifeliğe, şûranın vermiş olduğu kararla seçilmiş, sonra da mazlum olarak öldürülmüştür. Onların bu şekilde düşünmelerinden, Hz. Osman'ın kanını talep etmeyle birlikte iktidarı da elde etme amacında oldukları ortaya çıkar. Zira halifeliğin kendilerinden

334 Minkarî, 109.
335 İbn A'sem, I, 550-551.
336 Belâzurî, *Ensâb*, III, 159; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 43; Makdisî, *el-Bed ve't-Tarih*, VI, 73.

başkasına geçmesi sebebiyle Muaviye ve Emevîler, onu yeniden elde edebilmeleri amacıyla mücadele vermişler, sonunda da başarmışlardır.

Yani onlara göre Muaviye'nin iş başına gelmesi, Hz. Osman'ın öldürülmesiyle birlikte ellerinden çıkan halifeliğin tekrar kendilerine dönmesidir. Bu da elbette bedelini ödemek suretiyle olmuştur. Nitekim, Muaviye'nin bu konuda "Ben hilafete sizin sevginizle gelmedim, gelmeme de sevinmediniz, bilakis ben buraya kılıcımla (söke söke) mücedele ederek geldim" dediği belirtilir.[337]

Ümeyyeoğullarına hilafetin Hz. Osman kanalıyla geçtiğini belirten görüşler, o günkü toplumda bilhassa eskiden beri Muaviye'nin ve Emevîlerin yanında yer alan Ferezdak[338] ve bir Hıristiyan olan Ahtal[339] gibi şairler tarafından özenle işlenmiştir. Hatta Ferezdak, Emevîlerin Hz. Osman'ın Ehl-i Beyti olması sebebiyle, ona varis olmaya en layık kişiler olduğunu belirterek, "Mazlum olarak öldürüleliden beri onun kanını talep edenler ve velileri, onlardandır, onun izinden gidenlerdir" demektedir.[340]

Ümeyyeoğullarının ortaya attıkları bu iddiaların, sosyal bir vakıa olarak toplumda yer aldığı, etki ve tepki gördüğü açıktır. Şia'ya mutemayil Kumeyt b. Zeyd el-Esedî Muaviye yanlısı şairlerin iddialarına şu şekilde cevap vermiştir:

> Onlar hilafete kendisiyle alay ederek ve halifeliğini inkar ederek, Osman'dan varis oldular. Dediler ki, biz hilafeti babamızdan ve anamızdan miras aldık, hâlbuki onları ne bir baba ne de bir ana bu hususta mirascı kıldı.[341]

Bir başka şair de:

> - Ey insanlar sizleri hayretten hayrete düşürecek bir haber vereyim mi?
>
> - Abduşşemsoğullarına hayret ediyorum, onlar yalan kapılarını insanlara açtılar,

337 Bkz. İbn Abdirabbih, IV, 170-171.
338 Geniş bilgi için bkz. Ferezdak, Divân, I, 25, 62, 114, 192, 250, 285, 336; II, 21, 92.
339 Ahtal, *Divan*, 39, 74.
340 Ferezdak, I, 250, 285.
341 Kumeyt, *Haşimiyyât*, 41.

- Abbas b. Abdulmüttalib olmaksızın, Ahmed'den varis olduklarını iddia ettiler,

- Allah'a yemin ederim ki, yalan söylediler, miras ancak ona yakın olanın hakkıdır.[342] demiştir.

Buraya kadar ortaya koyduğumuz bilgilerden, çeşitli iddialarda bulunarak hilafetin kendilerine ait olduğunu ileri süren Muaviye'nin, yönetimi ele geçirmek için ortaya çıkmasıyla birlikte, mücadelesinin dinî ve siyasî dayanaklarını da temellendirmeye çalışmış olduğu ve kendisinin elde etmiş olduğu konuma tesadüfler sonucu gelmediği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, Emevîlerin hilafeti Hz. Osman'dan devralmalarıyla ilgili bilgiler kaynaklarda incelendiğinde, Şia'daki Ehl-i Beyt inancının benzerinin onlarda da olduğu görülür. Fakat bu şekildeki bir anlayış, Sünnî anlayışının idarî açıdan devamı olarak görülegelen Emevîlerin mezhepler tarihi açısından bir şey ifade etmemesi sebebiyle müelliflerce görmemezlikten gelinmiştir.

342 Mes'ûdî, *Murûc*, III, 43.

BÖLÜM III
MUAVİYE DÖNEMİ DEVLET POLİTİKASI

1. MUAVİYE'NİN İÇ POLİTİKASI

Hz. Peygamber (sav) ve Ondan sonra gelen Hz. Ebü Bekr ve Ömer dönemlerini birlik içinde yaşayan Müslümanlar, görüldüğü üzere Hz. Osman'ın döneminde ortaya çıkan hadiselerle politize olmaya başlamışlar, daha sonraki yıllarda gelişen Hz. Osman'ın katledilişi, Hz. Ali'nin hilafeti ele alışı, diğer taraftan Muaviye'nin Hz. Osman'ın kanını talep edip yeni halifeye biat etmeyişi gibi hadiseler, onların politize olmalarını hızlandırmış, İslam toplumunda gergin bir atmosferin oluşmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla Müslümanların, bu dönemde, bu sosyal şartlar altında din ve siyasetin birlikteliği anlayışından, siyasetin dine nazaran ilk plana geçişi anlayışına doğru yön değiştirdiklerini yani sosyal değişmeye maruz kaldıklarını görüyoruz.

İslam toplumunun bu değişim sürecinde Hz. Ali'yi klasik dönemin son, Muaviye'yi de yeni dönemin ilk temsilcisi olarak görebiliriz. Çünkü Muaviye ve onun mensup olduğu Emevî ailesi, İslam toplumundaki bu değişmeyi hızlandıran yegâne faktör olmuştur. Müslümanların geçmişteki hayatlarında normal görülmeyen birçok tavır bu dönemde vücut bulmaya başlamış, Muaviye dönemiyle birlikte yöneticilerin itibarlarının Hz. Peygamber'e halef olmaya değil de, salt kuvvete bağlı olduğu bir dönem ortaya çıkmıştır.

Kısaca söylemek gerekirse, Müslümanlar arasında meydana gelen önemli gelişmeler, onların iç dünyalarındaki görünmez değişmelerin ortaya çıkan tezahürleri olmuştur. Bu hadiseler gereği gibi incelendiğinde zahirî sebeplerin arkasında insanlarda meydana gelen topyekün değişmelerin gerçek sebepler olduğu ortaya çıkacaktır.

Muaviye'nin Hicretin 41. yılında[1] (661) Hz. Hasan ile yapmış olduğu, ekonomik çıkarların da öne çıktığı bir anlaşmadan sonra, Müslümanlarca bu yıla birlik yılı anlamına gelen "Âmu'l-Cemâa" adı verilmiştir.[2] Aslında bu ifade, iç mücadelelerde yorgun düşmüş Iraklıların Muaviye idaresini tanımalarıyla anlamını kazandı. Buna göre, Muaviye'nin Kûfe'ye girip, onlardan halife olarak biat almasıyla, son beş yıldır farklı iki siyasî ve idarî yapıya bölünmüş olan İslam dünyası yeniden birleşmiş oluyordu. Fakat burada unutulmaması gereken bir husus varsa o da İslam toplumunun iç çekişmelerden önceki yapısından oldukça uzak ve yıpranmış olmasıdır.

Hakikatte Muaviye ve Hz. Hasan arasında gerçekleştiği belirtilen anlaşma, güçler dengesinin Muaviye lehine sonuçlanması idi. Muaviye bu noktaya ulaşıncaya kadar takip ettiği yolda dinin rol almasına pek imkân tanımadı. Daha açık bir ifade ile, iktidarı ele geçirme mücadelesinde meşrû hareket noktasından gitmedi. Neticede yapılan bu son anlaşma ile iktidar olmada nihai adımını atan Muaviye'yi, birçok dahilî problem bekliyordu.

Muaviye'yi, idarenin başında bulunduğu sürece bilhassa Irak ve Fars topraklarında, iç politikada birinci derecede meşgul etmesi bakımından Haricî hareketi en önde gelir. Haricîler, temelde siyasî bir olaydan kalkıp, farklı bir dinî anlayışın mümessilleri olarak ortaya çıktılar. Dolayısıyla Haricîlik, bu dönemde sadece siyasî anlayış farklılığı arzeden Ali taraftarlığından çok farklı bir yapıya sahiptir. Onlar zahirde, inançlarına çok sıkı bağlılıkları sebebiyle dinî bir cemaat görüntüsüne girmişler, kendileri dışındakileri Müslüman kabul etmedikleri için onlara karşı cihadı farz kabul etmişlerdir.

Öte yandan bitkin haldeki Iraklılar, siyasî tercihlerini, hislerini kuvvetle ifade etmek yerine, Muaviye'nin idareyi ele almasından itibaren bir adım geri çekilerek, gönüllerine gizlediler.

1 Halife, *Tarih*, 203; Yâkubî, II, 216 (Muaviye'ye biat edildiği yıl olarak 40. yılı zikreder.); Taberî, II, 9; İbn Abdirabbih, V, 109-111; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 4; Nisâburî, *el-Müstedrek*, III, 174.

2 Halife, *age.*, 203; İbn Abdirabbih, V, 109-111; Mes'ûdî, *age.*, III, 4; İbn Hibban, II, 305; *Zehebî*, el-İber, I, 50; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1,6.

Bu, bir anlamda kuvvet ve fırsat buluncaya kadar gizli kalma anlamını ifade ediyordu. Fakat yine de ferdi olarak birçok yerleşim merkezinde Hz. Hasan'ın idareyi Muaviye'ye devretmesi gürültülü tepkilerle karşılandı.

Biz bu bölümde, Muaviye, döneminde ortaya çıkan gelişmelerle, Hz. Ali taraftarları, Sıffîn vak'asından sonra ortaya çıkan ve tahkimden sonra vücut bulan, aynı zamanda Muaviye ve Hz. Ali'yi de müşterek düşman ilan eden, ayrı bir karaktere sahip Haricî hareketinin Muaviye idaresi esnasında gerçekleştirdiği başkaldırı hareketlerini inceleyeceğiz.

A. Genel Durum

Muaviye'nin ülke üzerindeki genel politikasına geçmeden önce, bu dönemle ilgili rivayetlerin hemen hemen hepsinin Irak'la ilgili olduğunu burada belirtmekte fayda vardır. Bunun sebebi, Irak'ın Muaviye dönemi boyunca hiç gündemden çıkmamış olmasıdır. Bundan dolayı, Muaviye döneminde iç politikadan bahsetmek, genellikle Irak'tan sıkça misal vermeyi gerektirecektir.

Muaviye döneminde ülke sınırlarının, Buhara'dan Kayravan'a, Güney Yemen'den İstanbul sınırlarına, oradan Hicaz bölgesine, Şam'a, Mısır'a, Fas'a, Irak'a, Cezîre'ye, Ermenistan'a, Anadolu ve İran'a, Horasan'a ve Ceyhun nehrinin ötesine kadar ulaştığını görmekteyiz.[3] Böylesine büyük bir ülke, idarî taksimat açısından Suriye, Irak, Mısır ve Hicaz şeklinde dört bölgeye ayrılmakta idi. Tabiatıyla bu kadar geniş bir araziyi korumak ve üzerinde yaşayan insanları idare etmenin kolay bir iş olmaması nedeniyle, her zaman dirayetli idarecilere ihtiyaç vardı.

Muaviye'nin siyasî hayatını üzerine bina ettiği prensiplerinden biri "Parasının iş gördüğü yerde konuşmaya, konuşmanın yettiği yerde kırbaca, kırbacın yettiği yerde kılıca gerek olmadığı, eğer çaresiz kalırsa kılıca başvurmak gerektiği idi."[4] Muaviye'nin meseleye bu açıdan bakması yani iktidarının yürümesi için her yolu çare olarak görmesi, çevresinde menfaatkâr, fakat iş gören bir zümrenin oluşmasına sebep oldu.

3 İbn Abdirabbih, VII, 275-282; Dayfullah, *el-Batâyine*, 136.
4 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 21; Yâkubî, II, 238; İbn Abdirabbih, I, 25.

Muaviye devletin idarî kademelerinde, geçmiş dönemdeki halifelerin istihdam ettikleri, Amr İbnu'l-As, Muğire b. Şûbe, Abdullah b. Âmir, Mervan b. el-Hakem, Said b. el-As, Ziyâd b. Ebîhi gibi idarecilerden yararlandı. Bu kimselerin bir kısmı Ümeyyeoğullarına mensup olmanın yanında, Hz. Osman döneminde görev almışlardı. Muaviye bu saydıklarımıza ilave olarak kendisine daha yakın akrabalarına da yer verdi; fakat onların hiçbir zaman idarenin bel kemiğini oluşturmalarına da müsaade etmedi. O, idaresinde daha ziyade kabilesi ne olursa olsun, idareciliği iyi olan, becerikli kimselerle, toplumda nüfuz sahibi kimselere yer veriyordu.

Muaviye daha hilafeti ele almadan önce Suriye bölgesinin tamamına hakim idi. Kendisi bölgenin başkenti sayılabilecek Şam'da oturur, diğer yerleşim merkezlerine de yöneticiler tayin ederdi. Bu arada tayin edilen yöneticilerin Suriye bölgesi halkından olmasına özellikle de dikkat edilirdi.

Muaviye, Mısır bölgesini aralarındaki anlaşma gereğince, kendisine iktidarı ele geçirmedeki yardımlarından dolayı, tamamen Amr İbnu'l-As'a bıraktı.[5] Amr, Mısır'da ölünceye kadar, bu bölgenin geliriyle müstakil bir hayat yaşadı. Hayatının sonuna kadar bölgede mevcut yerleşim merkezlerine idarecilerini kendisi tayin etti. Bu durumdan en fazla istifade eden kimseler de akrabaları oldu. Amr, öldükten sonra Muaviye, Mısır ile ilgili tayinleri üzerine alarak, Amr'ın oğlu Abdullah'ı Mısır'a vali tayin etti ve o, azledilip yerine Muaviye b. Hudeyc tayin edilinceye kadar Mısır valiliğinde bulundu.[6]

Müslümanlar arası iç çekişmelerin sonuna kadar çekimser kalan Muğire b. Şûbe, bazı tavsiyeleri ile Hz. Ali'ye yaklaşmak istemiş, ancak ondan yakınlık görememiştir.[7] O, Hz. Ali'nin öldürüldüğü sene Muaviye'nin yanında yer almanın zamanının geldiğini anlamış ve Muaviye'nin ağzından uydurulan bir mektupla, bu karışıklıkta hicrî 40. sene (661) haccını onun adına

5 İbn Abdirabbih, V, 92-93.
6 Halife, Tarih, 204; Belâzurî, *Futûh*, 230; Taberî, II, 84.
7 Taberî, I, 3082-3084; İbn A'sem, I, 446-448.

idare etmişti.[8] Bu tarihten sonra Muğire, Muaviye'nin yanında yer almıştır.

Muaviye, bütün idaresi boyunca Muğire b. Şübe ve Ziyad b. Ebîhi'nin kabilesi Sakîf'ten çok yararlandı. Bu kabîle bir nevi Muaviye'nin saltanatını devam ettirmede kilit rol oynadı. Sakîf kabilesine bu önceliğin tanınmasının sebebi, Ümeyyeoğullarıyla aralarındaki köklü ticarî ilişkilere dayanıyordu. Bilhassa Muaviye dönemi Irak idaresinde etkin rol alan Sakîf kabilesinin, geçmişte Ümeyyeoğullarıyla olan ilişkilerinin boyutları incelendiğinde, ticaretle başlayan bu ilişkilerin değişik alanlarda geliştiği görülür.

Ümeyyeoğullarının bazı fertleri Taif'te[9] bazı Sakîflilerin ekip biçtikleri arazileri satın alarak, bu arazilerden elde ettikleri gelirleri paylaşıyorlardı. Daha sonra Hz. Osman ve Ebî Süfyan gibi Ümeyyeoğullarının önemli kişileri, kendilerine ait emlakla Taif'ten arazi değişiminde bulundular ve orada arazi sahibi oldular. Muaviye'nin de burada iktaları vardı. Öte yandan Hakem b. Ebi'l-As, Hz. Peygamber (sav) tarafından sürgüne gönderildiği zaman, Hz. Osman tarafından Medine'ye tekrar getirilinceye kadar Taif'te kaldı.[10]

Muaviye ve ailesi aynı zamanda Sakîflilerle akraba idi. Ebî Süfyan'ın kız kardeşlerinden ve kızlarından bazıları Sakîflilerle evli bulunuyor, kız kardeşlerinden dolayı Ebî Süfyan'a Sakîflilerin dayısı olarak bakılıyordu. Sakîfli Muğîre b. Şübe, Ebî Süfyan'ın damadı idi.[11] Hz. Peygamber (sav)'in Mekke'nin Fethi'nden sonra Taif'teki putları kırmaya neden Ebî Süfyan ile Muğîre b. Şübe'yi gönderdiğini şimdi daha iyi anlıyoruz.

Sakîfliler, Hz. Ebü Bekr ve Ömer döneminde, maaş sisteminde kendilerine layık görülen miktardan hoşnut olmamışlardı.

8 Halife, *age.*, 203'te uydurulan mektubun Hz. Hasan adına olduğu belirtilirse de bu daha sonraki gelişmelere uygun düşmez; Taberî, II, 4; Zehebî, *Nübelâ*, III, 29.
9 Yâkut, *Mucemu'l-Buldân*, IV, 9-12.
10 Hüseyin Muhammed Süleyman, *Ricâlu'l-İdare fi'd-Devleti'l-İslamiyye el-Arabiyye*, 129.
11 İbn Hişam, II, 483; Hemdanî, *Kitabu'l-İklîl*, II, 230; (thk. Muhammed b. Ali el-Akva, I-II, Kahire 1966); Zehebî, *Nübelâ*, III, 30.

Onlar, bu durumun, aynı zamanda kendi siyasî ve ictimaî statülerini belirleyen bir husus olduğunun farkında oldukları için, hilafet merkezi ile çok yakın ilişkiler içinde olmanın gerekliliğine inanıyorlardı.[12] Bu sebeple onların ileri gelenleri Hz. Osman halife seçildiği zaman bundan memnun kaldıklarını açıkça göstermişlerdi.[13]

Sakîfliler, bilhassa Hz. Osman'ın katledilmesinden sonra vuku bulan fitne hareketlerinde -Irak'ta meskun olan çok azının Hz. Ali ve Hz. Aişe'nin tarafında yer almasıyla birlikte- tarafsız kalmayı seçtiler. Sakîf'in reisleri Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadelede de tarafsızlıklarını korudular.[14] Onların -bir kısmı hariç- Muaviye'den yana tavır koymaları, tahkim hadisesinden sonra olmuştur. Sakîflilerden, Muhacir olanlar az olduğu gibi Ensar ile olan ilişkileri de Emevîlerle olandan çok daha zayıftı. Onların, fitne hareketlerinde tarafsız kalmaları kendilerini Haricîlere veya daha sonraları idare karşıtı muhalif hareketlere katılmaktan korumuştur. Bu da Muaviye'nin idarecilerini Sakîflilerden seçmesinde önemli rol oynamıştır.[15]

Muaviye, idaresi boyunca kendi soyundan da yararlanmıştı. Fakat onları hiçbir zaman, kendilerini muktedir kılıcı herhangi bir makama getirmemiştir. O, idaresi boyunca haccı idare edenleri kendi ailesinden görevlendirmiştir.[16] Bu açıdan haccı idare etme vazifesi, Müslümanlar üzerinde Emevî iktidarının siyasî varlığının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

Muaviye, Emevîlerden bir kimseyi yönetici tayin edeceği zaman, o kimseyi önce Taif'e, orada başarılı olursa Taif'le birlikte Mekke'ye, eğer bu ikisinde de başarılı olursa Taif, Mekke ve Medine'ye tayin ederdi. Muaviye'ye göre Taif'te yöneticilik; acemilik dönemi, Mekke ile birlikte kalfalık dönemi, Taif, Mekke ve Medine'de yöneticilik ustalık dönemi olarak görülüyordu.[17] Bu sebeple Muaviye, dinî bir merkez olan Hicaz'ın idaresini kendi

12 Hüseyin Muhammed Süleyman, 131.
13 Taberî, I, 2795.
14 Taberî, II, 8; Zehebî, *Nübelâ*, III, 8-9.
15 Hüseyin Muhammed Süleyman, 130-131.
16 Yakubî, II, 239.
17 Taberî, II, 167.

ailesinden olan kimselere bırakıyordu. Hicaz'ın merkezi olan Medine, Mervan b. el-Hakem ile Said b. el-As'ın idareciliğinde devamlı el değiştirmekte idi.[18] Emevî ailesi Muaviye'nin, iktidar nimetlerinden kendilerini sadece, pek parlak bir yanı olmayan Hicaz'ın idareciliği ile oyalamasını pek hoş karşılamıyorlardı. Onların bu tavırlarını bilhassa Ziyad'ın kendi neseblerine katılması meselesinde sergilediklerini görmek mümkündür.[19]

Muaviye, Hz. Hasan ile anlaşmasından sonra idaresini üzerine almış olduğu Irak'a hemen tayinlerde bulundu. Bu tayinlerin rivayetlerde tasvir edilişleri oldukça ilginç olup, vilayetlerin onlar için birer çiftlik manzarası arzettiğini ve buralara tayin edilebilecek kişiler arasında kıyasıya bir mücadele olduğunu görebiliriz.[20] Söz konusu vilayetlerden Basra'ya Abdullah b. Âmir, Kûfe'ye Muğire b. Şûbe, Medine'ye de Mervan b. el-Hakem tayin edildi.[21] Böylece Irak ve Hicaz'a yeni yöneticilerin tayin edilmesiyle birlikte, takriben on yıldır iç mücadeleler sebebiyle terkedilmiş bulunan dış seferlere yeniden başlandı. Dış seferlerin uzun süren bir iç mücadelenin akabinde olması, toplumun yeniden yapılanmasına yardımcı olmak ve kolaylaştırmak, dikkatleri bu seferlere çekip iç huzuru temin etmek gayesine mâtuf idi.

Valiler, bazı özel şartlar haricinde, kendi vilayet sınırları içinde görev yapacak, kadı, emniyet teşkilatı müdürü ve hazine görevlisi gibi yardımcı ve memurlarını seçme ve tayin etmede yetkili idiler. Mesela Basra valisi Abdullah b. Amir, kendi vilayetine bağlı Sicistan'a Abdurrahman b. Semure'yi, Hind sınırına da Raşid b. Amr el-Cüdeydî'yi tayin etmişti. Mısır'da Amr İbnu'l-As, teyzesinin oğlu Ukbe b. Nâfi'yi Ifrikiye'ye tayin etmişti.[22]

Bazı özel şartlarda halife bizzat, hassas olan bölgelere tayinlerde bulunabiliyordu. Basra vilayetine bağlı Horasan bölgesine

18 İbn Sa'd, V, 35; Zübeyrî, 176; Belâzurî, *Ensâb*, V, 126; Taberî, II, 176; İbn Abdirabbih, I, 251, VII, 88; İbn Haldun, *Kitabü'l-İber*, III, k. 1; 10.
19 Taberî, II, 69-70; İbn A'sem, II, 301-302; İbn Abdirabbih, 1, 251.
20 İbn Sa'd, V, 49; Yâkubî, II, 219; Taberî, II, 10-11, 15; İbn Haldun, *age.*, III, k. 1,8.
21 Halife, *Tarih*, 204-205; Taberî, II, 16-17.
22 Halife, *Tarih*, 204-205; Hemdanî, II, 227.

Kays b. el-Heysem,[23] Said b. Osman[24] ve Ubeydullah b. Ziyad'ın[25] tayinleri bu konuya en güzel örnektir. Bu tür tayinlerle birlikte vilayetlerdeki genel duruma gelince başlangıçta, Mısır Amr İbnu'l-As'ın ve yakın akrabalarının, Hicaz Emevîlerin farklı kollarının, Suriye Muaviye'nin ve onun yardımcıları Suriyelilerin, Irak'ta bazı Emevîlerle birlikte ağırlıklı olarak Sakîflilerin idaresi altında idi.

Muaviye, idaresinin başlangıç yıllarında Irak'ta dengeyi, birbirine karşıt iki grubu karşı karşıya getirmekle sağladı. Çünkü o, kendi askerlerinin iç politika çatışmalarına karışıp, heder olacağının gayet bilincinde idi. Bu sebeple, bilhassa Haricîlerin ayaklanmalarında, onlara karşı daha deneyimli Hz. Ali taraftarlarından istifade etti. Hatta Basra ve Kûfe valileri bu durumu vilayetlerinde açıktan anlatmakta bir beis görmüyorlardı.[26]

Muğire b. Şûbe döneminde Kûfe'de, her türlü muhalif havanın yeşermesine müsait bir ortam mevcut idi.[27] Basra'da da, valinin idarede yetersiz kalması sebebiyle Muaviye'ye devamlı şikayetler gitmekte olduğu her türlü fenalığın yaygınlaştığı bir döneme girilmişti.[28]

Basra'daki bu başıbozukluk kendini, bu vilayete bağlı olan Horasan üzerinde de hissettirdi. Horasan'da meydana gelen bütün çekişmelerin gerisinde kabîle kavgası ve çıkar mücadelesi yatmaktaydı. Kaysîlerden olan Horasan'ın idarecisi Kays b. el-Heysem ile Abdullah b. Âmir'in Horasan'a tayin etmek istediği dayısının oğlu Abdullah b. Hazim arasındaki çekişme Kaysîleri öfkelendirmiş, Muaviye'ye kadar şikayette bulunmuşlardı. Bu çekişme sonucu Kays, Horasan'dan azledildi, ancak onun yerini İbn Hazim de alamadı. Horasan'a Yeşkuroğullarından Eslem b. Zur'a tayin edildi.[29]

Rivayetlerde, İbn Âmir'in Basra'yı idarede aczi iyice ortaya çıktığı bir dönemde, zimmetine geçirdiği devlet mallarının kendi-

23 Taberî, II, 16-17.
24 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 165; Taberî, II, 178; İbn A'sem, II, 310.
25 Taberî, II, 167,168-170, 171, 172; İbn A'sem, III, 321.
26 Taberî, II, 37, 44-45.
27 Taberî, II, 20.
28 Taberî, II, 67-68, 73; İbn Haldun, *Kitabü'l-İber*, III, k. 1. 13.
29 Taberî, II, 65-66.

sine bırakılması şartıyla, Muaviye'den istifasını kabul etmesini istediği belirtilir.[30] Abdullah b. Âmir'in azledilmesinden sonra yerine çok kısa bir süre için Haris b. Abdullah el-Ezdî tayin edildi. Onun Basra'ya kısa bir süre için tayin edilişi, Muaviye'nin hemen tatbikine imkân bulamadığı bazı planlarının uygulanabilmesine zemin hazırlamak sebebiyle olmuştur.[31] Zira Muaviye daha önceki idarelerde liyakatını ispat etmiş, birçok karışıklıktan alnının akı ile çıkmış, otoriter bir kimse olan Ziyad'ın, kendi nesebine katılmasıyla idaresinin kuvvetleneceğini hesaplıyordu. Ancak Ziyad'ın Ebî Süfyan'ın nesebine ilhak edilişine toplumun her kesiminden tepki gösterilmesinin yanında[32] öteden beri Ziyad'la araları iyi olmayan ve onun Ebî Süfyan'a nispet edilişine karşı olan İbn Âmir'in[33] azledilip, yerine hemen Ziyad'ın tayini uygun görülmedi. Bununla birlikte Ziyad, Irak'a gelişinden beri valilere, kendi yerlerine tayin edileceği endişesini yaşattı.[34]

Ziyad, hicrî 45 yılının (665) ortalarına doğru Basra'ya tayin edildiği zaman, kayınbiraderini Basra kadılığına[35] kardeşinin oğlunu beytülmâlin başına[36] kendi kabilesinden Abdullah b. Amr b. Gaylan es-Sakafî'yi güvenlik teşkilatının başına[37] ve yine birçok akrabasını küçük yerleşim merkezlerinin idareciliğine getirmiş, kendi yakınlarına tanıdığı bu imtiyazlar sebebiyle de tenkit edilmişti.[38]

Ziyad Basra'da yaygınlaşan her türlü ahlaksızlık ve yolsuzluğu, sert önlemler alarak yok etmeye çalıştı. Meşhur girişsiz hutbesini burada okudu.[39] Geçmişte idareden kaynaklanan hataların tekrarlanmayacağını, maaşların ödeneceğini bunlara karşılık tam itaat istediğini belirterek, Basra'da gece sokağa çıkma yasağı ilan etti, uymayanları cezalandırdı. Ziyad, bunların yanı-

30 Bkz. Taberî, II, 69; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, III, k. 1, 14.
31 Taberî, II, 72.
32 İbn Abdirabbih, V, 273-274, 267; Mes'ûdî, *Mucûc*, 16; İbn Haldun, *age.*, III, k. I, 15-16.
33 Taberî, II, 69-70.
34 Taberî, II, 72; İbn Haldun, *age.*, III, k. 1, 16.
35 Taberî, II, 79; İbn Haldun, *age.*, III, k. 1, 18.
36 İbn A'sem, II, 311; İbn Abdirabbih, V, 271.
37 Taberi, II, 71.
38 İbn Abdirabbih, V, 271.
39 Cahız, el-Beyân, II, 6; Taberî, II, 74; İbn Abdirabbih, V, 270.

sıra daha birçok ıslahat hareketine girişti. Kendisine beşyüz kişiden oluşan bir muhafız birliği edinerek, onlarla resmi geçit töreni düzenledi. Bu mızraklı askerler Basra büyük camiinden hiç uzaklaşmazlardı. Ayrıca Ziyad, Horasan'ı, Basra'daki fitne ve fesadın etkisi altında kalması sebebiyle, idari yönden dörde ayırdı, Merv,[40] (Nisabur) Ebreşeh,[41] Mervü'r-Rüz, Firyab ve Talegân[42] ile Herat, Bazigis, Kudeys, Buşenç[43] ayrı ayrı bölgeler ilan edilip, ayrı ayrı yöneticiler tayin edildi.[44]

Diğer taraftan Mısır'ı merkezî idareden müstakil bir şekilde yöneten Amr İbnu'l-As, Hz. Ömer, Osman ve Muaviye döneminde yaklaşık on yıl idarecilik yaptıktan sonra, hicretin 43. yılı (664) Ramazan bayramında[45] arkasında büyük bir servet bırakarak vefat etti.[46] Kaynaklarımız, Amr İbnu'l-As'ın akabinde Mısır'da idarecilik yapan kişi hakkında net bir görüş belirtmezler. Kanaatimize göre, Amr'ın ölümü üzerine Muaviye, Mısır'ı kendisine, eskisinden daha güçlü bir bağla bağlamak istemiş ve kardeşi Utbe b. Ebî Süfyan'ı vali olarak tayin etmiştir.[47] Ancak Utbe'nin bir yıl sonra ölümü ve muhtemelen Mısırlıların genel isteği üzerine Muaviye Mısır'a Amr'ın oğlu Abdullah'ı tayin etmek durumunda kalmıştır.[48]

Muaviye, hicrî 47 yılında (667) Amr İbnu'l-As'ın oğlu Abdullah'ı valilikten azlederek, Sehmoğullarının Mısır üzerindeki tekellerine son verdi ve bundan sonra Amr'ın çocuklarını idareye yaklaştırmadı. Çünkü Muaviye, bir kimsenin bu vilayette uzun dönem valilik yapmasının ortaya çıkaracağı mahzurların farkında idi. Bu sebeple o, çoğu yerde valilerini kısa dönemler için tayin ederek, daha onların merkezî idareye karşı sadakatlerini ispat etmek için çabaladıkları bir dönemde azlediyordu.

40 Yâkut, *Mucemu'l-Buldân*, V, 112-114.
41 Yâkut, *age.*, I, 65-66.
42 Yâkut, *age.*, V, 112; IV, 259; IV, 6-8.
43 Yâkut, *age.*, V, 396-397; I, 318; IV, 314; I, 508.
44 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 221; Taberî, II, 79; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber*, III, k. 1, 18.
45 Belâzurî, *Futûh*, 230; Taberî, II, 28; Mes'ûdî, *Murûç*, III, 32.
46 Mes'ûdî, *age.*, III, 32.
47 İbn Tagriberdî, I, 122-124.
48 Belâzurî, *age.*, 230; Taberî, II, 28; Mes'ûdî, *age.*, III, 32.

Abdullah b. Amr'ın, Mısır'dan azledilmesinden sonra yerine, Muhammed b. Ebî Bekr'i öldürerek, Mısır'ın Muaviye'ye geçmesinde önemli rolü olan ve eskiden beri Hz. Osman taraftarlığı ile bilinen Muaviye b. Hudeyc tayin edildi.[49] Muaviye b. Hudeyc'in görev yaptığı sürece Şam'daki itibarı fevkalade yüksek idi.[50] Ancak Muaviye, içki içiyor diye Kûfe eşrafınca şikayet edilen kız kardeşinin oğlu Abdurrahman b. Abdullah b. Osman b. Rebîa es-Sakafî'yi vali İbn Hudeyc'in yerine tayin edince işler değişti. Muaviye b. Hudeyc Abdurrahman'ı Mısır'a sokmadı.[51]

Muaviye b. Hudeyc, Mısır'da üç yıl valilik yaptıktan sonra azledilerek, yerine kendisi gibi eski bir Hz. Osman taraftarı olan Mesleme b. Muhalled tayin edildi. Mağrib, Mısır, Berga, Ifrikiye ve Trablus tamamen Mesleme'ye bağlandı.[52] Muaviye bu şekilde iktidarın ele geçirilmesinde kendisine yardımcı olan kimselere yeri geldikçe idarede önemli görevler veriyor, fakat bunun yanında idarede merkeziyetçiliği en önemli hedef olarak tutuyordu. Valilerinin göreve getireceği kimseler hakkında da telmihlerde bulunuyordu. Nitekim Muaviye, Mesleme'ye "İşlerine Ezdilî ve Hadramî olanların dışında kimseyi tayin etme, çünkü onlar emanet ehlidir"[53] diyerek, tayinlerinde onu yönlendirmişti. Büyük bir bölgenin valiliğine getirilen Mesleme, daha önce Ifrikiye'ye tayin edilen Amr İbnu'l-As'ın teyzesinin oğlu Ukbe b. Nâfi'i azlederek yerine kölesi Ebu'l-Muhacir'i tayin etti. Mesleme ve Ebu'l-Muhacir'in, Mısır'daki görevleri, Muaviye'nin ölümüne kadar sürmüştür.[54]

Muaviye döneminde Suriye bölgesinde meydana gelen en önemli hadise, Hımıs valisi Abdurrahman b. Halid b. Velid'in zehirlenmesi idi. Abdurrahman'ın Bizans topraklarına düzenlediği seferlerde elde ettiği başarılar, Şamlılar nezdinde iyi bir nüfuz edinmeye ve taraftar toplamaya sebep olmuştu. Mensup olduğu Mahzumoğulları, Bedir savaşına kadar Mekke'de sahip

49 Taberî, II, 84.
50 Hemdanî, II, 231.
51 Hemdanî, II, 230-231.
52 İbn Abdilhakem, 197-198; Taberî, II, 94.
53 İbn Abdilhakem, 125, 198; Kindî, 426.
54 Taberî, II, 93-94.

oldukları birinci mevkiden Ümeyyeoğulları tarafından atıldıkları için, bunlara hep haset etmekteydiler.[55] Bu aile, Hz. Osman dönemi olaylarında da tercihlerini Ümeyyeoğullarına karşı kullanmışlardı.[56] Gerçi Abdurrahman'ın, Irak'takiler gibi ayrı bir hizbe mensubiyeti yoktu, fakat onun Rum topraklarında Şam'a ihtiyaç hissetmeden iş yapabilme imkânına sahip olması ve bu bölgede halk tarafından sevilmesi, Muaviye'yi endişelendirdi. Hatta kaynaklarımızda Abdurrahman'ın zehirletilmesi ile ilgili olarak, yukarıdaki sebebin yanında ikinci bir sebepten daha bahsedilir. Ancak Abdurrahman'ın zehirletilmesi hicrî 46'lı yıllarda (666) olduğundan, Yezid'in veliahtlık meselesinin daha ortaya atılmadığı, en azından bir fikir olarak sadece Muaviye tarafından bilindiği bir dönemde; Muaviye'nin, aslında Yezid'in veliahtlığı için atıfta bulunduğu bir konuşmasında Şamlıların Abdurrahman b. Halid'i veliaht olarak görmek istediklerini belirtmelerini biraz ihtiyatla karşılamak gerekir.[57]

Yalnız burada ortaya çıkan husus, her iki halde de Abdurrahman'ın Suriye'de şahsına teveccüh gösterilen bir kimse olması ve Muaviye'nin bundan rahatsızlık duymasıdır. Neticede Muaviye Abdurrahman'dan kurtulmanın yolunu, onu zehirletmekte buldu. Bu yol, Muaviye'nin daha önce de başvurduğu ve bu işe gayrimüslimleri aracı yaptığı bir yoldu.[58] Bunda da İbn Âsâl ismindeki, muhtemelen Hıristiyan olan bir tabibi, kendisinin haraçtan muaf tutulması ve Hımıs şehrinde haraç görevliliğine tayin edilmesi karşılığında, görevlendirerek Abdurrahman'ı zehirletti.[59]

Bu zehirleme olayının ardından, daha Muaviye hayatta iken, Abdurrahman'ın oğlu veya kardeşi, haraç görevlisi İbn Âsâl'ı Hımıs'ın sokaklarından birinde öldürdü. Bu kimse yakalanıp günlerce hapsedildikten sonra, İbn Âsâl'ın diyeti ödetilmesiyle birlikte, serbest bırakıldı.[60] Ancak bu tarihten sonra Mahzumo-

55 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 65.
56 İbn Abdirabbih, V, 39; Mes'üdî, *Murûc*, II, 347.
57 İbn Ebî Usaybia, 172-174.
58 Belâzurî, *Futûh*, 229; Yakubî, II, 194; Taberî, 3393; Kindî, 24.
59 Taberî, II, 82; Cehşiyarî, 27; İbn Ebî Usaybia, 171.
60 Taberî, II, 83; Cehşiyarî, 27; İbn Ebî Usaybia, 172-174.

ğulları Ümeyyeoğullarına cephe aldılar, hatta Abdulmelik döneminde Emevîlere karşı Abdullah b. Zübeyr'i desteklediler.[61]

49/669 yılında Hicaz'da da vali Mervan b. el-Hakem azledilip yerine Said b. el-As tayin edildi.[62] Yine hicrî 49 yılında Hasan b. Ali'nin genç yaşta şaibeli bir şekilde de olsa ölmesi[63] Muaviye'yi oldukça rahatlatmışa benzemektedir.[64] Hz. Hasan'ın ölmesi, Yezid'in alelacele bulunup, zoraki İstanbul'un fethi için sefere gönderilmesi[65] Yezid'in veliaht olarak ilan edilmesinde yararı umulan hadiselerdendi. Hz. Hasan, Medine'de vefat etmeden önce Hz. Aişe'den, öldüğü zaman dedesi Hz. Peygamber (sav)'in yanına defnedilmesi için izin istedi. Bu husus, Hz. Aişe tarafından kabul edilmesine rağmen, Benî Ümeyye tarafından şiddetle karşı konuldu ve neredeyse Benî Haşim ile Beni Ümeyye arasında bir çatışma çıkacaktı. Bunun üzerine Hz. Hasan yeni olayların çıkmasına sebep olmamak amacıyla annesi Fatma'nın yanına defnedilmesini istedi.[66] 50/670 yılında Irak'ta Muğire b. Şûbe'nin ölmesi üzerine, Küfe de Basra valisi Ziyad'a bağlandı. Ziyad, altı ay Basra'da altı ay Kûfe'de ikamet ederken, kendisinin yokluğunda Basra'da Semure b. Cündüb'ü, Kûfe'de ise Amr b. Hureys'i vekil bırakıyordu. Semure b. Cündüb'ün, Ziyad Basra'da olmadığı sıralarda, otoriteyi sağlamak amacıyla binlerce kişinin kanına girdiği belirtilir.[67] Savaş hâlinin bulunmadığı bir şehirde, bu rakamlar mübalağalı görünse de aynı konudaki rivayetlerin fazlaca olması ve farklı kişilerden gelmesi olayın gerçeklik yönünü ortaya koyar.

Hicrî 50'li yıllara gelindiğinde Irak'ın ve Mısır'ın tamamının bir elde toplanması, Hicaz'da Medine valisinin değiştirilmesi gibi hadiseler pek tesadüfî hadiseler değildir. Muaviye, geçmişte yardımlaştığı Amr İbnu'l-As ve Muğire b. Şübe'nin kendi ailelerinden idareye getirdikleri kimselerin temizlenmesi için

61 Zübeyrî, 327.
62 Taberî, II, 86.
63 Halife, *Tarih*, 209; Zehebî, *Nübelâ*, III, 274-277.
64 Cahız, *el-Beyân*, IV, 71-72; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 7-8.
65 Taberî, II, 86.
66 İbn Şebbe, I, 111.
67 Bkz. İbn Sa'd, V, 99; Taberî, II, 87-88, 89, 90, 114, 115, 162; Askerî, *Kitabu'l-Evâil*, 240 (I, Medine, ?); İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 20.

harekete geçti ve bu vilayetleri, ilerisi için pek hesabı olmayan kimselere vererek, merkeze bağımlılıklarını artırmak hedefine yaklaşıyordu.

Muaviye, bu sene Hz. Peygamber'in Medine'deki minberini Şam'a nakletme girişiminde bulundu.[68] Vakıdî'nin verdiği bilgiye göre Muaviye'yi böyle bir işe sevkeden husus, Resulullah (sav)'ın minberi ve asasının, Emiru'l-Mü'minîn Hz. Osman'ın katilleri ve düşmanlarının elinde ve yanında kalamayacağına dair olan inancıydı.[69] Ancak Muaviye, bu girişimini yaptığı zaman güneş tutulması meydana gelmesi sebebiyle, bazı sahabenin bunu hayra yormadıkları ve naklini uygun görmedikleri için minberin Şam'a naklinde muvaffak olamadı. Eğer bu nakil gerçekleştirilebilseydi, iç politikada hızlı gelişmeler yaşanan bu yıllarda, kendisine biçilen rolü üstlenecek, bazı kutsal emanetlerin kendi ellerinde toplanmasıyla istikbale yönelik beklentilerinin çözümü kolaylaşacaktı.

Öte yandan hicrî 51 yılında (671) uzun zamandan beri ilk defa Hz. Ali taraftarlarından Hucr b. Adiy ve altı arkadaşının idam edilmesi de yine Muaviye idaresinin gücünü ispat için girişilmiş bir hadise idi. Uzun bir kovalamacanın ardından, gelecekte kendilerine tehlike olabilecek, potansiyel bir gücü harekete geçirebilecek Hucr'un ortadan kaldırılması, kendi tayin ettikleri kadının olumsuz görüşüne rağmen[70] tamamen siyasî bir kararla yerine getirildi. İşlenilen bu cinayet, beklenildiği kadar tasvip görmediği gibi, aksine uzun zamandan bu yana Muaviye'nin hizmetinde olan Yemenli kabileler arasında bile tepki ile karşılandı. Bu hadise bilhassa Hz. Ali'ye muhabbet besleyen Iraklılar ile tarafsızlığı seçip Medine'de oturan sahabî ve sahabî çocukları arasında nefretle karşılandı.[71] Belki de aynı yıl Yezid b. Muaviye'nin hac emirliğinde bulunması,[72] veliaht olarak Müslümanla-

68 İbnu'l-Fakîh, 23-24; Taberî, II, 92; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 35; Herevî, *Kitabu'l-İşârât ila Ma'rifeti'z-Ziyârât*, 82 (thk. Janine, Sourdel, Thomine, I, Dımaşk 1953).

69 Taberî, II, 91-92; fazla bilgi için, Semhûdî, *Vefaü'l-Vefa bi Ahbâri Dari'l-Mustafa*, II, 400-402 (thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, I-IV, Mısır 1954).

70 Taberî, II, 134, 135.

71 Taberî, II, 144.145.146.147.

72 Taberî, II, 156.

nın gündemine dahil edilmesi yanında, Hicazlıların ve her taraftan gelen hacıların gönüllerinin alınmasına yönelikti.

Hicrî 53 senesinde (672-673) Irak'ı Muaviye'ye boyun eğdiren kudretli vali Ziyad öldü. Ziyad'ın ölümünden önce, Hicaz'ı da Irak gibi yola getirmek istediğini belirterek Muaviye'ye başvurması, Hicaz'da pek hoş karşılanmadı. Hatta Hicazlıların, Ziyad'ın başlarına idareci tayin edileceği endişesiyle, üç gün Hz. Peygamber'in kabrine sığındıkları, topluca kıbleye dönüp bedduada bulundukları belirtilir.[73] Ziyad öldüğü zaman, Basra'da Semure b. Cündüb el-Fezarî, Küfe'de ise Abdullah b. Halid b. Useyd vardı. Ancak bu tarihten itibaren altı ay sonra Semure, Muaviye tarafından azledildiğinde tepkisi farklı oldu. Muaviye'ye lanet okuyan Semure "Eğer ona itaat ettiğim gibi Allah'a itaat etmiş olsaydım, ebediyyen bana azap etmezdi"[74] şeklinde biraz mubalağalı bir şekilde konuşarak, Muaviye'ye aşırı bağlılığının karşılığını göremediğini belirtiyordu. Semure'nin azledilmesi ile yerine Sakîfli Abdullah b. Amr b. Gaylân tayin edildi.[75]

Vakıdî'nin Taberî'de geçen rivayetlerinde Muaviye'nin bilhassa, hicrî 54 yılında (674) kendi ailesinin değişik kollarına mensup Mervan b. el-Hakem ile Said b. el-As arasında bir ihtilaf çıkarmaya çalıştığı görülür. Bu rivayetlere göre Muaviye, Medine valisi Said b. el-As'a emir vererek, Mervan'a verilen Fedek arazisinin geri alınmasını, mal varlığının tasfiye edilerek evinin yıkılmasını ister. Ancak Said, aradaki akrabalık sebebiyle bu istekleri yerine getirmez. Bu sefer Said valilikten azledilerek yerine Mervan tayin edilir. Muaviye, aynı emrini Mervan'a yazar. Yapılacak bu işin valinin bir tasarrufu olmadığı ve Muaviye'nin her ikisine de yazdığı mektuplar ortaya çıktığı zaman Said, Muaviye'ye mektup yazarak, akrabaların birbirine düşürülmek istenmesine bir anlam veremediğini belirtmiştir.[76] Kanaatimize göre Muaviye'nin bu hareketinin temelinde, Mervan'ın ve Said'in Yezid'in veliahtlığına gizliden gizliye olumlu bakmamaları sebe-

73 İbn Sa'd, V, 100; İbn Abdirabbih, V, 12, 29; VI, 94; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 35.
74 Taberî, II, 162; İbn Hallikan, II, 462-463.
75 Taberî, II, 166.
76 Taberî, II, 164-165.

biyle, onların zayıflatılması, birbirine düşürülmesi düşüncesi vardır.

Bu arada Horasan'a yapılan bazı tayinlerin, tamamen politik amaçlı olduğunu görmekteyiz. Ziyad, öldüğü zaman, oğlu Ubeydullah b. Ziyad, Muaviye'ye gelip akrabalığa nispet edilmelerinin tabii neticesi olarak kendisinin bir yere tayin edilmesini istedi. Muaviye, onun bu isteğine binaen Horasan'a tayin etti.[77] Ubeydullah, Horasan'a tayin edildiği zaman 25 yaşında bir genç idi. Kendisine bahşedilen bu imkânları iyi değerlendirerek, iki yıl kaldığı Horasan'da başarılı işler yaptıktan sonra 55/675 yılında Basra'ya vali olarak tayin edildi.[78]

Ubeydullah b. Ziyad, Horasan'dan azledildikten sonra yerine Said b. Osman b. Affan tayin edildi. Said'in tayini de politik amaçlı bir tayin idi. Zira o dönemde Horasan Emevî ailesinden olanlar veya Emevî ailesine yakın olanlar arasında zengin olunabilecek, yağlı bir yer olarak görülüyordu. Said, Muaviye'nin kendilerini, iktidarın nimetlerinden babasının onu nimetlendirdiği gibi, faydalandırmadığı şeklinde tarizlerde bulunuyor ve Yezid'in veliahtlığına de karşı çıkıyordu. Bu yüzden Muaviye, Said'i Horasan'ın haracına ve harbine tayin etti.[79] Said, Horasan'da bazı fetihlerde bulundu, bolca ganimet elde etti. Hatta Soğdluların asilzadelerinin çocuklarından, esirler aldı. Said, daha sonra Muaviye'den, Horasan'da elde ettiği para ve malın kendisine bırakılması şartıyla, valilikten azlini istedi. Elindeki para ve esirleri Medine'ye getirdi.[80] O, beraberinde getirdiği bu esirleri Medine'de sahip olduğu çiftlikte iş yaptırıp rahat bir hayat yaşamak istiyordu. Ancak Said'in bu düşüncesi gerçekleşmedi ve bir gün bu esirler tarafından çiftliğinde öldürüldü.[81]

Horasan'a üçüncü politik bir tayin de hicrî 59'da (679) gerçekleşti. O dönemde Ziyad'ın oğullarından Ubeydullah, Basra ve Horasan valisi, Abbad da Sicistan valisiydi. Ziyad'ın bir diğer

77 Taberî, II, 167,168-170, 171-172; İbn A'sem, II, 321.
78 Taberî, II, 172.
79 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 165; Taberî, II, 178; İbn A'sem, II, 310.
80 Taberî, II, 179; İsfahânî, I, 17.
81 İbn A'sem, II, 313-317.

oğlu Abdurrahman, Muaviye'den kendisini bir yere tayin etmesini istedi. Muaviye, seni kardeşin Ubeydullah'ın işine ortak etmekten başka bir çare göremiyorum, diyerek Abdurrahman'ı Horasan'a tayin etti.[82]

Sonuç olarak Muaviye, İslam toplumunu iki farklı yapıdan yeniden tek bir topluma geçiş döneminde, Suriye haricindeki yerlerde, toplumda oluşturduğu bir tabandan ziyade şahsî kabileyetlerde temayüz etmiş kimselerden istifade etmiş, onlara idareci bulundukları bölgelerde geniş imkânlar tanımıştır. Ancak o, şartların oluşmasıyla birlikte merkeziyetçi bir idareye yönelerek, çok farklı ve değişik ellerde bulunan vilayetleri belirli ellerde toplamıştır. Ayrıca o, idaresi boyunca mensup olduğu Emevî ailesi yerine daha çok Sakîf kabilesine dayanmış, kendisi için problem gördüğü kimseleri bertaraf ederek idaresinin devamını sağlamıştır.

B. Muaviye ve Haricî Hareketi

Muaviye dönemi boyunca (41-60) Haricî hareketleri hakkında en geniş bilgi Belâzurî'nin *Ensâb*'ında ve Taberî *Tarih*'inde bulunmaktadır. *Ensâb*'ta Haricîlerin Muaviye idaresine karşı onaltı defa ayaklanma teşebbüsünde bulundukları belirtilirken,[83] Taberî'de ise olaylar yıllara göre dağılmış vaziyette anlatılmaktadır. Bu iki eser dışındaki kaynaklarda da, Haricî hareketine nispî olarak yer verildiği görülür.

Haricîlik, Hz. Ali ve Muaviye'nin mensubu oldukları hareketlere karşı bir reaksiyon olduğundan, bu tür cereyanlara mahsus ifrat ve tefrit özelliklerini üzerinde taşıyordu. Dolayısıyla bu hareket, Muaviye'nin idareyi ele almasından sonra ortaya çıkmış bir hareket olmadığı gibi, yalın olarak Hz. Ali'ye karşı bir hareket de değildi.

Haricîler, bilhassa tahkimden sonra Hz. Ali'ye karşı ayaklanma teşebbüslerinde bulunmuşlardı. Üstelik bu harekete mensup birisinin, Hz. Ali'ye suikast düzenleyip öldürmesi, Hz. Ali taraftarlarının bu harekete karşı olan tutumlarını katı bir düş-

82 Taberî, II, 189.
83 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 163-183.

manlığa çevirmişti. Muaviye, kendi döneminde Hz. Ali taraftarlarının bu hislerini çok iyi değerlendirerek, onlardan Haricî isyanlarının bastırılmasında sonuna kadar yararlandı. Hz. Ali taraftarları ise kendilerini bu hususta gönüllü askerler olarak addedip, imamlarını katleden bu kimseleri amansız takiplerine almışlardı. Bu arada tabii olarak Haricîlerin Muaviye ve Hz. Ali taraftarlarınca tek hedef görülmesi veya bu iki taraf Haricîlerce aynı düşman gibi kabul edilmesi, ülkede iki taraf arasında siyasî bir yumuşamayı da beraberinde getirmiştir.

Haricîler, Muaviye'ye karşı ayaklanmalarının bir kısmına üç yüz-beş yüz kişi, diğerlerine yalnızca otuz-yetmiş kişi arasında bir kalabalık ile katılmışlardı.[84] Aşırı idealizm malülü diyebileceğimiz bu kimseleri, sayılarının azlığı ve diğer Müslümanlar tarafından tepki ile karşılanmaları, onları mücadelelerinden alıkoymadı. Bu düşünceleriyle onlar, kendilerinden kat kat fazla olan yönetimin kuvvetlerini mağlup ediyorlardı.

Haricîler, genelde bedevîlerden oluşuyordu. Çölde yaşayan bedevîlerin özelliklerinden olan güzel şiir söyleme ve hatiplik bu kimselerde mevcuttu. Reisleri de bedevîlerden oluyordu. Herhangi bir bedevî kabilesinin, arada bir anlaşma yoksa, öteki kabilelerin mensuplarını hazır düşman olarak gördükleri gibi, Haricîler de kendileri dışındaki herkesi, farklı görüşlerdeki Müslümanlar olsa bile, kanı dökülebilecek düşmanlar olarak görmekteydiler.[85]

İşte Nehrevan'da Hz. Ali tarafından affedildikten sonra Haricîlerden ayrılarak önce Bendeniceyn Deskere'ye[86] sonra da Şehrezûr'a[87] gelen beş yüz kadar Haricî[88] -ki bunların Hz. Ali ile niçin savaştıkları hususunda tereddütleri vardı-[89] Hz. Ali'nin öldüğünü ve Hz. Hasan'ın da Muaviye ile anlaşıp, hilafeti ona bıraktığını öğrendiler. Bunun üzerine reisleri Ferve b. Nevfel el-Eşca'î arkadaşlarına, "Şek ve şüphesi olmayan bir günün

84 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 163-186; Watt, 23.
85 Watt, 24.
86 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 455.
87 Yâkut, *age.*, III, 375-376.
88 Belâzurî, *age.*, IV, 163; Taberî, I, 3310, 3380.
89 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 163; Taberî, I, 3380.

gelip çattığını" yani Muaviye'nin iş başına geçmesiyle açık bir mücadelenin, cihadın gerekliliğinin ortaya çıktığını belirterek Şehrezûr'dan hareket edip, Muaviye'nin kamp kurduğu Nuhayla[90] yakınına yerleştiler. Haricîlerle ilk defa karşı karşıya kalan Muaviye, Belâzurî'nin verdiği bilgiye göre, Küfe'den Medine'ye gitmek üzere henüz yola çıkan Hz. Hasan'dan yardım istemiştir. Ancak Hz. Hasan "Ben ehl-i kıbleden biriyle savaşmak isteseydim, senden başlardım. Ben ümmetin birliği, maslahatı ve kanın akmasını önlemek için savaşı terkettim"[91] diyerek bunu kabul etmeyince Muaviye, Haricîlerin üzerine Şamlılardan oluşan ve sayıca onlardan kat kat üstün bir kuvvet gönderdi. Fakat Şamlılar açık bir şekilde mağlup oldular.[92]

Muaviye, daha işin başında Haricîler karşısında aldığı bu yenilginin faturasını Küfelilere çıkarırken, bundan sonra Haricîlere karşı yürütülecek politikanın da altını çiziyordu. Küfelilere "... bu aşırılarınızın işini halletmedikçe, sizin için benim yanımda rızk ve eman yoktur" diyerek Muaviye, Irak'tan neş'et eden bu Haricî akımının yine Iraklılarca bertaraf edilmesini istiyordu. Muaviye'nin bu tehditvari konuşmasına karşılık Küfeliler, Haricîlere karşı Halid b. Urfuta el-Uzrî komutanlığında asker göndermek durumunda kaldılar.[93]

Küfelilerin çıkardıkları bu askerlerin tamamının Hz. Ali taraftarlarından oluştuğunu, Haricîlerin şaşkınlığından ve bu askerlerin isteklerinden anlayabiliriz. Çünkü Haricîler, bu askerlerin kendileriyle savaşmalarına bir anlam veremiyorlar ve Küfelilere; "Yazıklar olsun size? Bizden ne istiyorsunuz, Muaviye bizim ve sizin düşmanınız değil mi? Bırakın bizi onlarla savaşalım. Eğer başarırsak, sizi düşmanınızdan kurtarmış oluruz. Eğer onlar bizi mağlup edip yok ederlerse bu sefer siz bizden kurtulmuş olursunuz"[94] diyorlardı.

90 Yâkut, *age.*, V, 278-279.
91 Belâzurî, *age.*, IV, 163.
92 Avane'nin Taberî'deki rivayetinde neticenin aynı olduğu ifade edilmesine rağmen mücadelenin Küfe sokaklarında vuku bulduğu kaydedilmektedir. Bkz. Taberî II, 10.
93 Halife, *Tarih*, 203; Belâzurî, *age.*, IV, 164.
94 Taberî, II, 10.

Muaviye'nin Kûfelileri tehdit eder şekilde konuşmasından olmalı ki bazı kabileler, Haricîler içindeki mensuplarını çekmişlerdi. Mesela Muaviye'nin iş başına geçmesinden sonra Haricî hareketin lideri Ferve b. Nevfel'i Eşça', Kakaa b. Nefr'i Tay, İtris b. Urkub'u Benî Şeyban kabileleri geri çekmişlerdi. Bu ayrılmalardan sonra Haricîlerin başına Ferve'nin, ölümü halinde kendi yerine halef tayin ettiği Tay kabilesinden Abdullah b. Ebi'l-Havsa geçti. Ancak, yeni liderleri de dahil Haricîlerin büyük çoğunluğu Kûfelilerce öldürüldü.[95]

Muaviye, daha Kûfe'den ayrılıp Şam'a gitmeden önce Haricîler tekrar toplanarak, Havsere b. Vedda İbn Mes'ud el-Esedî'yi reis olarak seçtiler. Haricîler, daha sonraki hadiselerde de örneği sıkça görüleceği üzere, hep şehir dışında toplanıyorlardı. Abdullah b. Ebi'l-Havsa öldürüldüğünde Havsere b. Vedda ve arkadaşları Kûfe'nin dışında Berazi'r-Rûz'da[96] toplanmışlardı. Bu kimseler, belli ki Nehrevan'da Hz. Ali tarafından affedilenlerden olmayıp, kaçıp kurtulanlardandı. Çünkü Havsere, Ferve b. Nevfel'in Ali ile savaşma hususundaki tereddüdünü eleştiriyor ve ayıplıyordu. Havsere, yüzelliye yakın Haricî ile Berazi'r-Rûz'dan ayrılarak Nuhayla'ya geldiklerinde, İbn Ebi'l-Havsa'dan arta kalan az sayıdaki kimse de gelip bu gruba katılmıştır.

Muaviye, kendisini uzun süre meşgul edeceğe benzer bu Haricîlere, değişik bir metotla yaklaşmak istedi. Havrese'ye babasını göndererek, belki seni görünce bu işten vazgeçer diyordu. Babası, Havsere'ye içinde bulunduğu kendi psikolojik durumunu göstermek için, oğlunu sana getireyim, onu görünce belki bu işten vazgeçersin demesine rağmen, onun babasına cevabı Haricîlerin inançlarındaki katılık ve aşırılığı sergilemesi açısından son derece önemlidir. Havsere'nin babasına cevabı, "Bir

95 Geniş bilgi için bkz. Halife, *Tarih*, 203; Belâzurî, *Ensâb*, IV, 164; Yakubî, II, 217 (de Kûfelilerle yapılan bu savaşta Ferve b. Nevfel'in, Haricîlerin lideri olduğu halde öldürüldüğü belirtilirse de bu mümkün değildir. Çünkü Ferve, Muğire b. Şûbe zamanında hayatta olup, yeniden isyan girişiminde bulunmuştur); Taberî, II, 10 (da Haricîlerin yeni liderinin adı Abdullah b. Ebi'l-Hur şeklinde kaydedilmektedir).

96 Yâkut, *Mucemu'l-Buldân*, I, 364.

kafirin mızrağının ucunda bir saat hareket etmek (sallanmak) bana oğlumdan daha sevgilidir" şeklinde olmuştu. Neticede Muaviye, Abdullah b. Avf b. Ahmer'i ikibin kişiyle Havsere'ye karşı gönderdi ve onu öldürttü. Yeni idareye karşı 41/661 yılında başkaldırıdan bir iki ay sonra meydana gelen bu olayda Abdullah b. Avf b. Ahmer, öldürdüğü Haricî Reisi Havsere'nin alnında yer etmiş secde izlerini gördüğü zaman, onu öldürdüğünden pişmanlık duyduğu belirtilir.[97]

Küfe'de patlak veren bu iki hadisenin bastırılmasını müteakip Muaviye, buraya Muğire b. Şûbe'yi vali tayin ettikten sonra, kendisi Şam'a geçti. Kûfe'de Muğire b. Şûbe'nin idaresinde, hoşgörünün hakim olduğu tam bir serbesti ortamından bahsedilir. Muğire, düşüncelerini eyleme dönüştürmedikçe, bazı kimselerin Haricîlerden veya Hz. Ali taraftarlarından olmasını tehlike kabul etmiyor, fikirlerin ayrı ayrı olmasını normal karşılayıp, insanların ihtilaf ettikleri konulardan dolayı aralarında Allah'ın karar vereceğine inanıyordu.[98] Bu sebeple Muğire, fikirlerinden dolayı hiçbir kimseyi takibat altına almamıştır. Ancak onun bu tavrını fırsat bilen Haricîler, kendileri açısından önemli olan -mesela Nehrevan gibi- günleri, mensupları arasında canlı tutarak onları daima ayaklanmaya teşvik ediyor, ecir ve sevap kazanma amacıyla cihada çağırıyorlardı.

Muğire'nin Küfe'deki bu müsamahakâr tutumu gün geçtikçe Haricîlere cesaret verdiğinden, daha önce kabilesi tarafından mücadeleden çekilen Ferve b. Nevfel, yeniden ortaya çıkmıştır. Öte yandan Muğire'nin müsamahalı yönetimi Hz. Ali taraftarlarını da memnun ettiğinden, imamlarının katillerine karşı savaşın gönüllüleri olmuşlardır. Onların bu yaklaşımları, hiçbir zaman vali Muğire'yi Haricîlere karşı göndereceği askerler konusunda sıkıntıya sokmamış, üstelik Ferve'ye karşı Şebes b. Rib'i'yi -Ma'kil b. Kays da denilir- göndererek, Küfe yakınlarında Şehrezür'de, bütün Haricîleri imha ettirmiştir.[99]

97 Halife, *Tarih*, 204; (Abdullah b. Avf b. Ahmet'in kuvvetinin bin kişiden oluştuğu yazılıdır.) Belâzurî, *Ensâb*, IV, 165.
98 Taberî, II, 19-20.
99 Belâzurî, *age.*, IV, 166.

Muğire'nin Küfe'deki hoşgörülü yönetimi, arzu edilenin aksine, asayişin bozulmasına ve anarşiye yol açtı. Hz. Ali'nin katledilmesinde İbn Mülcem ile birlikte olduğunu söyleyerek, Muaviye'den menfaat talep eden, ancak Muaviye'nin kendisinden uzak durmasını istediği Şebib b. Becere el-Eşca'î, geceleri kadın erkek, çocuk demeden katliamlar yaparak, bir müddet Kûfe'de tehlike saçtı. Sonra da şehir dışında idareye isyan etti ve Muğire'nin gönderdiği askerler tarafından öldürüldü.[100]

Bu arada Küfe'de halkın can güvenliğini tehlikeye düşürmeleri sebebiyle, Haricî görüşünde olanların veya ayaklanma hazırlığı içinde bulunanların, idareye ihbar edilmeye başlandığını görmekteyiz. Muayn b. Abdu'l-Muharibî'nin böyle bir hazırlık içinde olduğu, ancak isyanını gerçekleştiremeden yakalanıp hapsedildiği ifade edilmektedir. Muğire, valiliğe gelmesinden bu yana kısa aralıklarla ortaya çıkan ve devamlı artma istidadı gösteren bu isyan veya teşebbüslerini nihayet Muaviye'ye yazarak, gelecek cevabı bekledi. Muaviye onlar için kendisinin halife olduğuna şehadet etmeleri, isyan etmeyeceklerine, adam öldürmeyeceklerine söz vermeleri halinde serbest bırakılmalarını istiyordu. Ancak Muayn bu şekildeki teklifi reddetmesi sebebiyle öldürüldü.[101]

Muaviye, Haricîlerin, belirli hususları kabul etmeleri halinde, hoşgörü ile zararsız hale getirilmelerini istiyordu. Çünkü aşırı görüşlerinin onlara neler yaptırabileceğinin çok iyi farkında idi. Muaviye'nin isabetli düşündüğünü, Haris b. Kaboğullarının azatlı kölesi Ebu Meryem'in isyanında görebiliriz. Bu isyana Haricî görüşlerini benimseyen iki kadının da katılması ilginçtir. Bu iki kadının, kendileriyle birlikte isyana katılmasına Haricîler arasında da menfi tepki gösterenler olmuştu. Özellikle daha sonraki bir isyanın başlatıcısı olan Ebû Bilal Mirdas b. Udeyye, kadınlar -her ne kadar Peygamber (sav)'le birlikte ve Suriye'de de Müslümanlarla beraber savaşa katılmışlarsa da- fiilen mücadeleye katılmalarını hoşgörmüyordu. Bu sebeple Haricîler, kadınları geri çekmelerine rağmen Katâme ve Kuheyle'nin arka-

100 Halife, *age.*, 209; Belâzurî, *age.*, IV, 166; Yakubî, II, 220-221.
101 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 166-167.

daşları diye aşağılanmaya çalışılmışlardır. Muğire tarafından gönderilen Cabir el-Becelî, Ebu Meryem ve arkadaşlarını Badureya'da[102] öldürmüştür.[103]

Buraya kadar olan Haricî isyanlarının yakın aralıklarla birbirini takip ettikleri görülür. Bu isyanlardan sonra 42/662 yılında siyahî ve azadlı bir köle olan Ebû Leyla'nın isyanı üzerinde durulabilir. Küfe mescidinde Müslümanlara verdiği gözdağının karşılıksız kalmasından cesaret alan Ebû Leyla, kendisi gibi azatlı otuz kadar köle ile isyan etti. Ancak isyan, Muğire'nin gönderdiği Ma'kıl b. Kays tarafından bastırıldı ve isyancılar öldürüldü.[104]

Arka arkaya gelen bu Haricî isyanları, bastırılıp yok edilmelerine rağmen, onların görüşlerindeki aşırılıkları ve görüşlerine aşırı bağlılıkları, olayların değişik konumlarda devam etmesine sebep oldu. Bu durum, valinin ve Haricîlerin karşılıklı olarak birbirlerine karşı daha dikkatli önlemler almalarını gerektirdi. Bu yüzden Haricîler, toplantılarını gizli olarak taraftarlarının evlerinde yapıyorlardı. Ancak gizli gizli yapılan bu toplantılar, ihbarlar neticesinde Küfe emniyetine ulaşıyor, toplantı yapılan evler polis tarafından basılıyordu. Bazen de Haricîler, polisin baskın yapacağını önceden haber alarak silahlarını gizleme imkânı bulduklarından bu gibi durumlarda, idare aleyhindeki teşebbüslerini inkar ediyorlardı. Haricîlerin ileri gelenlerinden Hayyan b. Züyban'ın evinde yapılan böyle gizli bir toplantı, Küfe polisince basılmış Hayyan b. Zübyan, Salim b. Rebia ve Muaz bin Cüveyn hapse atılırken, Mustevrid b. Ullefe ise kaçmayı başarmıştı.[105]

Kûfe'de Haricîlerin elebaşlarının hapsedilmesi, dışarıdaki Haricîlerin, onları kurtarmak amacıyla daha sıkı faaliyete girişmelerine sebep olurken, idareyi de oldukça rahatsız ediyordu. Muğire, önce Haricîlere yataklık yapan Küfelileri, isim vermeden bir hutbesinde ikaz etti. Sonra da kabîle reislerini toplayarak,

102 Yakût, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 317.
103 Belâzurî, *age.*, IV, 167; Yakubî, II, 221.
104 Belâzurî, *age.*, IV, 168.
105 Belâzurî, *Ensâb*. IV, 169; Taberî, II, 29.

herkesin kendi kabilesine sahip olmasını, şehirde karışıklık çıkarıp, birliği bozan bu kimselerin, kabilelerinde barındırmamalarını bizzat talep etti.[106] Çünkü böyle bir girişim, Haricîlerin gizli faaliyetlerinin, kabileler arasında kabul görmemeleri sebebiyle ortaya çıkması demek olduğundan takipleri de kolaylaşacaktı. Bu tedbirler hemen sonucunu verdi. Küfe polisinin takibinden kurtulamayan Mustevrid, faaliyetini açığa vurarak üç yüz kadar Haricî ile birlikte Küfe dışında Serat[107] adı verilen yere çıktı.

Vali Muğire b. Şûbe'nin, Haricîler konusunda kabilelerle ilişki içine girip, onlardan yardım istemesi, bu konuda idare ile kabilelerin iş birliği yapmaları sonucunu ortaya çıkardı. Hz. Ali taraftarlığı ile bilinen Adiy b. Hatim, Ma'kil b. Kays ve Sâsaa b. Sûhan gibi kimselerin Haricîlere karşı savaşmak için adeta birbirleriyle yarışırcasına çok istekli olduklarını görmekteyiz. Vali Muğire, Kûfe'nin emniyetinden sorumlu Kabîsa'ya "Daha önce Haricîlerle savaşma hususunda tecrübeleri olan Ali taraftarlarının gönderilmesinin iyi olacağını belirtiyordu. Onun Haricîlere karşı Hz. Ali taraftarlarından asker toplayıp komutayı Ma'kil b. Kays'e vermesini" istemesi[108] Hz. Ali taraftarlarının arzuları yanında, idarece yapılan seçimin bilinçli olarak yapıldığını göstermektedir.

Haricîlerin bulundukları yerlerde, halkın görüşlerini etkilediklerine dair, idarenin ciddi endişeleri vardı. Onların sabit bir yerde kalmayıp, sürekli yer değiştirmeleri, ayrıca kendi fikirlerini kabule hazır addettikleri Fars bölgesine çıkmaları da bununla izah edilebilir. Bu sebeple Muğire'nin, Müstevrid'in ayaklanmasına ciddi bir şekilde eğildiğini, Haricîlere karşı çıkarılan ordudan geri kalıp, Kûfe'de yakalananların ağır şekilde cezalandırılacaklarını halka ilan ettirmesinden anlamaktayız.[109] Haricîlerin bu ayaklanmaları kendileri hususunda birçok bilgiyi elde etmemize de yardımcı olur. Bu konuda Haricîleri, Behuresîr'e[110]

106 Taberî, II, 32-33.
107 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 204-205.
108 Taberî, II, 37.
109 Taberî, II, 39-40.
110 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 515.

almayan Muğire'nin görevlisi Semmak b. Ubeyd'e, Müstevrid b. Ullefe'nin yazıp gönderdiği aşağıdaki mektup, onların idareye hangi gözle baktıklarını ortaya koyar.

> Allah'ın kulu ve mü'minlerin emiri Müstevrid'den Semmak b. Ubeyd'e, Biz kavmimize, ahkam hususundaki zulmü, haram-helâl sınırlarının çiğnenmesini ve fey'i seçip kendileri için alıkoymalarını kerih gördük. Biz seni Allah'ın kitabına, Peygamber'in sünnetine uymaya ve Ebû Bekr ile Ömer'in uygulamalarını kabule çağırıyoruz. Kitabın hükmünü terkederek, dinde sebep oldukları fitne sebebiyle Osman ve Ali'den teberra etmeni istiyoruz. Eğer kabul edersen sırat-ı müstakimi (din) kavradın, aksi takdirde biz seni uyarmış, harbi de duyurmuş oluyoruz. Allah hainleri sevmez.[111]

Birçok hususu açıklayan bu mektuptan sonra kendilerine karşı savaşmak üzere çıkan Ma'kil b. Kays'ın haberini alınca Müstevrid b. Ullefe'nin onu, Sebeiyye'den diye suçlaması bize çok önemli bir ipucu verir. Haricîliğe temayülü bilinen Seyf b. Ömer'in bütün rivayetlerinde, Sebeiyye hikayesinin kuvvetlice vurgulanmak istenmesiyle, bu meselenin kimin başının altından çıktığını daha iyi anlayabiliriz. Hz. Osman'a karşı olmayı ve muhalifleri ona karşı isyana teşvik etmeyi simgeleyen Sebeiyye tabirinin, çok sonraları yine Hz. Ali taraftarları için kullanıldığı ve Haricîlerin bu kimselere karşı bakış açılarını vurguladığı da muhakkaktır.[112]

Muğire'nin gönderdiği askerlerce takip edilmesi sebebiyle Müstevrid b. Ullefe'nin, Küfe topraklarından çıkarak Basra sınırını geçmesi, Basra valisini harekete geçirdi. Vali Abdullah b. Âmir, uzun zamandan beri kısa aralıklarla Küfe valisini meşgul eden bu tehlikenin, kendi bölgesini tehdit etmesi endişesiyle, Haricîlerle nasıl mücadele yapılabileceği hususunu Muğire b. Şübe'ye sordu. Neticede o da Muğire gibi, Hz. Ali taraftarlarından oluşturduğu bir orduyu Şerik b. el-Aver el-Harisî ile Müstevrid'e karşı gönderdi.[113]

111 Taberî, II, 40.
112 Taberî, II, 43.
113 Belâzurî, Ensâb, IV, 170; Taberî, II, 44-46.

Rivayetlerde Haricîlere karşı gönderilen Basralı ve Kûfeli Hz. Ali taraftarlarından oluşan bu askerlerde Muaviye'nin iktidarı karşısında kendilerini nasıl gördüklerine dair güzel örnekler bulabiliriz. Müstevrid'in iki ordu arasında kalmama amacıyla Basra topraklarını terketmesinden sonra, Basralı askerler Küfelilerle birlikte Müstevrid'i takip etmekte isteksiz davranmışlardı. Komutanları Şerik b. el-Aver'in "Yazıklar olsun size, Haricîler hususunda bana itaat edin, onlarla savaşta sizin için ecir vardır hem sultan yanında da yeriniz olur" sözüne Beyhes el-Cemî isimli asker, biz Kinaneli kardeşin belirttiği gibiyiz, demiş ve Kinanelinin "Evlatlarını kaybetmiş bir annenin başka çocukları emzirmesi (süt anneliği yapması) gibi. Fakat o eski (çocukların) yerini tutmaz"[114] anlamındaki şiirini söylemiştir.

Ma'kil b. Kays, uzun ve yorucu bir kovalamacadan sonra Haricîlerle Deyleman'da[115] karşılaşmış ve bu esnada hem Haricî lideri Müstevrid hem de Ma'kil b. Kays öldürülmüştür. Haricîlerden kurtulan üç beş kişi ise Muğire'den, aracılar vasıtasıyla eman almışlardır. Ayrıca Haricîlere karşı başarılı görevler yapan bazı Hz. Ali taraftarları da Muaviye tarafından ödüllendirilmiştir.[116]

Küfe'de patlak veren diğer bir Haricî isyanı da Muaz bin Cüveyn'in isyanıdır. Muaz, daha önce Küfe'de ayaklanma hazırlıkları yaparken yakalanmış ve hapsedilmişti. Muğire, onu bir yıl hapsettikten sonra serbest bırakınca, Muaz yeniden faaliyetlerine başlamış ve daha sonra Kûfe dışında isyan etmiştir. Ancak Muğire b. Şübe'nin gönderdiği askerlerce Cuha[117] adı verilen mevkide öldürülmüştür.[118]

Küfe'de peşpeşe gelen bu Haricî isyanları daha sonra Basra'ya sıçramıştır. Vali Abdullah b. Âmir'in Basra'da Muaviye, adına idarede çok zayıf kalması bir dizi hadisenin çıkmasında önemli etken olmuştur. 44/664 yılında, Sehm b. Galib el-Hu-

114 Taberî, II, 53-54.
115 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 544.
116 Geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *age.*, 170-171; Yâkubî, II, 221; Taberî, II, 58-59, 61, 64.
117 Yâkut, *age.*, II, 179.
118 Belâzurî, *age.*, IV, 172; Yakubî, II, 221.

ceymî'nin, Müslümanları tekfîr ederek, Basralılarla ters düşmesi ve bazı Müslümanları katletmesiyle başlayan olaylar, valinin Haricîleri affetmesiyle durulmuştur.[119]

Hicretin 45. yılında (665) Abdullah b. Âmir'in Basra'dan azledilip yerine Ziyad b. Ebîhi tayin edildiği zaman, yeni valinin görevine, Basralıları tehdit ederek başlaması, Haricîleri korkuya sevketmiş, Abdullah b. Âmir tarafından affedilmiş Haricî elebaşlarından Sehm ve Hatim, Ahvaz'a kaçarak faaliyetlerine orada devam etmişlerdi. Ahvaz'da halk arasında Tahkim ve daha birçok meseleleri gündemde tutarak, taraftar edinen Sehm b. Galib, daha sonra Basra'ya gelerek, Ziyad'dan eman dilemişse de, vali tarafından amme asayişini bozduğu sebebiyle öldürülmüş ve cesedi evinin kapısına asılmıştır.[120] Ziyad, Sehm'in arkadaşı Hatim'i önce Bahreyn'e sürgüne göndermiş, bir süre sonra da Basra'ya geri dönmesine izin vererek, şehirde gözetim altında tutmuştu. Ancak Hatim, geceleri gizli gizli faaliyetlerine devam etmesi sebebiyle, kendisiyle birlikte hareket eden iki Haricî kadınla beraber öldürülmüştür.[121]

Ziyad'ın idarecilikte sert olmasına rağmen, kendi döneminde düşünce planında kalmak şartıyla, muhtelif görüşlerin mensuplarının Basra'da barındığını müşahede edebiliriz. Onun üzerinde en çok durduğu husus, bu unsurların devlet ve amme açısından tehlike arzetmeye başladıkları vakit yok edilmeleri olmuştur. Bu konuda, Haricîlerin öldürdükleri gibi öldürülmeleri, Haricîlikten vazgeçenlerin de para veya elbise gibi mükafatlarla ödüllendirilmeleri Ziyad'ın takip ettiği bir yoldu.[122]

Görüldüğü üzere devlet, çok geniş topraklara sahip olmasına rağmen, Irak'ın her türlü muhalif hareketin merkezi olması sebebiyle, şu ana kadar verdiğimiz bilgiler Irak menşeli olmuş-

119 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 172-73.
120 Halife, *Tarih*, 207; Belâzurî, *age.*, IV, 173; Sehm b. Galib'in öldürülmesinin hicrî, 44 yılı ve öncesi veya Ziyad'ın ölümünden sonra oğlu Ubeydullah zamanında gerçekleştiği belirtilirse de bu haberlerin doğruluk payı yoktur. Çünkü bu kimselerin ikinci defa ayaklanma teşebbüsleri Ziyad zamanında olduğu gibi, cezalandırılmaları da onun döneminde olmuştur.; Taberî, II, 83.
121 Halife, *age.*, 209; Belâzurî, *age.*, IV, 173; Taberî, II, 83-84; Wellhausen, *İslamiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 35-36.
122 Belâzurî, *age.*, IV, 174.

tur. Ancak, elde bulunan sınırlı bilgilerden bu dönemde Haricîlik anlayışını benimseyen insanların, başka bölgelerde de var olduğunu anlıyoruz. Buna göre Muaviye'nin Harise b. Sahr ismindeki bir kişiyi Mısır'a sürgüne gönderdiği ve bu kişinin Mısır'daki Haricîlerle tanışarak, onların görüşlerini benimsediği, sonra da Irak'a gelip isyan hazırlıklarına giriştiği belirtilir. Büyük bir ihtimalle Basra'da cereyan eden Harise'nin isyan hazırlığı, Ziyad tarafından öğrenilip peşine asker gönderildiğinde o Kudâa kabilesine sığınmış ve bu kabilenin kendisine Muaviye'den eman almasıyla öldürülmekten kurtulmuştur.[123]

50/670 yılında Muğire b. Şübe'nin ölmesiyle Küfe vilayeti de Ziyad'a bağlandı. Ziyad'ın altı ay Basra'da, altı ay da Küfe'de kalması yani otoritesinin iki vilayetin idaresine bölünmesi sonucu bazen bu şehirlerde idarî bir boşluk doğuruyordu. Ziyad'ın Basra'da Semure b. Cündüb'ü vekil bırakarak Küfe'ye geçtiği bir sırada, teyze çocukları olan Gureyb b. Murre el-Ezdî ve Zehhaf b. Zahr et-Taî altmış-yetmiş kişi olarak belirtilen taraftarlarıyla faaliyete giriştiler. Fakat bu kimselerin kendi aralarında, ayaklanmayı organize edecek imamı seçmede ihtilafa düşmeleri[124] onların, Basra'ya dışarıdan saldırarak, çoğu zaman olduğu gibi amacı olmayan, rastgele katliama girişmelerine yol açtı. Ancak Basralıların bizzat Haricîlere karşı koymaları ve Gureyb gibi elebaşlarını öldürmeleri, şehir halkını olduğu kadar Ziyad'ı da rahatlatmıştı.[125]

Haricîlerin, halktan yakaladıklarını sorgusuz sualsiz öldürmeleri, idareden çok şiddetli ceza görmelerine sebep olurken, şehir halkının da şartsız olarak idareden yana tavır koymalarına yol açmıştır. Halkın bu tavrında Ziyad'ın, Haricîlere karşı daha sert karşı koymalarını istemesi, aksi takdirde maaşlarının kesileceği ve ihmalkârların cezalandırılacağı tehdidinin de rolü vardır.[126]

123 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 174-175.
124 Belâzurî, *age.*, IV, 175.
125 Geniş bilgi için bkz. Halife, *Tarih*, 220-221; Belâzurî, *age.*, IV, 175; Taberî, II, 90-91.
126 Belâzurî,*age.*, IV, 176; Taberî, II, 91.

Haricîlerin girişmiş oldukları şiddet eylemlerine, kendi içlerinde de olumsuz bakanlar olmuştur. Diğerleriyle anlayış farklılığı olan Ebû Bilal Mirdas b. Udeyye, bilhassa Gureyb ve Zehhaf'ın gerçekleştirdikleri gelişigüzel katliamı onaylamadığını ve onların karanlık bir işe giriştiklerini söyler.[127]

Ziyad'ın, Gureyb ve Zehhaf'ın öldürülmesinden sonra, Haricîlere karşı tavrı daha da sertleşmiştir. O, halkın bu konuda daha duyarlı olmasını ve idarenin yanında yer almasını istediği gibi, vekili Semure b. Cündüb'e de emir vererek Haricîlerin öldürülmelerini istemiştir.[128] Gureyb ve Zehhaf'ın öldürülüp, cesetlerinin teşhir edilmesi, Haricî sempatizanları arasında bir etki uyandırmıştır. Bu görüşü benimseyen kadınlar, onların cennete gittiklerine dair mersiyeler söyleyip, idareyi hicvettiklerinde, Ziyad'ın bu kadınlardan bir tanesini Haricîlerle birlikte idam ettirdiği ve bir diğerinin de elbiselerinin soyulup, çıplak olarak asıldığı belirtilir.[129]

52/672 yılında Kûfe'de, Ziyad b. Hırraş el-İclî'nin ve yine aynı yılda Tay kabilesinden Muaz'ın isyan girişimleriyle birlikte Muğire b. Şûbe'nin ve Ziyad b. Ebîhi'nin göreve başlamalarından bu yana idareye karşı varlığını sürdürmeye çalışan Haricîler, bu valilerin ölümlerinden sonra da faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.[130] Babası Ziyad'ın 53/673 yılında ölümüyle Basra valiliğine tayin edilen Ubeydullah b. Ziyad zamanında Haricîler, gizli faaliyetlerini terkederek, meydanlarda ya da belirli alanlarda toplanıp, açıktan açığa yönetim ve Muaviye aleyhinde konuşmalarda bulunuyorlardı. Belki de bununla amaçladıkları davalarını aleni tebliğ etmek istemeleriydi.

Baştan beri konu ile ilgili rivayetleri incelediğimizde bilhassa Irak bölgesinde Haricîlerin ve onlara sempati ile bakanların az olmadığını söyleyebiliriz. Nitekim Ziyad'dan bu yana bazı kabileler, idare nezdinde, bir kısım Haricîlerin cezalandırılmamaları hususunda girişimlerde bulunmuşlardı.[131]

127 Halife, *age.*, 222; Belâzurî, *age.*, IV, 175.
128 Taberî, II, 91.
129 Halife, *Tarih*, 220-221; Belâzurî, *Ensâb*, IV, 176-177.
130 Belâzurî, *age.*, IV, 177-178.
131 Belâzurî, *age.*, IV, 175-180, 181.

Bütün bunlara rağmen, Ubeydullah da Haricîler hususunda babasının uyguladığı politikayı devam ettirmiş, onların üzerine şiddetle gitmiştir. Ubeydullah Basra'da, kendi zamanında açıktan açığa inançlarını yaymaya çalışan Haricîleri hapsettikten sonra, kim kendi arkadaşından birini öldürürse onu serbest bırakacağını söylediğinde Haricîlerden oniki kişi oniki arkadaşını öldürmüştür. Haricîlerin birbirlerini öldürmeleri kendi aralarında hoşnutsuzluğa sebep olmasının yanında, inanç açısından da dinî zorlamalara sebep olmuştur. Tavvaf b. Allâk ve Evs b. Ka'b isimli Haricîler, kendi arkadaşlarını öldürmeleri sebebiyle, tövbe edip yaptıklarını affettirmenin yollarını aramışlardır. 58/678 yılında yetmiş kadar Haricî ile vali Ubeydullah'ı hedef alarak, onu öldürmek için isyana teşebbüs ettiklerinde, idarenin kuvvetleri yanında Basra halkını da karşılarında bulmuşlar ve Basralılar tarafından öldürülmüşlerdir.[132]

Muaviye döneminin Haricîlerle ilgili son haberi Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye ile ilgilidir. Ebû Bilâl, Ezd'in küçük bir kolu olan Rebîa b. Hanzala'ya mensup[133] abid ve ilim sahibi Haricîler içinde de büyük yeri olan, fakat çoğunluktan farklı düşünen bir kimseydi. O, Hz. Ali ile Sıffin'e katılmış, tahkime karşı çıkmış, sonra da Haricîlerle, Nehrevan'a gitmişti, İbn Âmir ve Ziyad zamanında, onlarla bazı münakaşalara girişmiş[134] Ubeydullah döneminde de ayaklanmıştır.[135] Ebû Bilâl, sorgusuz sualsiz adam öldürmeyi ve isyan hareketlerine kadınların katılmasını kabul etmiyor, yasaklıyordu. Bu yüzden kendisi ile birlikte isyan eden Sebcâ ismindeki kadını geri çevirmişti.

Ubeydullah b. Ziyad, Ebû Bilâl ile birlikte birçok Haricîyi önce hapsetmiş, sonra da bazılarını öldürürken, bazılarını da araya giren kabileler nedeniyle serbest bırakmıştı. Ebû Bilâl de serbest bırakılanlar arasındaydı.[136] Ancak Ebû Bilâl'in kardeşi

132 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 178-179; Wellhausen, *İslamiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 37.
133 İbn Dureyd, *el-İştikak*, 67 (thk. Abdüsselam Muhammed Harun, I, Bağdat 1977).
134 Belâzurî, *age.*, IV, 180.
135 İbn Dûreyd, 219.
136 Belâzurî, *age.*, IV, 181; Taberi, II, 187.

Urve'nin Ubeydullah'a, helak olan eski kavimlerin vasıflarından bahsederek, "*Belki ebedi yaşarsınız diye sağlam köşkler (ve müstahkem kaleler) ediniyorsunuz, bir kavmi yakaladığınız zaman zorbalar gibi yakalıyorsunuz*"[137] mealindeki ayetleri okuması, kendisinin önce el ve ayaklarının kesilmesine, sonra da öldürülmesine sebep olmuştur.[138] Urve b. Udeyye'nin öldürülmesi, daha yeni hapisten çıkan Ebû Bilâl'i tekrar ayaklanmaya sevketti. O, idarenin uygulamalarına rıza göstermenin günah olduğunu, işlenen cinayetlerin büyüklüğünü de dile getirerek, zulme karşı koymanın gerekliliğine işaret ediyordu. Bu arada Ebû Bilâl, Basra'nın alim ve fazıllarından olan ve idarenin icraatını da tasdiklemeyen Hasan el-Basrî'ye "Sizin yanınızda yanlış olan bir görüş, bizim için doğrudur"[139] diyerek idare karşısındaki muhalefetlerinin derecesine işaret ediyordu.

Ebû Bilâl, Ubeydullah'ın kendisine karşı gönderilen askerler arasındaki eski arkadaşlarını zalim bir idarenin yardımcıları olarak nitelendiriyordu.[140] Kırk kişi ile isyan eden Ebû Bilâl, önce kendisinden kat kat üstün Eslem b. Zur'a'yı mağlup etmiş, sonra da kendilerine karşı gönderilen ikinci bir orduyla karşı karşıya kalmıştı. Bu ordunun komutanı, kendilerini idareye itaat etmeye çağırıyordu. Ebû Bilâl ona, "Sen bizi kan döken, haram-helal hududunu çiğneyen, zan ve şüphe üzerine adam öldürüp, tutuklayan bir kimseye itaate mi çağırıyorsun?" diye cevap verdi. İki ordunun savaşları sırasında, ikindi namazı vaktinin çıkmak üzere olduğunu belirterek, Haricîlerin karşı taraftan namaz kılmaları amacıyla müsaade almaları, sonra da namazlarını kılarken secdede, rükûda, kıyamda oldukları halde Ubeydullah'ın askerleri tarafından öldürülmeleri[141] onların inançlarında ne kadar tavizsiz olduklarını göstermektedir.

137 Şuarâ, 129-130.
138 İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 410; *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 495; Taberî, II, 186; İbn Abdirabbih, I, 195.
139 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 182.
140 Belâzurî, *age.*, IV, 183.
141 Halife, *Tarih*, 256; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 410; *Uyûnu'l Ahbar*, I, 253; Belâzurî, *age.*, IV, 183-185; Taberî, II, 187; İbn Abdirabbih, I, 131-132.

Netice olarak, Muaviye idareyi ele almasıyla birlikte uzlaşmacı olmayan bir tavır ve inançla ortaya çıkan ve özellikle Irak'ta idaresini meşgul eden, toplumun can güvenliğini sarsan Haricîler gibi şedit bir düşmanı karşısında buldu. Ancak Muaviye'nin Haricîlerle mücadeleyi doğrudan üstlenmek yerine, kudretli valileri eliyle, eski Iraklı muhaliflerine yaptırması, onun bu işten çok kârlı çıkmasını sağlamıştır. Fakat valilerinin ve Iraklı kabilelerin, Haricî hareketini yok edebildiklerini söylemek oldukça zordur. Bunun yanında uygulanan şiddetle cezalandırma ve öldürme politikası, Haricîleri inançlarına daha sıkı sarılmaya itmiş ve çok sınırlı da olsa toplumda taban oluşturmalarına sebep olmuştur.

C. Muaviye ve Hz. Ali Taraftarları

Muaviye ve Hz. Ali'nin temsil etmiş oldukları iki kesimin, bu dönemde birbirleriyle olan ilişkilerini incelerken, 30/650-651 yılanda başlayarak 41/661 yılına kadar devam edegelen siyasî ve içtimai hadiseleri göz önünde bulundurmak gerekir. Çünkü, Muaviye'nin Hz. Ali veya onun taraftarlarıyla olan münasebetleri, Haricîler gibi çok daha yeni ve yalnızca dinî anlayış farklılıklarından ziyade, siyasî sebepler ve geçmişteki bir dizi hadise üzerine kuruluydu. Gerçi dinî ve siyasî görüş ayrılıkları, sıcak bir mücadeleye dönüştüğü zaman sonuçları itibariyle savaş ve öldürmeler bakımından pek farklılık arzetmemektedir. Nitekim, Haricîlerle olan mücadelelerin benzeri, idareye hakim olma amacıyla daha önce iki kesim arasında meydana gelmiştir.

Bu noktadan itibaren devlet idaresini ele geçirmiş bir kimsenin, yirmi yıllık idaresi zamanında Hz. Ali taraftarlarına karşı olan tavrı söz konusu edildiğinde, düşmana karşı mümkün mertebe müsamahakâr bir yaklaşım içinde olduğu görülür. Haricîler gibi her iki tarafı da düşman gören bir kesimin ortaya çıkmasıyla aralarında bir yumuşama ve yakınlaşma meydana gelmiş, fakat bu yumuşama Muaviye'nin dinî endişelerinden olmayıp, siyasî basiretinden kaynaklanmıştır.

Hz. Hasan'ın idareyi Muaviye'ye teslim etmesini, babasının taraftarlarından bir kısım kimselerin hoş karşılamadıklarını

söyleyebiliriz.[142] Nitekim bunlardan bazıları Muaviye ile mücadeleyi terkettiği veya bu konuda yetersiz kaldığı için onu kınarlarken, Basra'da Humran b. Eban isyan ederek şehri ele geçirmiş,[143] hatta Hüseyin b. Ali'yi halife olarak başa geçmeye çağırmıştır.[144] Aslında Humran b. Eban'ın Basra'yı ele geçirerek Muaviye'ye meydan okuması, şehri teslim etmek istememesi, Fars'ta hâlâ yeni idareye karşı direnen Ziyad b. Ebîhi'nin durumuyla da ilgilidir. Çünkü Ziyad'ın Muaviye'ye karşı Hz. Ali taraftarı olup da ona boyun eğmeyen bir kimse olmasının yanında, kendi ailesi ve akrabaları Sakîflilerin Basra'da meskun olmaları böyle bir girişimi tahrik etmiş olabilir.

Bu konuda, meselenin geçmişteki tarihî seyrine bakılacak olursa, Ziyad'la Muaviye'nin birbirlerine karşı olduklarını anlarız. Ziyad'ın daha hayatta iken Hz. Ali tarafından, Faris'te Kürtlerin sebep oldukları bir takım hadiseleri önlemekle görevlendirilmesi ve onun bu karışıklıkları bastırmada başarılı olup, burada Hz. Ali adına otoriteyi sağlaması,[145] çöküntü sürecine giren bir idareye taze kan ve moral desteği olacağından, elbette Muaviye'nin hoşuna gitmemiştir. Zira Muaviye, elinde asker, para ve desteğe sahip Ziyad'ın neler yapabileceğinin bilincindedir. Bu sebeple o Ziyad'a caydırıcı ifadeler ihtiva eden tehdit mektupları yazmıştır.[146] Hz. Ali'nin hayatta olduğu sıralarda gönderildiği anlaşılan ve tehdit ihtiva eden bir mektuba Ziyad'ın tepkisi "Şaşılacak şey, ciğer çiğneyen kadının oğlu beni tehdit ediyor, Resulullah'ın amcasının oğlu, Muhacirler ve Ensar onunla benim aramdadır. Eğer Emiru'l-Mü'minîn bana yazarsa ve izin verirse, ciğer çiğneyen kadının oğlunun hakkından gelirim"[147] şeklinde olmuştur.

142 Fesevî, *Kitabu'l-Ma'rife ve't-Tarih*, III, 317; (thk. Ekrem Ziya el-Ömeri, I-III, 1976); Belâzurî, Ensâb, IV, 243.
143 Belâzurî, *age.*, IV, 243; Taberî, II, 11; İbn A'sem, II, 298; Fesevî, III, 317; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III. k. 1, 8.
144 İbn A'sem, II, 298.
145 Taberî, II, 11; İbn A'sem, II, 300.
146 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 189; Dîneverî, 221; Yakubî, II, 218; Taberî (Burada Muaviye'nin yazdığı tehdit mektuplarının Hz. Ali'nin ölümünden sonra olduğu belirtilir.) II, 14-15; İbn A'sem, II, 30.
147 Belâzurî, *age.*, IV, 189; Dîneverî, 221; Taberî, II, 15; İbn A'sem, II, 301.

Muaviye'nin mektuplaştığı kimseler hususunda daha önce acı tecrübelere sahip olan Hz. Ali'ye bu durum intikal ettiği zaman Ziyad'a "Ben seni olduğun yere vali olarak tayin ettim, seni ona ehil gördüm, sabır ile iş gör, Allah'tan yardım dile ve Muaviye'nin hilelerine karşı uyanık ol"[148] şeklinde mektup yazıp ikaz etmek durumunda kalmıştır.

Esas meselemize dönecek olursak, Basra'nın Hz. Ali taraftarlarınca ele geçirilmesinin, köklü bir hareketten ziyade, sadece bir protesto niteliği taşımakta olduğunu görürüz. Ancak onların bu girişimi Muaviye'yi endişelendirmiştir. Çünkü Basra ve Fars'ın muhaliflerinin elinde olması, önlenebilmesi çok güç, büyük hadiselere sebep olabilirdi. Bundan dolayı Muaviye, daha önce kendi adına Yemen'de başarılar elde eden Busr b. Ebî Ertat'ı askerle Basra'ya göndererek, şehri ele geçiren Humran b. Eban'ı tesirsiz hale getirmiştir.[149]

Muaviye, Basra'da duruma hakim olmasından sonra Ziyad'ı teslim olmaya zorlayıcı her türlü harekete başvurdu. Önce ona hilafet görevini üzerine aldığını yazarak, elinde bulunan beytülmâle ait malların gönderilmesini istedi. Bu bir anlamda Ziyad'ın kendisine tabi olmasını istemekten başka bir şey değildi. Onun bu talebine olumsuz cevap verdiği zaman, Muaviye, Ziyad'a tabi olması karşılığında elindeki para ve mülkü kendisine bıraktığını belirtmiş, ancak yine de muvaffak olamamıştır. Bu noktadan itibaren Ziyad'ın Basra'daki ailesi üzerinde baskı yoğunlaşmıştır. Basra'da bulunan Busr b. Ebî Ertat, Muaviye'nin emriyle Ziyad'ın oğulları Ubeydullah ile Abbad'ı, bazı akrabalarını tutuklamış ve Ziyad'a da, ya Emiru'l-Mü'minîne gelirsin ya da çocuklarını öldürürüm, şeklinde bir mektup yazmıştır. Ziyad'ın, Basra'da ailesi ile ilgili bu gelişmelere rağmen Muaviye ile mücadeleyi göze aldığını söyleyebiliriz. Çünkü onun, nasıl olsa gidiş Allah'adır ve aramızda hesap görülecek bir gün vardır diyerek, ailesi ile ilgili ciddi tehdide bigâne kalması sonucu, kardeşi Ebû Bekre duruma müdahale etmek ihtiyacını hissetmiştir. Fakat, Busr'un, öldürüleceğini söylediği bu kişilerin ancak Muavi-

148 İbn A'sem, II, 301.
149 Belâzurî, *age.*, IV, 190.

ye'den getirilecek bir yazıyla serbest bırakılabileceğini belirtmesi bu işin arkasında Muaviye'nin etken güç olduğunu gösterir.[150]

Busr b. Ebî Ertat'ın, yukarıdaki şartı üzerine Ebû Bekre, daha Kûfe'de bulunduğu belirtilen Muaviye'ye gelerek kendi ve kardeşinin çocuklarının hapisten salıverilmelerini emredici bir yazı istemiş, bu isteğin yerine getirilmesi sonucu hapiste olanlar serbest bırakılmıştır.[151]

Muaviye ile Hz. Ali taraftarlarının münasebetlerinin menfi bir çizgide sürmesinin en önemli faktörlerinden biri de Şam'da başlatılan bir geleneğin devam ettirilmeye çalışılmasıdır.[152] Muaviye, Küfe'den henüz yeni halife olarak biat alıp, Şam'a hareket etmeden önce, sakinlerinin çoğunluğunu Hz. Ali taraftarlarının oluşturduğu Basra şehrinde Hz. Ali'ye veryansın edilip lanet okunuyordu. Busr'un Basra mescidindeki bu konuşmasına Ziyad'ın kardeşi Ebû Bekre sözlü mükabelede bulunurken, araya başkalarının girmesiyle ağır bir şekilde cezalandırılmaktan kurtulmuştur.[153]

Hz. Ali ve taraftarlarının kötülenmesi meselesine, Muaviye'nin 42/662 yılında[154] Kûfe'ye tayin ettiği Muğire b. Şûbe zamanında da devam edilmiştir. Bu vali zamanında, şehirde yaşayanlar arasında, kişilerin hangi görüşleri benimsedikleri açıkça söylenebiliyor ve kişiler benimsedikleri düşüncelerden dolayı idarece takibata alınıyorlardı.[155] Ancak idare Kûfe'de böyle bir serbesti ortamı sağlamasına rağmen, Hz. Osman'ı tebcil ederken, Hz. Ali ve taraftarlarına karşı lanet okuma ve karalama kampanyasına devam etmiştir. Muğire'nin, Muaviye'nin istekleri doğrultusunda gerçekleştirdiği bu tür konuşmaları, çoğunluğunu Hz. Ali taraftarlarının oluşturduğu Küfelileri hoşnut etmediği gibi tepkiyle de karşılanmıştır.[156]

150 Taberî, II, 12-13, 14; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. I, 8-9.
151 Taberî, II, 11-12, 14.
152 Hz. Ali ve taraftarlarına lanet okunması meselesidir. Hâlbuki Hz. Hasan, idareyi Muaviye'ye devrederken, bunun kaldırılmasını şart koşmuş ve üzerinde anlaşmışlardı. Bkz. Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Âsar*, 71; (I, Beyrut ?); İbn Abdirabbih, V, 114-115; İbn A'sem, II, 292-293.
153 Taberî, II, 12; İbn A'sem, II, 298.
154 Taberî, II, 16.
155 Taberî, II, 19-20.
156 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 243; Taberî, II, 112; Isfahânî, XVI, 2-6 vd.; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1; 22.

Muaviye'nin, siyasî muhaliflerine karşı sindirme ve karalama kampanyasının yanında, ekonomik baskıyı da uyguladığı görülür. Vali Muğire'nin, Kûfe mescidinde Hz. Ali taraftarlarının aleyhinde konuştuğu bir esnada, Hucr b. Adiy'in herkesin duyacağı bir sesle "Sen ihtiyarlıktan kime sevgi duyacağını şaşırdın. Sen bize kestiğin maaşlarımızı ver, bunu kesmek senin hakkın değil, sen kendinden öncekilerin yapmadığı bir şeye çok düşkün oldun" diye bağırması ve mescidde bulunanlarca desteklenerek "bizim boş lafa karnımız tok, kesilen maaşlarımızı istiyoruz" demeleri[157] sadece Kûfe'de muhalif oldukları bilinen çok kimsenin ekonomik baskıyla karşılaştığını gösterir.

Bütün bunlarla birlikte Hz. Ali taraftarlarının belki de en özgür günlerini Muaviye'nin Kûfe valisi Muğire döneminde yaşadıklarını da söyleyebiliriz. Mamafih bu dönemde idarenin psikolojik, siyasî ve ekonomik bir baskısından bahsedilirse de daha sonraları bu baskının değişik boyutlara ulaşması neticesinde Hz. Ali taraftarları, Muğire'den sonra onun kadar iyi bir valinin gelmediğini söyleme ihtiyacını hissetmişlerdir.[158]

Muaviye'nin Hz. Ali taraftarlarıyla olan münasebetleri Ziyad'ın Fars'ı terkedip, onu tanıması ve itaati altına girmesiyle değişik bir çehre kazanmıştır. Ziyad'ın Muaviye'ye tabi olmasının Muğire b. Şûbe tarafından sağlandığı,[159] ancak bunun her ne kadar kendisi, elinde devlet malı olmadığını söylese de[160] Ziyad'ın elindeki malın kendisine bırakılması şartıyla gerçekleştiği de belirtilir.[161] Bu bilgilere ilave olarak, Ziyad'ın Muaviye'ye tabi olmasında Fars'ta direnmenin bir şey değiştirmeyeceğini anlaması ve kendisiyle birlikte olan Hucr b. Adiy gibi kimselerin, İslam ülkesinin her tarafına hakim olan Muaviye'den eman almaktan başka bir çare olmadığına inanmalarının da, rolü büyük olmuştur. Nitekim bu kimseler Ziyad'ı Muaviye'den eman talep etmeye göndermişler-

157 Taberî, II, 112-113; İbn Haldun, *age.*, III, k. 1, 22.
158 Taberî, II, 112, 114.
159 Taberî, II, 24; İbn Abdirabbih, V, 268; İbn Haldun, *age.*, III, k. 1, 10-11.
160 Taberî, II, 12-13.
161 Taberî, II, 25; Temîmî, *Kitabu'l-Mihen*, 116 (thk. Yahya Vehib el-Cebbûri, I, Beyrut 1983).

dir.[162] Ziyad'ın bu şekilde Fars'tan ayrılarak Muaviye'ye gidişini Taberî'nin *Tarih*'indeki bazı haberler de desteklemektedir.[163]

Ziyad'ın bir takım haberlere göre başlangıçta üzerinde beytülmâle ait hiçbir mal bulunmadığını belirtmesine rağmen, bazı rivayetlerde de onun bu malı Basra'da muhafaza ettirdiğini görmekteyiz.[164] Buna göre Ziyad'ın serveti Basra'da kardeşi Ebû Bekre'nin oğlu Abdurrahman'ın muhafazası altındadır. Muğire b. Şûbe'nin, Ziyad ile Muaviye arasında aracı olması, zaten bu keyfiyetin ortaya çıkmasıyla olmuştur. Muaviye Kûfe valisi Muğire'ye Ziyad'ın Basra'daki mal varlığını devlet adına müsadere etmesini emretmiş, Ziyad da Abdurrahman'a mektup yazarak malını iyi muhafaza etmesini istemiştir. Muğire, Basra'ya geldiği zaman Abdurrahman'a "Baban bana kötülük yapsa da Ziyad'ın bana iyiliği dokundu" diyerek, ondan Ziyad'ın malını almak hususunda hiçbir ciddi girişimde bulunmadan, Muaviye'ye Abdurrahman'ın elinde olduğu iddia edilen hiçbir mal bulamadım" şeklinde bir mektup yazmıştır.

Muğire'nin Ziyad hususunda bu şekilde toleranslı davranmasının sebebi geçmişte meydana gelmiş bir hadiseye dayanır. Ziyad, Hz. Ömer döneminde, Muğire'ye isnat edilen zina suçlamasında onun lehine şahitlik ederek, cezalandırılmasına mani olmuştur. Ziyad'ın kardeşi olan Ebû Bekre ve diğer iki şahit, yalancı şahitlik yapmaktan dolayı Hz. Ömer tarafından cezalandırılmıştır. Bu sebepten dolayı Ebû Bekre ile Ziyad'ın arasının açılmış olduğu belirtilir.[165]

Ziyad, Fars'tan gelip Muaviye'ye itaatini sunduktan sonra Kûfe'ye yerleşmiştir. Onun, Kûfe'de vali Muğire b. Şûbe'den izzet-i ikram gördüğü, hatta valinin evine serbestçe girip çıktığı belirtilir. Ancak, buna rağmen Muaviye, valiye mektup yazarak Ziyad, Süleyman b. Surad, Hucr b. Adiy, Şebes b. Rib'î, İbnu'l-Kevvâ, Amr b. Hamık'ın cemaatle namaz kılmalarını sağlamasını[166] yani

162 Temîmî, 116.
163 Taberî, II, 25-26; İbn Haldun, *Kitabü'l-İber*, III, k. 1, 11.
164 Taberî, II, 22-23; Zehebî, *Nübelâ*, III, 494-495.
165 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 190-191; Dîneverî, 221; İbn Abdirabbih, V, 268; Nisâburî, *el-Müstedrek*, III, 449.
166 Taberî, II, 26-27; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 11.

bu yeni itaatlerini sunan kimselerin rol yapıp, herhangi bir macera peşinde koşup koşmadıklarını anlamak için, dolaylı yoldan gözetim altında tutulmalarını istemiştir.

Muaviye, Ziyad'a ve bazı Hz. Ali taraftarlarına eman vererek onların itaatini sağlamakla, bütün İslam beldelerinde hakimiyeti tesis etmiş oldu. Ülkenin her tarafında geçici de olsa bir uzlaşmanın sağlanması, Muaviye ve Hz. Ali taraftarlarının münasebetlerinde gözle görülür bir yumuşama meydana getirdi. Bu durum aynı zamanda daha önceleri Haricî isyanları karşısında tehditle iş gören Kûfelilerin, gönüllü olarak Muaviye'nin yanında yer almalarını sağladı.[167]

Muaviye ile Hz. Ali taraftarlarının ilişkilerini müspet yönde etkileyen bir başka husus da, Küfe valisi Muğire'nin kabîle reislerini toplayarak, kabilelerine Haricîleri içlerinde barındırmamalarını istediği zaman, onların bu isteği olumlu karşılamaları ve valiye tam destek vermeleridir. Hatta Muğire'nin kendilerine, Haricîlere karşı kimi göndereyim, diye fikir danışması, bazı kabîle reislerinin, akideleri bozuk olan Haricîlerle mücadele etmek için birbirleriyle rekabet etmelerine yol açmıştır. Ancak Haricîler karşısında takınılan böyle yapay bir tutum onları Muaviye idaresinin aleyhinde bulunmaktan alıkoymakla beraber, kendi aralarındaki meseleler söz konusu edildiği zaman valiyi karşılarında görmekten men edememiştir.[168]

Küfe'de Hz. Ali taraftarı bir kabîle reisi olan Ma'kil b. Kays Muğire tarafından "Cemaatimizi parçalayan ve küfrüne hükmeden bu dinden sapmış güruha karşı git" denilerek Haricîlere karşı gönderilmiştir. Aynı şekilde Basra valisi Abdullah b. Âmir de söz konusu Haricî tehlikesi için, onlara karşı savaşmış ve düşmanlıkları fazla olanların seçilmesini özenle istemiş; Hz. Ali taraftarlarına atıfla "Haricîlerle savaşı mübah gören Basralılar" şeklinde hitap etmiştir. Böyle bir yaklaşım Muaviye idaresinin, Hz. Ali taraftarlarına kullanılabildikleri ölçüde müsamahakâr davranma, şeklindeki politikasının bir ürünüdür.[169]

167 Taberî, II, 32-33.
168 Taberî, II, 34-38.
169 Taberî, II, 39, 44-45.

Basradan Haricîlere karşı gönderilen, ancak Haricîlerin Basra topraklarını terketmeleriyle, onların peşini takip etmek istemeyen Hz. Ali taraftarlarının kendi aralarındaki tartışmaları göz önüne alındığında, onların başkaları adına hareket etmekten rahatsız olduklarını görmekteyiz. Nitekim, Beyhes el-Ceremî'nin Kinâneli bir şahıstan naklettiği "Evlatlarını kaybetmiş bir annenin başka çocukları emzirmesi (süt anneliği yapması) gibi. Fakat bu çocuklar eskilerinin yerini tutmaz" mealindeki çok ince anlam ifade eden şiiri de bu hususu teyit eder.[170]

Muaviye'nin Ziyad'a eman vermesi, ardından onu Ebî Süfyan'ın nesebine ilhak etmesi sonra da asayişi uzun zamandan beri bozuk olan Basra'ya tayini[171] sıradan hadiseler olarak görülmemelidir. Hz. Ali'nin görevini terkeden son valisinin şimdi Muaviye adına Basra'da otoriteyi sağlamaya çalışmasının eski dostları tarafından hayret ve öfkeyle karşılandığını söylemek herhâlde mübalağalı bir iddia olmaz.

Ziyad'ın Basra'da okuduğu meşhur hutbesinde, şehrin o günkü manzarasını az çok tespit etmek mümkündür. Basra'da, dinî ve siyasî anlayış farklılıklarından kaynaklanan hadiseler, meselelerin sadece bir boyutudur. Bu hadiselerin yanında soygunlar, fuhuş, gasp ve yağma, kabilecilik, gece baskınları, suistimal gibi İslam'ın yasakladığı birçok vukuat, meydanı boş bulup ortaya çıkan ve otorite boşluğundan meydana gelen zararlı hareketlerdi. Ziyad, bu fesadı ortadan kaldıracağını belirterek, özellikle Muaviye'nin muhaliflerinden idareyi eleştirmemelerini istemiş ve şehirde yatsı namazından sonra sokağa çıkma yasağı uygulamıştır.[172]

Ziyad'ın Basra'da, daha önce benzeri görülmemiş bir otorite kurduğunu ve hatta adi suçların önlenmesinde çok başarılı olduğunu söylemek mümkündür.[173] Onun dinî ve siyasî anlayış farklılıklarından doğan anlaşmazlıklara bir çözüm getirebildiğini

170 Taberî, II, 54.
171 Taberî, II, 73; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 33.
172 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 196-197; İbn A'sem, II, 303-304; İbn Abdirabbih, V, 270; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 17.
173 Belâzurî, *age.*, IV, 196-197; İbn A'sem, II, 303-304.

tam olarak söylemesek de Basra'da istikrarı sağlamak için çarelere başvurduğunu hatta Hz. Peygamber (sav)'in ashapından yardım istediğini,[174] emirlerine uymayan Hz. Ali taraftarlarının da takibata uğradıklarını belirtmek mümkündür.[175]

Ziyad ile birlikte eman alarak Fars'tan gelen kimseler Kûfe'ye yerleşmişlerdi. Bu kimseler, Ziyad'ın Basra'ya tayin edilmesinden sonra da Kûfe'de kalmışlardır. Onların bu dönemde vali ile karşı karşıya geldikleri durumlar olmuş, ancak Muğire onları kendi zamanında olay çıkarmaktan uzak durmalarını ikaz etmekle yetinmişti. Fakat Kûfe'de bulunan Muaviye taraftarları valiye, gevşek davranarak idareyi zayıflattığını, Benî Ümeyye'nin aleyhinde bulunan kimselerin ortalıkta dolaşmalarının nasıl mümkün olduğunu eleştirerek, onların tutuklanmalarını istemişlerdir. Diğer taraftan bu kimseler, eğer haberler Muaviye'ye ulaşırsa, diyerek valiye gözdağı da vermişlerdir. Vali Muğire, kendisi ile tartışan bu kimselere, aslında ince bir politikayı içeren şu konuşmasını yapmıştır:

> Aslında ben onu (Hucr'u) hor ve hakir kıldım yani onun ortaya çıkmasını sağladım. Benden sonra gelecek valiyi, benim gibi zannedip, bana yaptıklarının benzerini ona da yapacaktır. Vali de ilk fırsatta onu alıp kötü bir şekilde katledecektir. Benim ecelim yaklaştı, gücüm zayıfladı. Ben bu şehrin seçkinlerini öldürmek, kanlarını dökmek suretiyle işe başlayıp da Muaviye'yi bu dünyada yüceltirken kendimi ahirette mahvetmek istemem. Ben bu halkın iyiliklerini kabul eder, kötülüklerini bağışlarım. İyilerini över, ahlaksızlıklarına nasihat ederim...[176]

Aralıksız tam dokuz yıl valilikte bulunan Muğire b. Şûbe'nin hicretin 50. yılında (670) vefat etmesiyle boş kalan Kûfe valiliği, idarî açıdan Basra ile birleştirilerek Ziyad'a verildi.[177] Ziyad'ın ilk işi Basra'ya Semure b. Cündüb'ü vekil bırakarak Kûfe'ye geçmek olmuştur. O Kûfe'de sarsılmış otoriteyi yeniden sağlamak

174 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 202, 276.
175 Taberî, II, 79; İbn Haldun, *Kitâbu'l-İber*, III, k. 1, 18.
176 Taberî, II, 113-114.
177 Belâzurî, *age.*, IV, 197, 244; Taberî, II, 87-88, 114; İbn Abdirabbih, V, 270; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 34; İbnu'l-İbbâr, *İtâbu'l-Kuttâb*, 53 (thk. Salih el-Eşter, I, Dımaşk 1961); Zehebî el-İber, 1, 58.

amacıyla Basra'daki tedbirlerini ortaya koymuş[178] ve Kûfelileri Basra askerleriyle tehdit etmiştir.[179] Zira Ziyad, başıbozukluğa ve idareyi sarsacak hareketlere karşı son derece müsamahasız idi. Dolayısıyla diğer valilerin bu tür hareketlere karşı silah olarak kullandıkları ekonomik baskı, Ziyad döneminde kesin ve tam cezalandırma şeklindedir. Bu sebeple o, Kûfelilere asayişle ilgili tedbirlerini sunduğu konuşmasında itaat içinde olanların maddî yönden zarara uğratılmayacaklarını belirtmiştir.

Ziyad, Kûfe'ye geldiğinde, Hz. Ali taraftarı eski dostlarını da idareye karşı tavır ve sözlerinde dikkatli olmaları hususunda uyarmıştır.[180] Onun, Kûfe'de bu uyarılarına uymadığı gerekçesiyle öldürttüğü ilk kimsenin Evfa b. Hısn olduğu belirtilir. Önce kaçan fakat sonra yakalanan bu kimsenin sorgulamasında sadece Hz. Osman, Muaviye ve kendisi hakkındaki görüşleri alınmış, sonra da muhtemelen tehlikeli bir muhalif görülerek öldürülmüştür.[181]

Kûfe'de Hz. Ali taraftarlarının, bilhassa Ziyad ile Fars'tan -kendilerine eman verilerek- gelenlerin boş durmadıkları, onların faaliyetlerinin valinin yanısıra Emevî idaresinin diğer yandaşlarınca da izlendiğini görmek mümkündür. Ziyad, Kûfe'de olduğu bir sırada, Muğire'nin ve kendisinin yeni kayınpederi[182] Umare b. Ukbe b. Ebî Muayt'ın kendisine gelerek, Amr b. el-Hamık'ın Ali taraftarlarını bir araya getirdiğini, toplantılar yaptıklarını[183] ihbar etmesi bu durumla ilgili örneklerden sadece biridir. Bu rivayette kullanılan Şiatü Ali tabiri, daha sonraları bürünmüş olduğu dinî kimlikten çok, siyasî bir farklılaşmayı ifade etmekte olup, Haricîlerin taşımış oldukları idealist tavrı simgelememektedir. Dolayısıyla dinî düşünce farlılıklarını o

178 Belâzurî, *age.*, IV, 198; Yakubî, II, 230.
179 Belâzurî, *age.*, IV, 196.
180 Belâzurî, Ensâb, IV, 242, 245, 271; Yakubî, II, 230; Temîmî, 116.
181 Taberî, II, 89.
182 Ziyad, Muaviye'den eman alarak Kûfe'ye geldiğinde vali Muğire ile yakın münasebetler kurarak, onun evine serbestçe girip çıkıyordu. Hatta o zamanlar genç bir hanım olan Ümmü Eyyub binti Umare b. Ukbe b. Ebî Muayt kendisinden kaçınmayıp, Muğire ve Ziyad'la birlikte aynı mecliste oturabiliyordu. Muğire öldükten sonra Ziyad bu hanımla evlendi. Taberî, II, 27.
183 Belâzurî, *age.*, IV, 244; Yakubî, II, 230; Taberî, II, 89, 115.

zaman için kapsamamaktadır. Fakat bu kimselerin, Muaviye ile mücadelede Hz. Ali yanında olmaları ekonomik vs. bir takım mahrumiyetleri beraberinde getirmiş, Muaviye ve onun idaresini tenkit için itirazlarını bu şekilde ifade etmeye yönelmişlerdir. Hucr ve arkadaşlarının Kûfe mescidinde ara sıra tekrarında fayda gördükleri hadiseler[184] bu konuya en güzel örnek teşkil eder.

Ziyad, belki de eski dostlarının vali olmasını fırsat bilerek faaliyetlere girişen Hz. Ali taraftarlarından, çok rahatsız olmalı ki onlara karşı sertliğe yönelmiştir. Onlara net bir şekilde, Hz. Ali'ye karşı olan sevgi ve muhabbetinin düşmanlığa dönüştüğünü, Muaviye'ye karşı olan duyguların muhabbete çevrildiğini kısaca pozisyonun değişmiş olduğunu belirtmiştir. Burada bir noktaya işaret etmemiz gerekir. Bu konu ile ilgili rivayetler, Hucr ve arkadaşlarının maksatlarının yalnızca ekonomik faktörlerden kaynaklandığını söylemenin oldukça güç olduğunu gösterir. Bunun yanında iş, sadece Emevî aleyhtarlığı ile de ifade edilemez. Çünkü onlar, üzerlerinde Hz. Ali ile birlikte olmayı ifade eden bir duyguyu taşıyorlardı. Dolayısıyla bu kimseler, rivayetlerde işaretlerini gördüğümüz, idareye karşı ellerini ve dillerini tutmaları karşılığındaki maddî menfaatleri ve kendilerine vaat edilenleri -ki Ziyad onlara her zaman meclisinde yerleri olduğunu söylüyordu- geri çeviriyorlardı.[185] Belki de onlar, ekonomik gerekçeleri ileri sürerlerken maaşlarının, muhalifliklerine rağmen, ödenmesini istiyorlar ve bunu da idareyi tenkit maksadıyla kullanıyorlardı.

Ziyad, Basra'ya dönüş hazırlıkları içerisinde iken Hucr'u ikaz ederek, Muğire'nin tahammül ettiği bazı hususlara kendisinin tahammül edemeyeceğini, eğer fitne aşılamaya devam ederlerse kesin olarak kanlarını dökeceğini, kendilerinin de bildiği gibi söyledikleri tatbik eden bir kimse olduğunu hatırlatmıştır. Gerçekten o Kûfe'ye geldiği zaman verdiği sözlerin çoğunu yerine getirmiş, kesilen ya da geciktirilen maaşların ödenmesini gerçekleştirmiştir. Fakat Hucr b. Adiy ve arkadaşlarının kendi hoşlarına gitmeyen durumlarda tenkitlerine devam etmeleri, birbirlerine gidip gelmeleri, onun sert tepki göstererek Hz. Ali taraftar-

184 Belâzurî, *age.*, IV, 243-244; Taberî, II, 112, 114.
185 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 242-246, 247; Yakubî, II, 230; Temîmî, 116.

ları için "Sebeiyye" tabirini kullanmasına sebep olmuş ve onlar için şu ayeti okumuştur:[186]

Eğer vazgeçerlerse, geçmişteki (günahları) kendilerine bağışlanır. Yok yine (eski hallerine) dönerlerse, öncekilerin (başlarına gelen Allah) kanunu geçmiştir (Bunların da başına gelecektir. Onu beklesinler).[187]

Bu noktadan itibaren mevcut bilgiler Ziyad ve Hucr meselesinde ikiye ayrılır. Ancak itimada şayan olan görüş kaynaklarımızda daha çok zikredilir. Zayıf olan görüşe göre Hucr meselesi, Ziyad'ın Kûfe'de hutbe okuduğu ve namazı geciktirdiği bir esnada patlak vermiştir. Vali, olanları Muaviye'ye abartılı bir biçimde yazdığı zaman, Muaviye Hucr'un kendisine gönderilmesini istemiş, sonra da Hucr öldürülmüştür.[188]

Doğruluk payının daha fazla olduğunu kabul ettiğimiz ikinci grup rivayetlere göre Hucr hadisesi, Ziyad'ın Kûfe'den ayrıldığı ve vekili olarak Amr b. Hureys'i bıraktığı bir sırada meydana gelmiştir. Buna göre Ziyad Kûfe'den Basra'ya geçtikten sonra Hucr ve arkadaşları Muaviye ve idarecilerinin aleyhinde konuşmaya başlamışlar, lanet okuyup ondan teberrâ etmişlerdir. Ayrıca vali vekili Amr b. Hureys'i, kendini saraya atıp kurtuluncaya kadar taşlamışlar, bir yerde Kûfe'ye hakim olmuşlardır. Belâzurî'deki rivayete göre durumdan haberdar edilen Ziyad Kûfe'ye dönerek, Hucr ve aynı fikirleri taşıyan kalabalık bir grubun da bulunduğu camide sert üsluplu bir hutbe okumuştur.

Şunu biliniz ki isyan ve fitnenin akıbeti çok fenadır. Duyduğuma göre bazı kimseler bir araya gelmiş, heyecana kapılmış, bana da güvenmemiş ve Allah'a isyan etmişlerdir. Yemin ederim ki, eğer doğru yola gelmezseniz sizi kendi ilacınızla tedavi ederim. Kûfe'yi, taş üstünde taş bırakmayarak, sizden sonra gelecek nesillere bir ibret şehri haline getirmeme hiçbir mani yoktur. Artık anan ağlasın ey Hucr, kötülük seni sırtlanın üstüne atmış...[189]

186 Belâzurî, *age.*, IV, 245-247; Temîmî, 116.
187 Enfâl, 38.
188 Taberî, II, 116; Temîmî, 120.
189 İbn Sa'd, IV, 218; Belâzurî, *Ensâb*, IV, 246-247; Dîneverî, 225; Taberî, II, 115; Temîmî, 117; Isfahanî, XVI, 3; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 23; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri*, 53-54 (Basılmamış Doktora tezi, I, Ankara 1986).

Aslında yukarıda belirttiğimiz bu iki rivayetin birbiri ile birleştirilebileceği kanaatindeyiz. Sadece Taberî tarihinde geçen hadisenin birinci varyantını yani Ziyad'ın namazı geciktirmesi sebebiyle meydana gelen olayı, Amr b. Hureys'in taşlanmasından sonra Ziyad'ın Kûfe'ye gelmesi ve Kûfelilerce bir hutbe okuması ile telif etmek mümkündür.

Bu gelişmelerden sonra Kûfe'de, Ziyad'ın Hucr problemi karşısında güç durumda kaldığını ve hadiselerin Hucr'u katletmeye zorladığını söyleyebiliriz. Olayların böyle bir boyut kazanmasından sonra Ziyad, önce Hucr'u ikna edebilmek amacıyla, idare hakkındaki düşünceleri aynı olan fakat eylemsiz bir bekleyişi tercih eden Adiy b. Hatim ve Abdullah el-Becelî gibi kimseleri kendisine göndermiş[190] fakat bir sonuç alamayınca polisi devreye sokmuştur. Polisin, Hucr'u valiye getirmek için yaptığı iki girişim de başarısız olmuştur.[191] Her iki halde de bir sonuç alamayan Ziyad, Kûfe'nin eşrafını toplayarak, onlara "... bir elinizle yaralıyor, diğer elinizle tedavi ediyorsunuz. Bedenleriniz benimle ama kalpleriniz mecnun, ahmak Hucr ile, sizler benimlesiniz, kardeşleriniz oğullarınız ve aşiretleriniz Hucr ile. Bu sizin hilelerinizdendir. Vallahi ya suçsuzluğunuzu gösterirsiniz ya da öyle bir orduyla gelirim ki onlarla sizin eğri ve kamburlarınızı düzeltirim" dedi. Kûfeliler, böyle bir suçlama karşısında "Allah korusun, biz sizin hoşunuza gitmeyen şeyi, size karşı gelmeyi, size ve Emiru'l-Mu'minîne itaatten başka bir şeyi düşünemeyiz" diyerek kendilerini savundular.[192]

Ziyad'ın tehdit içeren bu konuşmasından, Kûfelilerin Hucr'a destek verdikleri ve ona sempatiyle baktıkları anlaşılmaktadır. O, bu konuşmasıyla kabilelerin Hucr'un etrafındaki adamlarını çekmelerini hedeflemiş ve bunda bir noktaya kadar başarılı olmuşsa da, bu sırada Hucr'un etrafındaki binlerce kişiyi dağıtmak hususunda kesin bir sonuç elde edememiştir.[193] Yeniden polisin devreye girmesi, meseleyi Hucr planından çıkararak

190 Belâzurî, *age.*, IV, 247-250.
191 Taberî, II, 117.
192 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 246; Taberî, II, 117-118.
193 Belâzurî, *age.*, IV, 246; Taberî, II, 117-118; Temîmî, 117.

daha tehlikeli bir şekle sokmuştur. Nitekim, Hucr'u elde etmek isteyen polisle, onu polise teslim etmek istemeyen arkadaşları arasında meydana gelen olaylarda yaralanmalar olmuştur.[194]

Polisin takibinden kaçan Hucr'u, Kindelilerin açıktan koruma altına almalarını ardından, Ziyad'da Kûfe'deki kabileleri bu işin halline memur etti. Ancak bu iş için bir araya getirdiği Mudar ve Yemenli kabilelerin, aralarındaki eski taassubun yeniden ortaya çıkmasından da endileşendi. Mezhic ve Hemdan gibi kabileler Hucr'un yakalanması için yoğun çaba sarfederken, Hadramevt ve Kinde, Hucr'dan yana tavır almışlar, Ezd, Becîle, Has'am gibi kabileler de, başlangıçta Ziyad'a olumlu cevap vermelerine rağmen, bir fırsatını bulup Hucr meselesinden sıyrılmak istemişlerdir.[195]

Hucr b. Adiy'in bütün çabalara rağmen, birçok kişi ve kabileden yardım görmesi sebebiyle yakalanamaması, kendi kabilesinin reisi olan Muhammed b. Eş'as el-Kindî'nin Ziyad tarafından baskı altına alınmasına neden olmuş, neticede teslim olmaktan başka bir çıkar yol bulamayan Hucr, validen eman taleb ederek Muaviye'nin yanına gönderilmesini istemiştir.[196]

Hucr'un teslim olup hapsedilmesinden[197] sonra onun arkadaşları da tutuklanıyordu. Yakalanan kimselerin sorgulanmalarına yegâne suç unsuru, Hz. Ali taraftarı olmalarıydı. Bu sebeple Kûfe'de Hucr hadisesinin meydana gelişi, bir süredir sakinleşmiş olan ortamın tekrar gerginleşmesine neden olmuştur. Hatta Hucr'un arkadaşı olması hasebiyle yakalanmak istenen fakat elde edilemeyen Abdullah b. Halife et-Tâî'nin yerine, aynı kabileden maruf isim Adiy b. Hatim'in hapsedilişi Yemen kabileleri arasında üzüntü ve korku yaratmıştır. Fakat idare üzerinde bir baskı unsuru olarak yerini alabilen Yemenli kabilelerden bazıları, Adiy b. Hatim'in salıverilmesi amacıyla tesirlerini icra etmişler ve Âdiy b. Hatim'i salıverdirerek başarmışlardır.[198]

194 Belâzurî, *age.*, IV, 248; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 24.
195 Belâzurî, *age.*, IV, 247, 250; Taberî, II, 121-123.
196 Belâzurî, Ensâb, IV, 250-251; Taberî, II, 124-126.
197 Belâzurî, *age.*, IV, 251- 252; Taberî, II, 126.
198 Belâzurî, *age.*, IV, 252; Taberi, II, 129-130.

Diğer taraftan Hucr b. Adiy'in arkadaşlarından Amr b. el-Hamık ve Rufaâ b. Şeddad el-Becelî Cezîre bölgesine kaçmışlar, fakat yakalanarak Cezîre'nin idarecisi ve Muaviye'nin yakın akrabası olan Abdurrahman b. Ümmu'l-Hakem'e teslim edilmişlerdir. Abdurrahman, Amr b. el-Hamık'ı tanımış ve yapılacak muamele için Muaviye'ye mektup yazmıştır. Muaviye'nin cevap olarak "Amr b. el-Hamık hakkında Osman b. Affan'a ucu demirli bir okla öldürücü dokuz darbe vurduğu söylenir. Biz ona zulmetmek istemiyoruz, ona Osman'a yaptığı gibi dokuz kez vur" diye emir vermiş ve emir aynı şekilde uygulanmıştır. Sonra da kafası kesilerek Ziyad'a gönderilmiş, o da Muaviye'ye göndermiştir. Rivayetlerde İslamî dönemde kesilmiş kafası şehirden şehire dolaştırılan ilk kimsenin, Amr b. el-Hamık olduğu belirtilir.[199]

Böylece uzun ve yorucu bir kovalamacadan sonra Ziyad, Hucr ile birlikte arkadaşlarından on iki kişiyi hapsetti.[200] Ziyad, şehrin idaresinde sorumluluk taşıyan kimseleri toplayarak Hucr'un, o ana kadar yaptıklarına şehadette bulunmalarını istedi. Bu kimselerin Hucr'un aleyhinde şehadette bulundukları noktalar şunlardır:

- Hucr, kendi başına bir cemaat topladı ve itaatten çıktı,
- Halifeye lanet okudu,
- Arkadaşlarını harbe ve fitneye davet etti,
- Arkadaşlarını Muaviye'ye olan biatlerini bozmaya teşvik etti.

Taberî tarihinde bulunan bu husustaki diğer rivayetlerde şehadet edilen hususlar biraz farklıdır.[201] Buna göre şehadette

199 Belâzurî, *age.*, IV, 272-273; Nebil, *el-Evâil*, 61 (thk. Said b. Besyuni Za'lul, 1, Beyrut 1987); Yakubî, II, 231-232; Taberî, II, 127-128; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 24.

200 Belâzurî bu kişilerin 14 olarak verir. *age.*, IV, 253-254; Hâlbuki Utbe b. el-Ahsen ile Said b. Nimran, 12 kişi Muaviye'ye gönderildikten sonra arkalarından gönderilmiştir. Diğer 12 kişinin isimleri şu şekildedir: Hucr b. Adiy el-Kindî, Erkam b. Abdullah el-Kindî, Serik b. Şeddad el-Hadramî, Sayfi b. Fesil eş-Şeybani, Kabisa b. Dubey'a el-Absî, Kerim b. el-Afif el-Has'amî, Asım b. Avf el-Becelî, Verga b. Sûma el-Becelî, Keddam b. Hayyan el-Anezî, Abdurrahman b. Hayyan el-Anezî, Muhriz b. Şihab et-Temimî, Abdullah b. Haviyye es-Sa'dî. Taberî, II, 131; Temîmî 117 (Bu kişilerin sayısı 20 olarak verilir.) İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 25.

201 Taberî, II, 131.

bulunanlar, Hilafet işinin ancak Ali b. Ebî Talib soyundan sahih olacağı Hz. Ali'yi yaptıklarında mazur görüp, düşmanlarından ve onunla harbedenlerden teberrâ ettikleri, halifenin görevlisini şehrin dışına çıkardıkları hususunda şahitlik etmişlerdir.

Ziyad, bununla da yetinmemiş, halkın şehadette bulunmasını istemiştir. O Mezhic ve Esed kabilelerinin reisi olan Ebû Burde b. Ebî Musa'nın yazılı olarak hazırladığı, ithamnamenin halka okunduktan sonra altının Kureyşlilerden başlanmak suretiyle imzalanmasını, böyle yapmakla kimin halifeye dost, kimin düşman olduğunun ortaya çıkmasını istiyordu. Bu ithamnameyi imzalayanların sayısı yetmiş kişiydi. Aralarında eskiden beri Hz. Ali taraftarı olan Şebes b. Rib'î'nin yanısıra Münzir b. Zübeyr b. Avvam, İshak b. Talha b. Ubeydullah ve Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas gibi kimseler de vardı. Rebîa kabilesi, Hucr'un aleyhinde tanıklık eden Rebîalılara çok kızıyorlardı. Onlardan bazıları yaptıkları şehadeti müdafaa edelerken bazıları da pişman olmuşlardı. Muhtar b. Ebî Ubeyd ve Urve b. Muğire b. Şûbe şehadette bulunmaktan kaçınmışlardır. Kadı Şureyh, Hucr ve arkadaşlarının lehinde şehadette bulunurken, Şureyh b. Hani ise ismi listeye yazılmasına rağmen kendisi bunu tekzib etmiştir.[202]

Hucr ve arkadaşları tanzim edilen ithamname ile birlikte Muaviye'ye gönderilirken dahi onların bir baskın yapılıp kurtarılmalarını isteyen kimselerin mevcudiyeti önemlidir.[203] Şam'a yola çıkarılan bu on iki kişiden sonra, Hucr'un arkadaşlarından Utbe b. el-Ahnes ve Said b. Nimran el-Hemdanî de gönderilerek toplam sayıları ondört kişiye ulaşmış ve Şam yakınlarında Merc-Azrâ[204] adı verilen mevkide hapsolunmuşlardır.[205] Hucr'un arkadaşlarının Kûfe'de vali ile olan ihtilaflarının Muaviye'ye nasıl aktarıldığı Ziyad'ın mektubunda açıktır. Ziyad, bu kimseleri şu şekilde vasıflandırır:

> Bu Turabiyye-Sebeiyye sapıklarının reisi Hucr b. Adiy, Emiru'l-Mü'minîn'e karşı çıkıp, Müslümanların birliğini bozdu ve bize

202 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 254; Taberî, II, 132-134; İbn Haldun, *age.*, III, k. 1, 126.
203 Belâzurî, *age.*, IV, 256; Taberî, II, 135.
204 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 101.
205 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 259; Taberî, II, 136; Temîmî, 117.

> harp ilan etti. Allah da onlara karşı bizi muktedir kıldı. Ben, şehrin seçkinlerini, yaşlılarını ve dindarlarını çağırdım. Bu kimseler, onlardan gördüklerine ve yaptıklarına şehadette bulundular. Bu seçkin ve salihlerin şehadetlerini mektubumun altına iliştirdim.[206]

Ziyad'ın Muaviye'ye takdim edilen bu mektubundan sonra ikinci bir mektuptan daha bahsedilir. Belâzurî ve Taberî'nin eserlerinde geçen bu mektupların muhtevası aynı olmakla beraber, yazanları farklıdır. Belâzurî'nin *Ensâb*'ında mektubu yazanın Kadı Şureyh b. Haris el-Kindî (Hucr'un kabilesinden), Taberî'nin *Tarih*'inde ise Şüreyh b. Hani olduğu belirtilir.[207] Fakat netice olarak her iki kaynakta da bu iki kişinin, hazırlanan ithamnameye imza koymadıkları ve Hucr ile arkadaşları lehinde şehadette bulundukları belirtilir. Kadı Şureyh'in Muaviye'ye gönderdiği belirtilen bu mektubunda ayrıca, Ziyad'ın ithamnâmeyi herkesten habersiz olarak hazırlayıp bir takım kimselere imzalattığı, Hucr'un iyi ve salih bir Müslüman olduğu, kanı ve malının helâl olmadığını yazar. Mevcut bilgilerin ışığında bu mektubu kim yazarsa yazsın, idarenin kendi yargı gücünün vermiş olduğu kararı göz önünde bulundurmaması bize ilginç gelmekte ve ilk halifeler döneminden beri Irak bölgesinde kadılık yapan Şureyh'in görevinin hangi sınırlar dahilinde olduğu sorusunu akla getirmektedir.

Tutukluların Merc-Azrâ'da hapsedilmelerinden sonra, Ziyad'ın hepsinin öldürülmeleri isteğine rağmen, Muaviye'nin bu kimselere yapılacak muamele hakkında tereddüt içinde olduğu görülür. Onun bu kararsızlığında elbette Yemen kökenli kabilelerin etkisi büyüktü. Bu kabilelerin arzusu tutukluların öldürülmesinden ziyade sürgüne gönderilmeleri şeklindeydi. Yemenli kabilelerin Muaviye üzerindeki etkisini, tutuklu bulunan on dört kişiden yedisinin affedilmesi en güzel bir biçimde ortaya koymaktadır. Şam'a Muaviye'nin yanında nüfuz sahibi olan bu kimselerden Yezid b. Esed el-Becelî; Becileden Asım b. Avf el-Becelî ve Verga b. Sümeyye el-Becelî'yi, Vail b. Hucr, Erkam b.

206 Taberî, II, 137.
207 Belâzurî, *age.*, IV, 255-256; Taberî, II, 137; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 26.

Abdullah el-Kindî'yi, Ebu'l-Aver es-Sülemî'yi, Utbe b. el-Ahnes'i, Hamza b. Malik'i, Said b. Nimran'ı; Habib b. Mesleme Abdullah b. Haviyye'yi, idam olmaktan kurtarıp serbest bıraktırmışlardır. Bunların yanında Şam'ın gözde kimselerinden Malik b. Hubeyre es-Sekûnî'nin, Hucr'un serbest bırakılması amacıyla yaptığı girişimi sonuçsuz kalmıştır. Malik b. Hubeyre'nin kırılmasına neden olan bu karar Muaviye'ce, Hucr'un kendilerinden hoşlanmayan bir kesimin başı ve serbest bırakılması halinde yeniden şehrin ifsat edilmesi ihtimalinin olmasıyla izah edildi.[208]

Muaviye, bağışlananlardan sonra geride kalan Hucr ve arkadaşlarına Ali'den teberrâ ve ona laneti teklif ettirdi. Ancak bunlar yapılan teklifi reddettiler. Kendileri için kefenler hazırlandığını gören Hucr'un, "Bizi Müslümanlar gibi kefenleyip, kafirler gibi öldürecek misiniz?" demesi onu, Mekke'nin fethinden önce meydana gelen ve müşriklerin lideri Ebî Süfyan ile Muaviye'nin de hazır bulunduğu, Müslüman Hubeyb b. Adiy'in idamı meselesini hatırlamaya sevketmiştir.[209]

Hucr, arkadaşlarından Kerim b. Afîf el-Has'amî'nin bağışlanması ve Abdurrahman b. Hayyan el-Anezî'nin Ziyad tarafından öldürülmesinden sonra, beş arkadaşıyla birlikte Merc-Azrâ'da öldürülmüştür.[210]

Hucr b. Adiy ve arkadaşlarının maruz kaldığı muamele Suriye de dahil İslam ülkesinin her tarafında infialle karşılanmıştır. Olayın bu şekilde tepkiyle karşılanmasında, Suriye'de meskun Yemen kökenli bazı kabilelerin[211] ve Hicaz'da Hz. Aişe'nin[212] Hucr ve arkadaşlarının öldürülmemeleri için yapmış oldukları girişimin sonuçsuz kalması sebebiyledir. Bu sebeple Muaviye, Hucr ve arkadaşlarını öldürtmesinden dolayı tenkit edilmiştir. Onu kınayan kişiler arasında Hazret-i Aişe, Sa'd b.

208 Belâzurî, *Ensâb*, IV, 257; Taberî, II, 137-140.
209 Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 234-235; Belâzurî, *age.*, IV, 258-259, 260-261; Taberî, II, 140-141.
210 Geniş bilgi için bkz. İbn Habib, 292; Belâzurî, *age.*, IV, 259; Taberî, II, 142; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 12-13.
211 Taberî, II, 144-145.
212 Belâzurî, *age.*, IV, 264,265,266; Fesevî, VI, 320-321; Taberî, II, 145; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 29.

Ebî Vakkas, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömer, Hasan el-Basrî gibi kimseler vardır.[213] Hasan el-Basrî'nin aynı zamanda idareye bakış açısını yansıtan ve genelde Müslümanların Muaviye ve idarecileri hakkındaki kanaatlerini içeren tavrı önemlidir. Buna göre o, Muaviye hakkında şöyle düşünmekteydi."Muaviye için dört günah vardır ki onlardan sadece biri olsa dahi, onun büyük günah işlediğini gösterir" der ve şu hususları sıralar:

- Fazilet sahipleri ve sahabenin hayatta kalanları varken, onlarla meşveret etmeden, sefihleri iş başına getirip ümmetin arasını bozması,
- Şarap içtiği, ipekli giyip tanbur çaldığı ortaya çıktıktan sonra Yezid'i kendine halef tayin etmesi,
- Peygamber'in hadisine rağmen Ziyad'ı nesebine katması,
- Hucr b. Adiy'i katletmesi[214]

Bütün bu verilerden sonra vardığımız nokta, Muaviye'nin işbaşına geçmesiyle Müslümanların, belirtildiği gibi, birlik ve beraberliğe kavuştuğunu söylemenin mümkün olmadığı şeklindedir. Zira Muaviye döneminde, Hz. Ali taraftarları psikolojik siyasî ve ekonomik baskıya maruz kalmış, Muaviye idaresi de onların saygısını kazanacak herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Nitekim devletin Haricîlere karşı seferber ettiği Hz. Ali taraftarları, başkaları adına hareket etmekten memnun olmadıklarını çeşitli vesilelerle ortaya koymuşlardır. Haricîlerin hem Muaviye'yi hem de Hz. Ali taraftarlarını hedef alan tavırlarının ardından, bu iki kesim arasında meydana gelen yumuşama, isyancıların belirli bir noktaya kadar kontrol altına alınmasıyla birlikte, yerini yavaş yavaş sertliğe terketmiştir. Hz. Ali taraftarlarının sebep oldukları hadiseler, Muaviye ve onun idarecilerinin icraatına tepki niteliğindedir. Özellikle Irak'ta ortaya çıkan bu tepkiler, Muaviye'nin valilerince, öldürme de dahil, alınan sert önlemlerle yok edilmeye çalışılmıştır.

213 Belâzurî, Ensâb, IV, 261-264; Futûh, 299; Taberî, II, 144-146; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 12; İbn Haldun, *Kitabu'-İber*, III, k. 1, 28-29.
214 Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakıyât*. 574; Taberî, II, 145-146.

D. Veliahtlık Sisteminin Oluşturulması Girişimleri

Kendisinden sonra yerine geçecek kimseyi daha hayatta iken ilan etme veya seçme şeklinde ifade edilebilecek olan "veliaht"lık sistemi, ne İslam öncesi Arap-kabîle yönetim sistemine ne de İslam'ın şûra prensibine uygun düşüyordu. Müslümanların tarihinde böyle bir sistemi tesis edip yerleştiren ilk kimse, Muaviye b. Ebî Süfyan oldu.

Arapların, ilk etapta böyle bir anlayışa sahip olmadıkları ve pratikte yer vermediklerini söylemek mümkünse de bu durum, onların veliahtlık sisteminden haberdar olmadıkları anlamına da gelmez. Nitekim, İbn A'sem'in *Futûh*'unda geçen, ancak başka kaynaklarda rastlayamadığımız bir habere göre Hz. Hasan, hilafeti Muaviye'ye devrederken, halifeliğin kendisinden sonra başkasına geçmeyeceği ve yeni halife seçiminin, Müslümanlar arasında oluşturulacak şûra tarafından yapılacağı şartını koşmuştu.[215]

Tarihî kaynaklarımız, Muaviye'ye böyle bir fikri empoze edenin Muğire b. Şûbe olduğunu belirtir.[216] İbn A'sem ise, eserinde Yezid'in veliaht olması hususunda Muaviye'yi teşvik eden kimsenin Amr İbnu'l-As olduğunu yazar. Kanaatimizce bu bilgi yanlış olmalıdır. Çünkü o, "Amr İbnu'l-As, Hasan b. Ali'nin ölümünden sonra Muaviye'ye geldi ve Yezid'e biat alması için onu teşvik etti"[217] demektedir. Hâlbuki biz Amr İbnu'l-As'ın, Hz. Hasan'dan en az altı yıl önce vefat etmiş olduğunu kesin bir şekilde bilmekteyiz.

Muğire'nin Muaviye'yi teşvik ettiği hususundaki rivayette ise, kendisinin Küfe'den azlini engelleme veyahut Kûfe'ye başkasının tayin edilmesini önleme gibi tamamen politik bir hadise mevzubahistir. Buna göre Muğire, azlini önlemek için, veliahtlık fikrini önce Yezid'e açmış, o da babasına bildirmiştir. Böylece Muaviye, Muğire'yi azletmekten vazgeçerek, Küfe'ye geri göndermiş ve orada uygun bir zeminin oluşturulması için emir vermiştir.[218]

215 İbn A'sem, II, 293.
216 Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 142; Taberî, II, 173; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 249.
217 İbn Kuteybe, *age.*, I, 142; İbn A'sem, II, 322.
218 İbn Kuteybe, *age.*, I, 142; Taberî, II, 173-174; İbn Abdirabbih, I, 77-78; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 249.

Veliahtlık meselesinde, Muaviye'yi bu hususa yöneltenlerle ilgili ilk haberler böyle olmasına rağmen, onun bu düşünceden uzak olduğu kesinlikle düşünülemez. Olsa olsa o bu meseleyi, Müslümanlara açıklamayı ya da böyle bir teklifin kendisine getirilmesini, vilayetlerden beklemiş olmalıdır. Nitekim o, böyle bir fırsat eline geçtiğinde, doğrudan doğruya tatbik sahasına koymuş, toplumdaki bazı gelişmeleri bu yöne kanalize etmiştir.

Toplumda Yezid'in veliaht olmasıyla ilgili tartışmaların başlangıcıyla ilgili rivayetler farklıdır. Birçok rivayet, bu hususun hicrî 50 yılından (670) önce gündeme geldiğini belirtirken[219] Taberî bu meseleyi hicrî 56 yılı (676) olayları arasında zikreder.[220] Ancak meselenin bu senede bahsedilmesi, onun, hicrî 50 yılından önce olmadığını göstermez. Çünkü rivayette Yezid'in veliahtlık meselesinde faal rol alan Muğîre b. Şûbe'nin adının geçmesi ve onun hicrî 50 yılında vefatı düşünüldüğünde, bu konudaki gelişmelerin mutlaka hicrî 50'den önce olduğu sonucu ortaya çıkar.

Bu hususun, hicrî 50'den önce gündeme geldiğini belirten rivayetlere gelince, onlar Yezid'in veliaht tayin edilmesinin, Muaviye'nin kafasını çoktan beri meşgul eden bir husus olduğuna işaret ederler. Bu rivayetlerden birisi, Muaviye'nin, Ziyad'a henüz Basra valisi olduğu sırada Yezid'in veliahtlığı hakkındaki görüşünü sormasıdır.[221] Diğer bir rivayette de Muaviye'nin Yezid'i veliaht olarak takdim etmesinin, Hz. Hasan'ın vefatından sonra olduğu ve birkaç kişi haricinde herkesin biat ettiği belirtilir.[222] Bu durum da veliahtlık meselesinin geçmişte tartışılmaya açıldığını ve genel bir kabul gördükten sonra biat için çağrıda bulunulduğunu gösterir.

Hz. Hasan'ın -ne şekilde olursa olsun- vefatı,[223] Yezid'in zorla cihada gönderilmesi,[224] hicrî 50'den sonra Irak'ın ve Mısır'ın

219 Yakubî, II, 220; Taberî, II, 174-175; Mes'ûdî, *Murûc*. 36; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil* 249-250.
220 Taberî, II, 174; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 249.
221 Yakubî, II, 220; Taberî, II, 174-175; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 249-250.
222 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 151; Yakubî, II, 228.
223 Hz. Hasan'ın, eşlerinden Ca'de binti el-Eş'as, b. Kays tarafından zehirlendiği, zehirleme işini Muaviye'nin bazı vaatleri karşılığında yaptığı belirtilir. Bkz. Mes'ûdî, *age.*, III, 4,5; İbn Ebî Usaybia, 174; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 228.
224 İbn Abdirabbih, V, 115; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 227-228.

tamamının birer valiye bağlanması, bu tarihten sonra Yezid'in hac emirliği yapması, sonra da Muaviye'nin bizzat umre bahanesiyle Hicaz'ı ziyareti hep Yezid'in veliahtlığı ile ilgili olup, meseleye özel bir önem verildiğini ortaya koymaktadır.

Muaviye, Yezid'in veliaht olarak belirlenmesini sağlamak amacıyla, bütün valilere mektup yazmış ve onlardan şehirlerinin seçkin kişilerinden oluşan heyetleri başkente göndermelerini istemiştir. Vilayetlerden gelen heyetlerin hicrî 49'dan (669) itibaren Muaviye ile Şam'da buluştukları rivayetlerde yer alır.[225] Ancak Muaviye'nin huzuruna kabul edilen bu kimselerin Yezid'in veliahtlığı lehinde görüş bildirdiklerini söylemek güçtür. Bu hususta rivayetlerde, sadece Suriye ve Mısır'ın muhalefetine rastlanmazken, Irak'ta ve Hicaz'da Muaviye'nin idarecilerinin bile meseleyi ya hoş karşılamadıkları ya da çok erken buldukları belirtilir. Basra ve Kûfe valisi Ziyad'ın, Yezid hususunda olumsuz görüşe sahip olduğu ancak, Yezid'in bir devlet büyüğünde olmaması gereken kötü alışkanlıklarından arınması şartıyla bu işe ikna edildiği ifade edilir.[226]

Medine valisi Mervan b. el-Hakem, Muaviye'nin Yezid'le ilgili mektubunu almasından sonra[227] ona, Emevî ailesinden Said b. el-As ve Abdullah b. Âmir gibi kişilerle birlikte, Medinelilerin bu meseleye muttali olmalarına kadar acele etmemesi ve ağırdan alması şeklindeki görüşlerini bildirdiği zaman valilikten azledildi.[228]

Muaviye, veliahtlık meselesinin toplumsal bir infiale sebebiyet vermemesi için temkinli davranıyordu. Bu sebeple alınan karardan dolayı kendilerini tenkit eden, körelmiş siyasî duyguları yeniden kabartmak isteyen şair ve hatipleri veya toplumda hatırı sayılır kimseleri susturmak amacıyla kesenin ağzını sonu-

225 Câhız, *el-Beyân*, I, 211; İbn Abdilhakem, 234-235; İbn A'sem, II, 332; İbn Abdirabbih, I, 56; II, 302; V, 115,118,119; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 36-37.
226 Taberî, II, 174; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 250; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 67.
227 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 151.
228 Emevi aiesine mensup bu kişiler aslında Yezid'in veliaht tayin edilmesini istemiyorlardı. Bkz. İbn Kuteybe, *age.*, I, 151; İbn A'sem, II, 332; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 37-38.

na kadar açınıştı.[229] Fakat o, Hicaz'ın ortaya koyabileceği muhalif tavrın hiç de iyi sonuçlar vermeyeceğini hesap ederek onları ikna amacıyla Medine'ye geldi.[230] Bundan bir yıl sonra da Hicazlıların menfî kanaatlerini yok etmek için Yezid'i hac emirliğine tayin ederek Mekke'ye gönderdi.[231] Yezid'in Mekke ve Medine'de halkın gönlünü almak amacıyla bol para dağıttığı, Şam'a döndüğü zaman Hicaz'da kendi lehinde olumlu bir izlenim bıraktığı belirtilir.[232]

Muaviye oğlu Yezid'e veliaht olarak biat alabilmek için tam yedi sene çalışmış, her hac mevsiminde insanları ona biate davet etmiştir. Ülkenin değişik şehirlerinden gelen heyetlerle anlaşma amacıyla görüşmelerde ve danışmalarda bulunmuştur. Bu hususta ancak H. 55 veya 56'da (675-676) belirli bir noktaya gelebilmiş, Hicaz'da biat etmeyen ve açıktan meydan okuyan beş kişi dışında[233] insanların çoğunluğunun tasvibini almıştır. Biat etmeyen bu kimseler -Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebî Bekr- Hz. Peygamber (sav)'in, en yakınındaki sahabenin çocukları ve kendisinin de torunu, kayınbiraderi, baldızının oğlu ve amcasının oğlu idi. Tabiatıyla bu şahısların Hicazlılar üzerinde nüfuzları mevcuttu. Muaviye hayatının sonuna kadar, gerek bizzat gerekse valileri vasıtasıyla bu kimselerin tasviplerini alma yolunda yaptığı bütün girişimlerden bir sonuç elde edemedi.[234] Sonunda o, bu muhaliflere karşı alacağı tedbirleri oğlu Yezid'e vasiyet ederek bu dünyadan göçtü.[235]

Bazı çağdaş Arap tarihçileri Muaviye'nin oğlu Yezid'i veliaht tayin etmesindeki gayesinin, Müslümanları fitne ve fesattan,

229 İbn Sa'd, IV, 182; İbn A'sem, II, 333-335; İbn Abdirabbih, V, 117; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 250.
230 İbn Kuteybe, *age.*, I, 49.
231 Taberi, II, 156; İbnu'l-Esîr, III, 243.
232 İbn A'sem, II, 335; İbn Abdirabbih, V, 117-118.
233 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İlel*, II, 191 (Burada Muaviye hayatta iken Yezid'e biat etmeyen Hz. Hüseyin, İbn Ömer ve İbn Zübeyr'den bahsedilir.); Taberi, II, 175.
234 Halife, *Tarih*, 213-218; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 153, 157; Taberi, II, 176; İbn A'sem, II, 338-339, 340-345; İbn Abdirabbih, V, 119-120, 121.
235 Dineverî, 227-228; Taberi, II, 196; İbn A'sem, II, 345-346; İbn Abdirabbih, IV, 175; V, 122.

bölünmüşlükten ve harplerden korumak olduğunu ileri sürerler.[236] Ancak tarih böyle bir savunmayı boşa çıkaran gerçeklerle doludur. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da hicri 61'de (680) katledilmesi, Abdullah b. Zübeyr ve Muhtar es-Sakafî olayları bunun en güzel örnekleridir.

Netice olarak, iktidar için mücadele verirken, halifenin bir şûra tarafından seçilmesini ısrarla savunan Muaviye, ona ulaştıktan sonra sadece devlet idaresinin kendi ellerinden çıkmaması için, İslam'ın şûra prensibine ters düşen ve geçmişteki halifelerle pek benzerliği bulunmayan Yezid'i veliaht tayin ederek, bu sistemi Müslümanlar arasında yerleştirmiştir. Bununla birlikte Muaviye'nin Yezid'i kendisinden sonra halife olarak belirlemesi şeklindeki veliahtlık sistemi, Emevî devletinin doksan sene süreyle ayakta kalmasının en önemli fartörlerinden birini oluşturmuştur.

2. FETİH HAREKETLERİNİN YENİDEN BAŞLATILMASI

İslam dünyasında bilhassa iç huzursuzlukların başgösterdiği dönem olan Hz. Osman zamanında fetih hareketlerinin yavaşlamasında iç etkenlerin rolü büyüktü. Müslümanlar o güne kadar gerçekleştirmiş oldukları fetirhlerle geniş bir coğrafya üzerine yayılmışlar, temasa geçtikleri yeni kültürlerden etkilenmişlerdi. Bu durumu W. Heyd şöyle ifade etmektedir:

> Bilinir ki Hz. Muhammed Müslümanlara gerek giyecek ve gerekse yiyecekte en büyük sadeliği buyurmuştu. Fakat ne zaman ki mamur ve bereketli eyaletlerin ele geçmesi onları zengin etti ve hele her şeyin bolluğuna alışmış Iraklılarla aynı sancak altında birleştiler, kendilerinde lüks ve rahat zevki doğdu, bununla da dışarıdan gelen maddelere olan ihtiyaç büyüdü.[237]

Müslümanlardaki bu etkilenme kendini çeşitli alanlarda göstermişti. Fetihlerin amacından sapıp, büyük çapta ganimet elde etme maksadıyla yapılır hale gelmesi ile ganimeti paylaşma

236 Sabit İsmail er-Râvi, 128.
237 Heyd, 30-31.

mücadeleleri[238] ve elde edilen ganimetlerden sonra bu askerlerin o gün için lüks sayılabilecek bir hayatı yaşamak istemeleri, birlikte fetihlere çıktıkları Hz. Peygamber (sav)'in sahabesi tarafından hoş karşılanmadı. Ayrıca geçmişleri ve yaşantıları pek düzgün olmayan Ümeyyeoğullarının devletin idarî yapısına yerleşmelerinin verdiği rahatsızlıklar da toplumda bir sosyal çözülmenin habercisi durumundaydı. Bu sebeple bütün dikkatler dışarıdan içeriye doğru çevrildi. Neticede Hz. Osman döneminde meydana gelen olaylar fetihlerin gerilemesine neden oldu.

Hz. Osman'ın katledildiği hicrî 35 yılından başlayarak Muaviye'nin iktidara geçtiği hicrî 41 yılına kadar olan dönemde fetihler nerede ise kesilme noktasına gelmişti. Bu dönemde sadece kendilerini Hz. Ali ile Muaviye mücadelesinin dışında tutmak isteyen bazı Müslümanlar Sind bölgelerinde fetihlere çıkmışlardı.[239] Bu ferdî hareketler dışında iç kriz esnasında devlet adına fetihlerde bulunulmadı.

Diğer taraftan İslam devletinin kuzey komşusu Bizans, Müslümanların içine düştüğü krizi yakından izliyordu. Uzun süre bir tehlike arzetmemelerine rağmen, bir iç kriz geçiren Müslümanların bu durumundan cesaret alarak yeniden Suriye için bir tehdit oluşturdular. Ancak Muaviye, Rumlarla anlaşma yoluna gitti ve Bizans'a vergi vermeyi kabul etti. Böyle bir anlaşmanın yapılış tarihi hususunda farklı görüşler öne sürülürse de[240] bu anlaşmanın Muaviye'nin Hz. Ali ile mücadelesi esnasında olduğu ve 39/659 yılında yapıldığı kuvvetle muhtemeldir.[241]

Muaviye, bu Bizans tehlikesini bertaraf etmesiyle birlikte iç mücadeleden de üstün çıkan kimse olmuş, devlet idaresini de ele geçirmişti. Bu dönemde, tam bir siyasî birlikten bahsedilemezse de, bütün Müslümanların tek bir idârî çatı altında toplanmasıyla fetih hareketleri yeniden başlatılmıştır. Suriye bölgesi askerleri Bizans egemenliğindeki Anadolu ve Ermenistan

238 Belâzurî, *Futûh*, 201.
239 Belâzurî, *age.*, 366, 420-421; Yâkut, *Mucemu'l-Buldân*, IV, 423.
240 Muaviye'nin Rumlarla yaptığı anlaşmanın, bin dinar vergi verilmesi şartıyla hicrî 41 veya 42 yılında yapıldığı belirtilir. Bkz. Halife, *Tarih*, 205; Yakubî, II, 217.
241 Belâzurî, *Futûh*, 164; Ostrogorsky, 109.

topraklarına; Irak bölgesinde hazırlanan askerler genelde Horasan ve Hind topraklarına; Mısır'da hazırlanan askerler de Kuzeybatı Afrika ve Afrika'nın içlerine seferler düzenlemeye başlamışlardır. Bu bölümde Muaviye döneminde yapılan fetih hareketlerinden bahsedeceğiz.

A. Anadolu ve Ermenistan'a Yapılan Seferler

Suriye ve Mezopotamya Araplarca kesin olarak elde edildikten sonra bunların gözleri Ermenia ve Anadolu'ya dikildi. Daha 642/ 643 yılında Araplar Ermenia arazisine yeni bir akın yaptılar. Bundan sonra Muaviye, 647 yılında Kapadokya'ya girerek Kayseri'yi işgal etti, buradan Frygia'ya yöneldi. Her ne kadar onun, müstahkem Amarıon şehrini almak teşebbüsü başarılı olamadıysa da, Muaviye bu zengin eyaleti baştan başa çiğneyerek, Dımaşk'a değerli ganimetler ve büyük sayıda esirle döndü.[242]

Görüldüğü üzere Muaviye'nin Bizans'la tanışıklığı eskilere dayanmaktaydı. Suriye'de vali bulunduğu sürece, sahip olduğu kuvvetli bir orduyla hem devletin kuzeyini emniyet altına almış hem de Bizans devletine karşı seferlerde bulunmuştu. Ancak İslam ülkesinin içine düştüğü bunalım döneminde bu seferlerin kesilmesi, Bizanslılara cesaret vermiş, Suriye için bir tehdit oluşturmuşlardı. Hatta Müslümanlar Bizanslılara belli bir miktar vergi vermek durumunda da kalmışlardı.[243]

Muaviye, devlet idaresini eline aldıktan sonra, gerek valiliği, gerekse iç politikadaki kriz sırasında gerçekleştiremediklerini, iç karışıklığın sükuna ermesinden sonra yeniden gündemine almış ve seferler düzenlemeye karar vermiştir. Aslında o biraz da politik bir endişeyle Suriyeli askerleri, özellikle Irak'taki dahilî problemlerin karşısında ezdirmemek amacıyla yeniden fetihlere yöneltmiştir.

Kaynaklarımızda Müslüman askerlerin, kriz döneminden sonra Anadolu ve Ermenistan topraklarına yaptıkları ilk seferin 42/662 yılından itibaren başlatıldığı belirtilir. Bu sene Anadolu

242 Ostrogorsky, 108.
243 Halife, *age.*, 205; Yakubî, II, 217.

ve Ermenistan'da Müslümanlar Rum ve Ermenilere karşı çok parlak zaferler elde etmişlerdir.[244]

Muaviye'nin Bizans'a karşı düzenlediği seferler, yaz ve kış seferleri olmak üzere yılda iki defa yapılıyor ve ordu Bizans topraklarında kışlıyordu. 42/662 yılında başlatılan fetih hareketleri her sene yapılır hale getirildi. Buna göre 43/663 yılında Busr b. Ebî Ertat İstanbul'a kadar ulaşmıştır.[245] 44 ve 45/664-665 yıllarında Abdurrahman b. Halid b.Velid, Bizans topraklarına girmiş, ilk sene Doğu Karadeniz'de bir yerleşim merkezi olan Koloniya'ya kadar ilerlemiş ve orada kışlamıştır.[246] 46/666 yılında Bizans topraklarında fetihlere devam eden komutanın kimliği ihtilaflıdır. Bazı tarihçiler, bu kişinin Malik b. Abdullah el-Has'amî veya Malik b. Hubeyre es-Sekûnî olduğunu belirtirlerken,[247] bazıları da bu iki isme ilave olarak Abdurrahman b. Halid b. Velid'in adını zikrederler.[248]

47-50/667-670 yılları arasında Bizans topraklarında Müslümanların operasyonları sıklaşmıştır. Malik b. Hubeyre es-Sekûnî, Abdurrahman el-Gaynî, Abdullah b. Kays el-Fezarî, Fudale b. Ubeyd el-Ensarî, Abdullah b. Mes'ade el-Fezarî, Abdullah b. Kürz, Yezid b. Şecere er-Rehavî gibi komutanlar fetihleri yönetmişlerdir.[249] Özellikle hem karadan hem de denizden yapılan bu seferlerin hedefi, her açıdan bir merkez durumunda olan İstanbul'du. İstanbul'un fethedilmesi Muaviye açı-

244 Taberî, II, 16; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 210; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, 1, 19; Ostrogorsky bu konuda şöyle der: "Daha Kontans II batıda bulunduğu sırada Muaviye, hilafetteki karışıklıkların, sükunet bulmasından sonra Bizans devletine karşı mücadeleyi yeniden başlatmıştı. 663 yılında Araplar yeniden Anadolu'da görünmüşler ve bu zamandan itibaren akınları yıl-be-yıl devam edegelmişti. Ülke tahrip edilmiş ve ahalisi esir edilip götürülmüştü. Bu arada Araplar Kadıköy'e kadar ilerledikleri gibi çoğunlukla kışları imparatorluk arazisinde geçiriyorlardı."115.

245 Halife, *Tarih*, 206; Yakubî, II, 239; Vakıdî'nin verdiği bu haber başkaları tarafından doğrulanmamıştır. Bkz. Taberî, II, 27; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 212.

246 Halife, *age.*, 207; Yakubî, II, 239; Ostrogorsky, 97.

247 Halife, *age.*, 208; Yakubî, II, 240.

248 Taberî, II, 82; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 225; bu iki kaynakta Abdurrahman b. Halid b. Velid'in ismi verilmesine rağmen, yine aynı eserlerde onun aynı yılda Muaviye tarafından zehirletildiği belirtilir.

249 Halife, *age.*, 208-209; Yakubî, II, 240; Taberî, II, 84-86; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 226-227.

sından çok büyük önem arzediyordu. Zira o, bu fethin gerçekleşmesini Müslümanlar için birleştirici bir unsur görüyor ve oğlu Yezid'in veliahtlık meselesine müspet tesir icra edeceğini düşünüyordu.

Bazı kaynaklarda 49/669 tarihi verilmesine rağmen[250] 50/670 yılında İstanbul'a yapılan sefere, iç kriz döneminde genelde sessiz kalmayı tercih etmiş sahabe ve sahabe çocukları ile Muaviye kendi oğlu Yezid'i de göndermiştir. Sufyân b. Av el-Ezdî'nin komuta ettiği bu ordu daha önceden Bizans topraklarında bulunan Busr b. Ertat'ın karadan, Fudale b. Ubeyd'in de denizden desteğini almasına rağmen, bir netice elde edemeden geri döndü.

Zira Rumlarla şiddetli çarpışmalar olmasına rağmen, açlık ve hastalığın Müslümanları olumsuz yönde etkilemesi, onları bu seferi yarıda bırakmaya mecbur etmiştir.[251]

Yukarıda ismini belirttiğimiz Fudale b. Ubeyd'in deniz savaşlarında bulunduğu zikredilmesine rağmen, mevki olarak nerede olduğunu beyan edecek herhangi bir ipucu yoktur. Ancak Ostrogorsky'nin verdiği bilgi bu konuya biraz açıklık getirir. "Araplar tarafından işgal edilmiş olan Kıbrıs, Rodos, Kos adaları hattı Khios (Sakız) Adası'nın da zaptıyla tamamlanınca, Muaviye'nin kumandanlarından birisi 670 yılında, Bizans başşehrinin pek yakınındaki Kyrikos (şimdiki Kapıdağı) Yarımadası'nı ele geçirdi. Bununla İstanbul'a yapılacak hareket için emniyetli bir üs sağlamış oluyordu..."[252] Burada belirtilen denizci komutanın Fudale b. Ubeyd olduğunu söylemek mümkündür.

İstanbul'a yapılan bu sonuçsuz seferlere rağmen, İslam orduları aynı tarihten itibaren Bizans sınırlarını terketmemişler,

250 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 227.
251 Halife, *Tarih* 211; Yakubî, II, 240; Taberî, II, 87; İbnu'l-Esîr, *age.*, II, 227-228; İbnu Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 19-20.
252 Ostrogorsky'nin 115'de verdiği bilgiye göre Rodos Adası miladî 670 yılından önce fethedilmiştir. Bizim kaynaklarımız bu adanın ikinci defa fethinin en azından 672 yılından itibaren olduğunu belirtir. Eğer Rodos Adasıyla İzmir'in fethi arasında bir irtibat kurulmak istenirse, kendi kaynaklarımızda verilen bilginin doğruluğu ortaya çıkar. Bkz. Belâzurî, *Futûh*, 237; Taberî, II, 157; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 244.

orada kışlamışlardır.[253] Bizans devlet merkezine indirilmesi düşünülen büyük darbeden önce 672 yılında hilafet donanmasının bir filosu Kilikya sahillerine (Tarsus) taarruz ederken, bir diğeri de Smyrna (İzmir)'yı işgal etmiştir.[254] Tarsus (Kilikya sahilleri)'un fethini Yakubî 53/673 yılı hadiseleri içerisinde zikrederken, tereddütlü bir şekilde, Cünâde b. Ebi Ümeyye tarafından fethedildiğini belirtir.[255] Hâlbuki Belâzurî ve Taberî'nin verdikleri bilgiye göre Cünâde b. Ebi Ümeyye, Rodos Adası'nı fethetmiştir.[256] Bu durumda yakınlık açısından, Rodos ile İzmir'in fethi arasında bir münasebet olması muhakkaktır. Zira daha sonra Cünâde'nin Ege sahilini izleyerek İstanbul'a ulaşmış olduğu belirtilir.[257]

Cünâde b. Ebi Ümeyye'nin Rodos'u fethetmesinden sonra, Muaviye bu adaya bir grup Müslüman yerleştirilmesini istedi. İslam deniz filosu için, Akdeniz'de stratejik öneme sahip bu ada, hayvancılık ve ziraat için elverişli idi. Muaviye buraya yerleşen Müslümanlara maaş bağladı ve erzak gönderdi. Mücahid b. Cebr isimli Müslüman, halka Kur'an öğretiyordu.

Müslümanların, hilafet merkezinden destek görmelerine rağmen, Rodos'taki hayatları, adada beraber yaşadıkları Rumların baskısı altındaydı. Rumlar Müslüman gemicilerin yollarını kesiyorlar, Müslümanların hayvancılık ve ziraat yapmalarını engelliyorlardı. Bu adadaki Müslümanların durumu, Muaviye'yi tenkit sebebi oluyordu. Tam yedi yıl Rodos Kalesi'nde yaşayan Müslümanlar, Muaviye'nin vefatının ardından Yezid'in emriyle adayı terketmişlerdir.[258]

54-60/674-680 yılları arasında Müslümanların Anadolu'ya hem karadan hem de denizden kuşatma hareketi devam etmiştir. Bu süre zarfında Anadolu'yu terketmeden kış ve yaz seferleri düzenleyenlerin, Muhammed b. Malik, Maan b. Yezid es-Sule-

253 Halife, *age.*, 218-219; Yakubî, II, 240; Taberî, II, 157; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 233, 244.
254 Ostrogorsky, 115.
255 Yakubî, II, 240.
256 Belâzurî, *Futûh*, 237; Taberî, II, 157; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 244.
257 Belâzurî, *age.*, 237.
258 Belâzurî, *age.*, 237; Taberî, II, 157; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 244.

mî, Malik b. Abdullah el-Has'amî, Amr b. Muhriz, Abdullah b. Kays, Yezid b. Şecere er-Rehavî, Amr b. Murre el-Cühenî olduğu bildirilir.[259] Denizde ise öne çıkan yegâne isim Cünâde b. Ebî Ümeyye'dir. Bu denizci komutan Ege'deki fetihlerine devam ederek, denizden İstanbul'a ulaşmış ve bu şehrin çok yakınında bulunan Arvad[260] Adası'nı fethetmiş ve buraya yerleşmiştir. Cünâda, Muaviye'nin emriyle Rodos'ta uyguladığı iskân politikasını burada da uygulamış ve bir grup Müslümanı yerleştirmiştir. Müslümanlar bu adada da Muaviye'nin ölümüne kadar kalmışlar, ancak olumsuz iklim şartları onların durumunu zayıflatmıştır. Daha sonra Rodos'ta olduğu gibi Yezid'in emriyle adayı terketmişlerdir.[261]

59/679 yılında özellikle Bizans'ın başkentine yakın çevrede bir deniz seferi olmadığı belirtilmekle birlikte, Cünâde b. Ebî Umeyye'nin denizde olduğu kaydedilir.[262] Fakat 60/680 yılına gelindiğinde Cünâde'nin askerleriyle yeniden Rodos'a döndüğü görülür. Onun Rodos'a tekrar gelmesi, zor durumda kalıp, Mısır'dan erzak yardımı almak durumunda kalan[263] Müslümanların durumuyla ilgili olabileceği gibi, bu sene babasının yerine geçen Yezid'in, Rodos'un terkedilmesi emriyle de ilgili olabilir. Her iki halde de Cünâde'nin, durumları iyi olmadığı anlaşılan Müslümanlara yardım ve Müslümanları adadan boşaltma amacıyla geldiği ortaya çıkmaktadır.

B. Horasan ve Sind Bölgesine Yapılan Seferler

Horasan[264] ve Sind[265] bölgesi idarî bakımdan Basra'ya bağlı bulunuyordu. Aslında bu iki bölgenin büyük bir kısmı özellikle Hz. Osman'ın ilk dönemlerinde fethedilmişti. Fakat Müslümanlar arası iç çekişmenin olduğu dönemde, bu bölgenin insanları

259 Geniş bilgi için bkz. Halife, *Tarih*, 223-226; Yakubî, II, 240; Taberî, II, 163, 171, 173, 180, 188; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 248-249, 253-254, 256.
260 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 162.
261 Belâzurî, *Futûh*, 237; Fesevî, III, 323-324; Taberî, II, 163.
262 Halife, *Tarih*, 226; Yakubî, II, 240; Taberî, II, 188; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 256.
263 Halife, *age.*, 227-229; Belâzurî, *age.*, 237; Taberî, II, 157, 196; İbnu'l- Esîr, *age.*, III, 244, 259.
264 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 450-454.
265 Yâkut, *age.*, III, 367.

İslâm devletiyle olan antlaşmalarını bozmuşlar, vergilerini ödemez olmuşlardı. Muaviye iş başına geçer geçmez, Horasan'a yeniden bir çeki düzen vermenin zorunluluğu karşısında, öncelikle Abdullah b. Âmir'i Basra'ya vali tayin etti.[266]

Abdullah b. Âmir, kendisi daha hicrî 30'lu yıllarda (650-651) 25 yaşında genç bir komutan olarak Horasan ve Sicistan'da[267] fetihlerde bulunmuştur.[268] Dolayısıyla o, Basra'ya bağlı bulunan bu bölgelerin yöneticilerini, geçmişte kendisi ile birlikte fetihlere çıkan kimselerden seçmiştir. Abdullah b. Âmir 41/661 yılı sonunda[269] Basra'daki görevine başladıktan sonra, 42/662 yılında yakın akrabası Abdurrahman b. Semure'yi Sicistan'a vali tayin etti. Onunla birlikte, ilerideki fetihlerde aktif rolleri sebebiyle, isimlerini duyuran Abbâd b. el-Husayn, Abdullah b. Hazim es-Sulemî, Muhelleb b. Ebî Sufra gibi kimseleri de gönderdi.[270]

Müslüman savaşçıların Horasan ve Sicistan'daki konumları Anadolu'daki konumlarından farklıydı. Bu bölgede bulunan Müslüman askerler, yeni fetihlerin yanında, daha çok antlaşmalarını iptal eden mahalli idarecileri yeniden itaat altına almak için mücadele veriyorlardı.

Özellikle Horasan'ın durumuyla ilgili kıymetli bilgiler veren Wellhausen bu konuda şunları söyler.

> ... Horasan, devletin merkezi üzerinde, mesela Afrika veya İspanya'nınkinden daha fazla tesiri olan bir barometre vaziyetinde idi. Bu eyalet hiçbir zaman sükunete kavuşmamıştı ve hiçbir sabit hududu yoktu. Araplar burada Türkler ve İranlılarla mütemadi bir savaş halinde bulunuyorlardı. Aradaki fasılaları da bizzat birbirlerini didiklemek için kullanmaktaydılar. Büyük tehlikelere maruz kalmalarına rağmen, bir zaman eski anavatanlarında olduğu kadar gayr-i siyasî hareket ediyorlardı. Uçsuz bucaksız ve hatta bazı kısımları ile harap olan bu diyara kendi istekleri ile

266 Halife, *age.*, 204; Belâzurî, *age.*, 386; Yakubî, II, 217; Taberî, II, 15; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 209.
267 Yâkut, *age.*, III, 190-191.
268 Belâzurî, *age.*, 385, 394-395.
269 Taberî, II, 15; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 9.
270 Halife, *Tarih*, 205; Belâzurî, Futûh, 386; Yakubî, II, 217; Zehebî, *el-İber*, I, 51; İbn Haldun, *age.*, III, k. 1, 11.

gelmemiş olmalarına rağmen, kendilerini serbest ve iyi hissediyorlardı.[271]

Horasan'la ilgili bilgileri vermeden önce Sicistan'daki gelişmeleri belirtmemiz gerekir. Zira bu bölge, Muaviye ve Basra valisi tarafından, durumu itibariyle neşter vurulması gereken bir yer olarak görülüyordu. Abdurrahman b. Semure, Basra valisi olan amca oğlu Abdullah b. Amir tarafından tayin edildikten sonra Sicistan'a girerek, savaş veya antlaşma yoluyla, Huvaş, Kuzanbüst, Rezan, Huşşek, Ruhhac, Zabulistan'ı[272] fethederek Kabil'e[273] kadar ulaştı ve bu şehri de fethetti. Bu fetihlerinden sonra Muaviye de onun Sicistan'daki valiliğini tescil etti. Abdurrahman, Ziyad'ın Basra'ya vali tayin edilmesine 45/665 kadar burada yönetici kaldı. Sonra yerine Ziyad tarafından Rebî b. Ziyad tayin edildi.[274] Abdurrahman b. Semure, fetihleri esnasında bolca ganimet almıştır. Hatta valilikten azledildikten sonra, Kabil esirlerinden bazı gençleri beraberinde getirerek, Basra'da onlara Kabil'in mimarî üslubuyla bir cami yaptırtmıştır.[275]

Rebî b. Ziyad'ın Sicistan'a tayin edilmesinden sonra, eski vali ile antlaşma yapmış olan Kabil Şahı, şehirde yaşayan Müslümanları çıkarmış, Zabulistan ve Ruhhac'a da Rutbil hakim olmuştu. Rebî b. Ziyad, Rutbil'i Bust[276] şehrinde yendikten sonra Dâver[277] bölgesini fethetti. Rebi b. Ziyad'dan sonra, yerine tayin edilen Ubeydullah b. Ebî Bekre zamanı, savaştan ziyade antlaşmalar dönemi olmuştur. 53/673 yılında Ziyad'ın ölümünden sonra Ubeydullah'ın yerine Abbad b. Ziyad Sicistan'a vali tayin edilmiştir. Muaviye'nin ölümüne kadar burada kalan Abbad, Hindistan'ı egemenliği altına almıştır.[278]

Horasan'daki durum Sicistan'dan çok daha hareketli idi. Horasan ve Basra'daki iç çekişmeler karşılıklı olarak birbirini

271 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 196.
272 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 319; III, 41; II, 373, III, 38; III, 125.
273 Yâkut, *age.*, IV, 426.
274 Halife, *Tarih*, 205, 208; Belâzurî, *Futûh*, 388-389.
275 Belâzurî, *age.*, 388.
276 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 414.
277 Yâkut, *age.*, II, 434.
278 Halife, *age.*, 210,218,219; Belâzurî, *age.*, 389.

etkilemiştir. Burası, iç politikanın stresinin atıldığı, idarenin başındakilerin yakınlarını nimetleriyle yararlandırdıkları, tayin edilen valilerin beytülmâle ödemek durumunda oldukları meblağı yerli yerince ödemedikleri, devlet parasının zimmete geçirildiği bir yer durumundadır.

42/662 yılında Abdullah b. Âmir tarafından Horasan'a tayin edilen Kays b. el-Heysem, vali olarak kaldığı iki yıl boyunca, antlaşmalarını ihlal etmiş Bedağıs, Herat, Buşenc, Belh şehirlerinin yeniden itaatlerini sağlamaya çalışmıştır. Yalnızca Belh'i itaat altına alabilen Kays, imar faaliyetlerine girişmiş ve bu şehirlerdeki üç nehrin üzerine birer fersah uzunluğunda köprüler yaptırmıştır.[279] Kays'ın Horasan'dan azledilmesine sebep olarak haracı geciktirmesi ya da buradaki siyasî yetersizliği gösterilir.[280] Gerçekte ise bu azlin arkasında Basra valisinin, dayısı oğlu Abdullah b.Hazim'i tayin etmek istemesi yatar. Zira bu durum sözkonusu olduğunda, Horasan'da bulunan Kays ile Şam, Basra ve Küfe'de bulunan Kaysîlerin öfkeleri ancak Muaviye tarafından yatıştırılabilmiştir.[281] Abdullah b. Hazim ile çekişen ve görevini tam yapamayan Kays, şikayete geldiği Abdullah b. Âmir tarafından hapsedilmiştir.[282]

Kays, Basra'da bulunduğu sürece Horasan'da Abdullah b. Hazim icraatta bulunmuş, Herat, Buşenc, Bedağis şehirlerinin itaatlerini sağlamakla birlikte İbn Âmir'e bol mal göndermiştir.[283]

Geçmişte, Hz. Ali-Muaviye mücadelesine karışmayıp fetihlere çıkan Haris b. Murre el-Abdî ve arkadaşlarının Horasan'a Sind bölgesinden komşu olan Kîkan şehrinde öldürülmelerinden[284] sonra muhtemelen 44/664 yılında, Muhelleb b. Ebî Sufra, Hind sınırına yürümüş, Kîkan bölgesinde karşılaşıp savaştıkları Türkleri öldürmüştür. Bu olaydan sonra buraya, Abdullah b.

279 Belâzurî, *age.*, 399-400; Taberî, II, 17, 65; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 210; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 9.
280 Taberî, II, 65-66; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 218.
281 Belâzurî, *Futûh*, 350; Taberî, II, 66; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 218.
282 Belâzurî, *age.*, 400; Taberî, II, 66.
283 Belâzurî, *age.*, 400.
284 Halife *Tarih*, 206, 208-209; Belâzurî, *age.*, 421; Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 423.

Sevvâr el-Abdî vali tayin edilmiştir. Kîkan'ı itaati altına alan Abdullah, bol ganimet ele geçirmiş, hatta Muaviye'ye Kîkan atları hediye etmiştir. Bilahare yerli halk Türklerden aldıkları yardımla gerçekleştirdikleri savaşta vali Abdullah'ı öldürmüşlerdir.

45/665 yılının ilk yarısında, Muaviye tarafından Basra'ya tayin edilen Ziyad'a geniş yetkiler tanınmış, Horasan, Sicistan, bir müddet sonra da Hind, Bahreyn ve Umman kendisine bağlanmıştır.[285] Ziyad'a böylesine geniş bir coğrafyanın idareciliğinin verilmesinin sebebi içerdeki anarşik hareketler ve bağlı vilayetlerde anlaşmaların ihlali idi. Zira o, daha önceki halifeler döneminde iyi bir idarecilik örneği sergilemiş ve karışıklıkların üstesinden gelmişti.

Ziyad Horasan'daki başıbozukluğu önlemek amacıyla, benzeri sadece düzenli devlet geleneğinde görülebilen tedbirler aldı. İmran b. Husayn el-Huzaî, Hakem b. Amr el-Gıfarî, Semure b. Cündüb, Enes b. Malik ve Abdurrahman b. Semure gibi sahabîlerden kendisine yardımcı olmalarını istedi. Daha önce de bahsi geçtiği gibi Horasan'ı idarî açıdan dörde taksim ederek; Umeyr b. Ahmer el-Yeşkurî'yi Merv'e; Huleyd b. Abdullah el-Hanefî'yi Nişabur'a; Kays b. el-Heysem'i Mervu'r-Rüz, Tâlekan ve Feryab'a; Nafi b. Halid et-Tahi'yi de Herat, Bedağis, Buşenc ve Kadîs'e idareci olarak tayin etti. Bu kimselerden Umeyr, Merv'de Arapları ilk iskân eden kimseydi.[286]

Horasan'da 47/667 yılında Ziyad tarafından yapılan bu düzenlemeden sonra, bölgesel valilerin itaat edecekleri genel bir vali tayin edildi. Genel vali Hakem b. Amr, Toharistan'da[287] birçok fetihlerde bulundu ve Maveraünnehir'de namaz kıldıran ilk kimse oldu.[288] Gür ve Ferâvende'yi[289] fethetmesi sonucu çok ganimet elde etti.[290]

285 Taberî, II, 73.
286 Belâzurî, *Futûh*, 400; Taberî, II, 79; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 224; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 18.
287 Yâkût, Mu'cemu'l-Buldân, IV, 23.
288 İbn Habîb, 295; Câhız, *el-Beyân*, II, 296-297; Belâzurî, *age.*, 400; Taberî, II, 80-81, 109; İbn A'sem, II, 318-319; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 224.
289 Yâkut, *age.*, IV, 218, IV, 245.
290 Taberî, II, 84-85; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 226.

Hakem b. Amr'ın 50/670 yılında vefatıyla Horasan'da ortaya çıkan durum, idareye sızmak isteyen kabilelerin birbirleriyle olan gizli rekabetini sergiliyordu. Bu duruma ganimeti taksim hususunda Kur'an'ın emrini uygulayarak, Muaviye ve Ziyad'ın istekleri dışında hareket eden Hakem'in, tayin ettiği Enes b. Enes'in idareciliğini Ziyad'ın kabul etmemesi ve onun yerine başkasını tayin etmesi sebep olmuştur.[291]

Ziyad, 51/671 yılında Horasan valiliğine Rebi b. Ziyad'ı tayin etmesiyle birlikte, orada iskân edilmek üzere Basra ve Kûfeli ailelerden elli bin kişi göndermiştir.[292] Rebî ile gönderilen kimselerin Hz. Ali yanlısı kişiler olduğu ileri sürülür.[293] Bundan maksat, onların Basra ve Kûfe'den ayrılmaları ve fetihlere katılmalarıyla, iç politikanın veya hayatın istikrar kazanmasıdır. Zira, Hucr b. Adiy'in öldürülmesine bu insanların yana yakıla üzülmeleri de Hz. Ali taraftarı oldukları ihtimalini kuvvetlendirir.[294]

Rebî, Horasan'a geldikten sonra antlaşmasını yine ihlal eden Belh ile yeniden anlaştı. Türklerin elinde bulunan Kuhistan'ı[295] savaşla fethetti. Aynı zamanda o, Hakem'den sonra Ceyhun nehrini geçen fakat nehrin karşı yakasında fetihlerde bulunup, çok ganimetle dönen ilk kimse oldu.[296]

Rebî ve Ziyad'ın 53/673 yılında vefat etmelerinden sonra Muaviye, kendisinden iş isteyen Ubeydullah b. Ziyad'ı Horasan valiliğine tayin etti.[297] 25 yaşında bir genç olan Ubeydullah, maiyetinde bölge hakkında bilgi sahibi olan Eslem b. Zur'a el-Kilabî gibi kimselerle ve yirmi dört bin kişilik bir orduyla birlikte Buhara'ya[298] hareket etti. Buhara'nın, Türklerden yardım iste-

291 Taberî, II, 109,155; İbn A'sem, II, 319.
292 Belâzurî, *age.*, 400; Taberî, II, 156; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 243; İbn Haldun, *age.*, III, k. 1, 30.
293 Ömer Süleyman el-Ukaylî, *Hilafet-i Muaviye b. Ebî Süfyan* Adlı eserinde (Riyad 1984) her ne kadar bu görüşte olmadığını belirtirse de, Ali Hüsnü el-Harputlu'nun *Tarihu'l-Irak fi Zılli'l-Hükmi'l-Emevî* (I, Kahire 1959) adlı eserinde bu görüşte olduğunu belirtir. 137.
294 Belâzurî, *age.*, 400-401; Taberî, II, 161-162.
295 Yâkut, *age.*, IV, 416.
296 Taberî, II, 156; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 243.
297 Taberî, II, 166-167; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 247; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 32.
298 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 353.

yen melikesi, onların Ubeydullah'a yenilmesiyle anlaşma istedi. Ubeydullah sonra da Buhara'ya bağlı Ramisîn ve Beykend'i[299] fethetti.[300] Horasan'da valilik yapan Ubeydullah bu zamanını Müslüman olmamış Türklerle savaşmak suretiyle geçirdi. Onları hatırı sayılır beş savaştan sonra tesirsiz hale getirebildi. Türklerin savaşçılığı onun dikkatini çekti ve görevinin sonunda, onların ok atmada mahir olanlarından iki bin Buharalıyı Basra'ya getirdi.[301]

Ubeydullah'ın Basra'ya tayininden sonra Horasan'a 56/676 yılında kendisi gibi Muaviye'den görev isteyen Said b. Osman b. Affan tayin edilmiştir.[302] Said ile Horasan'a gönderilenler arasında Arap'ın seçkin kimseleri olduğu gibi, asker olanların çoğu Basra'da çeşitli fena işlere karışmış ve hapsedilmiş kimselerdi. Said bunlardan dört bin kişi seçti, ayrıca cihada katılmak isteyenlerle ordusunu güçlendirdi. Hatta o, Fars yolunda hacı yolu kesen eşkiyaları bile, kendilerine maaş bağlayarak, ordusunda savaştırdı.[303]

Said ordusuyla önce Nişabur'a gelerek, burada, İbn Âmir zamanından kalma Müslümanların ihtiyaçlarını giderip, ardından Merv'e geçti. Sonra da sallarla Ceyhun nehrini geçerek, yine Soğdlulardan, Türklerden, Nesef ve Kış[304] halkından oluşan yüz yirmi bin kişilik bir orduyu mağlup etti. Bu savaştan sonra Said, Semerkant'ın yolunu kolaylaştırmak amacıyla Buhara'dan delilller aldı. Semerkant'ı anlaşma yoluyla fethetti ve Buhara'da olduğu gibi Semerkant'ın seçkinlerinin çocuklarından da rehineler topladı.[305]

Said b. Osman'ın azledilmesinden sonra Horasan'a Abdurrahman b. Ziyad tayin edildi. Ancak o, Muaviye'nin ölümüne

299 Yâkut, *age.*, I, 153.
300 Halife, Tarih, 222; Belâzurî, *Futûh*, 401; Taberî, II, 168-169; İbnu'l-Esîr, *age.*, III, 247.
301 Belâzurî, *age.*, 401; Taberî, II, 170.
302 Halife, *age.*, 224; Taberî, II, 177-178; Hanbelî, I, 61.
303 Taberî, II, 178; İbn A'sem, II, 311-312.
304 Yâkut, *age.*, V, 285; IV, 462.
305 Halife, *Tarih*, 224; Belâzurî, *Futûh*, 401-402; Taberî, 179; İbn A'sem, II, 313-316.

kadar orada kalmasına rağmen, iç hesaplaşmaları dış seferlere tercih etmesi sebebiyle herhangi bir fetihte bulunmadı.[306]

C. Kuzey Afrika'ya Yapılan Seferler

Afrika'da yapılan fetihler Horasan bölgesi kadar olmasa bile, iç politikadaki gelişmelere paralel olarak etkilenmiştir. Muaviye'nin iktidarı ele aldığı yıllarda Mısır'da Amr İbnu'l-As vardı. Amr, iktidara giden yolun açılmasında Muaviye'ye destek vermiş; Mısır'ı onun adına ele geçirmiştir. Muaviye onu bu hizmetine karşılık Mısır'a vali tayin ederek, kendisine hayatta kaldığı sürece yarı bağımsız bir statü öngörmüştü. Dolayısıyla Amr İbnu'l-As, Mısır'da devletin merkezine bağımlı olmadan, Mısır'ın imkân ve kaynaklarıyla idaresini sürdürdü.[307]

Muaviye dönemiyle birlikte fethe çıkılan bölgelerde, daha önceden bu yerlerde deneyimi bulunan kimselerin görevlendirilişine Mısır'da da tanık olmaktayız. 41/661 yılında Amr İbnu'l-As'ın teyzesinin oğlu Ukbe b. Nafi el-Fıhrî'yi İfrikiya'ya[308] fetih için göndermesinde, onun önceki halifeler döneminde bu bölgedeki fetihlerde etkili bir rol oynaması ve Mağrib'te[309] valilik yapmasının önemli rolü olmuştu. Ukbe 42/662'li yıllarda İfrikiya'da Kadamis'i[310] fethetti ve büyük miktarda ganimet ele geçirdi.[311]

43/663 yılının Ramazan bayramında Amr İbnu'l-As vefat ettiği zaman Muaviye, kısa bir süre Mısır'a kardeşi Utbe b. Ebî Süfyan'ı tayin etmiş[312] fakat daha sonra -kanaatimize göre halkın isteklerini göz önüne alarak- Amr'ın oğlu Abdullah'ı tayin etmek durumunda kalmıştır.[313] İki yıl valilikte bulunan Abdullah'ın dönemiyle ilgili bilginin azlığına rağmen, fetihlerin devam ettiğini söylemek mümkündür. Onun döneminde de fetihlerin

306 Belâzurî, *age.*, 403; Taberî, II, 189.
307 İbn Abdirabbih, V, 92-93; İbn Tağriberdi, I, 63.
308 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 228-231.
309 Yâkut, *age.*, IV, 162.
310 Yâkut, *age.*, IV, 187.
311 Halife, *age.*, 204-205; Belâzurî, *age.*, 226, 229; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 21; Makrızî, Hıtat, I, 300.
312 İbn Tağriberdî, I, 116.
313 Belâzurî, *age.*, 230; Taberî, II, 28; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, III, 212; Makrızî, *age.*, I, 301.

tek ismi Ukbe b. Nafi özellikle Afrika'nın içlerinde Sudan topraklarında ve Berga'ya[314] bağlı yerlerde fetihlerde bulunmuştur.[315]

Abdullah b. Amr'ın azliyle onun yerine tayin edilen Muaviye b. Hudeyc, Mısır'da dört yıl valilik yaptı. Ifrikiya'da fetihlerde bulundu.[316] Hatta ilk defa denizden Sicilya'ya sefer düzenleyen kimse ünvanını aldı.[317] Muaviye b. Hudeyc'in denizdeki bu seferlerini Ukbe b. Nafi ile beraber yaptığını da söyleyebiliriz. Zira her ikisinin de kara ve denizdeki fetihlerden sonra Mısır'a döndüğü,[318] sonra da Muaviye'nin Ukbe b. Nafi'yi on bin askerle Ifrikiya'ya fethe gönderdiği belirtilir.

Ukbe b. Nafi Ifrikiya'da Kayravan[319] şehrini kurmuştur. Kayravan şehrinin kuruluş amacı tamamen askerî idi. Yöre halkının, Müslümanların gelmesiyle İslam'a girmesi, onların bölgeden ayrılmasıyla irtidat etmeleri, Ukbe b. Nafi'yi bir cihad merkezi ve askerî garnizon şeklindeki bu şehri kurmaya yöneltmiştir. Kurulacak bu şehrin, Bizans ve Berberî tehlikesinden emin, yanlarındaki at ve deve gibi hayvanlar için de elverişli olmasına özen gösterilmiştir.[320] Şehir yeri olarak tespit edilen yer ağaçlık ve yırtıcı hayvanların, yılan ve öldürücü akreplerin bulunduğu bir bataklıktı. Ukbe, burasını yerleşim merkezi haline getirdi. Onunla birlikte olanlar evler yapıp, oraya yerleştiler ve burada üç yıl kaldılar.[321]

50/670 yılında Muaviye, Muaviye b. Hudeyc'i azlederek yerine Mesleme b. Muhalled'i tayin etti. Mısır, Mağrib, Berga, Ifrikiya ve Trablus'un tamamı kendisine bağlandı. Mesleme ise Ukbe b. Nafi'yi görevden alarak yerine azatlısı Ebu'l-Muhacir'i tayin etti.[322] Muaviye'nin ölümüne kadar görevde kalan bu kimseler

314 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 388-389.
315 Halife, Tarih, 206; Zehebî, *el-İber*, I, 51.
316 Halife, *age.*, 207; Belâzurî, *Futûh*, 230; Taberî, II, 84; Debbağ, *Meâlimu'l-İman fi Ma'rifeti Ehli'l-Kayravan*, I, 142-144 (thk. İbrahim Şebbuh, I-II, Mısır 1968).
317 Belâzurî, *age.*, 237.
318 Belâzurî, *age.*, 230; Taberî, II, 86.
319 Yâkut, *age.*, IV, 420-421.
320 İsimsiz, *Kitabu'l-İstibsâr, fi Acâibi'l-Emsar*, 113-114 (nşr. Sa'd-Za'lul Abdûlhumeyd I, Mısır 1958).
321 Halife, *age.*, 210; Belâzurî, *age.*, 230; Taberî, II, 92; İbnu'l-Esîr, el-Kâmil, III, 230; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, III, k. 1, 21.
322 İbn Abdilhakem, 197-198; Belâzurî, *age.*, 230; Taberî, II, 92; İbnu'l-Esîr, *age.*,

Afrika kıtasındaki fetihlerine devam ettiler. Mesleme, vali olduktan hemen sonra Mısır eski valisi Muaviye'yi Mağrib bölgesinde Celûla'ya,[323] 54/674 yılında Halid b. Sabit el-Fehmî'yi yine Mağrib'e ve 57/678 yılında da Hassan b. Numan el-Gassanî'yi Afrika'ya fethe göndermiş, fethe çıkan bu komutanlar gerek savaş, gerekse barış yoluyla bu bölgelerde fetihlerde bulunmuşlardır.[324] 59/678-679 yılında Ifrikiya valisi Ebu'l-Muhacir, önce Kartaca[325] şehrini, sonra da Ifrikiya'nın en uç noktası olan Mile[326] şehrini fethetmiştir. Ebu'l-Muhacir, bu iki şehrin fethini takriben iki yılda gerçekleştirmiştir.[327]

Netice olarak, Müslümanlar arası çekişmeden dolayı çoktan beri duraklamış bulunan fetihler, Muaviye döneminde yeniden güncelliğini kazanmıştır. Bu devirde ve Hz. Ebû Bekr döneminde yapılan fetihler, toplumu yeniden inşa etme gibi yönleriyle benzerlik arzederler.

Muaviye döneminde Anadolu'da gerçekleştirilen ve bilhassa Bizans'ı karadan ve denizden kuşatmayı amaçlayan düzenli seferler, belirli bir noktaya kadar başarı kazanmışsa da Muaviye'nin ölümüyle sonuçsuz kalmıştır. Bu durum karada olduğu kadar, Akdeniz ve Ege'de tutunma amacıyla üs olarak ele geçirilen bazı toprakların ve bazı adaların Yezid'in emriyle boşaltılması sonucunu doğurmuştur. Yani önceden düşmana karşı kazanılan mevziler daha geriye çekilmiştir.

Bu dönemde Horasan ve Sicistan'da yapılan seferler, daha ziyade geçmişte ele geçirilmiş ve çeşitli nedenlerle antlaşmalarını ihlal etmiş beldelerin itaatlerini yeniden sağlamaya yönelik olmuştur. Tabiatıyla bu arada Ceyhun nehri geçilerek Buhara ve Semerkant gibi yerleşim merkezleri fethedilmiştir. Ayrıca Horasan iç politikadaki gelişmelere duyarlılığı sebebiyle zaman zaman iç çekişmelere sahne olmuştur.

III, 230-231; İbn Haldun, *age.*, III, k. 1, 22.
323 Yâkut, *Mucemu'l-Buldân*, II, 156.
324 Halife, Tarih, 210-211, 223, 224.
325 Yâkut, *age.*, IV, 323.
326 Yâkut, *age.*, V, 244.
327 Halife, *age.*, 226.

Afrika'da ise fetihlerin sonuçları, diğer bölgelere nazaran daha kalıcıdır. Bu bölgede uzun süre fetihlerde bulunan Ukbe b. Nafi'nin uzun vadeli düşünmesi ve Kayravan şehrini kurarak, Müslüman askerleri yerleştirmesi yani bu şehri fetihler için bir üs haline getirmesi, Müslümanların birkaç sene sonra bu kıtanın batıdaki en uç noktasına ulaşmalarına yol açmıştır.

Kısacası, duraklamış olan İslam fetihleri hangi maksatları ihtiva ederse etsin, Muaviye döneminde yeniden başlamış, Horasan ve Ifrikiya'da fetihlerle devletin sınırları onun zamanında en geniş noktasına ulaşmıştır.

3. DEVLETİN EKONOMİK UYGULAMALARI

Kaynaklarımız bu dönemin malî ve iktisadî yapısı ile ilgili kısıtlı bilgiler vermektedir. Ancak İslam devletinin devamlılığı göz önünde bulundurulduğunda Muaviye döneminde de devletin malî yapısı ve kaideleri ile ilgili prensiplerin temel dayanağını Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'in sünneti ve ondan sonraki halifelerin uygulamalarının teşkil ettiği görülür. Fakat biz burada devletin malî yapısını teknik açıdan incelemek yerine, Muaviye zamanındaki bazı ekonomik uygulamalara yer vereceğiz.

Muaviye zamanında devletin en önemli gelirleri, savaşlardan alınan ganimetler, devletin gayrimüslim tebasından aldığı haraç, cizye, öşür (gümrük vergisi) ile Müslümanlardan alınan zekat ve öşürden oluşmaktaydı. Bu gelirler devletin malî yapısını destekleyen unsurlardı.[328]

Hz. Ömer devrinde Mısır, Suriye, Irak ve Hicaz bölgesi devletin sınırları içerisindeydi. Hz. Osman döneminin ilk yarısında da bu beldelere Horasan ve Afrika katıldı. Ancak bu dönemde ortaya çıkan Müslümanlar arası iç kriz, fetihler ve devletin maliyesi

328 Kavramlar hakkında geniş bilgi ve açıklamalar için bkz. Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, 19,25,26,75,131; Yahya b. Adem, 18, 23; Ebû Ubeyd, 50; Maverdi, *Ahkamü's-Sultaniyye*, 140-153-154; (trc. Ali Şafak, I, İstanbul 1976); Sabit İsmail er-Râvî, 134; Suphi Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, 268, 271, 277-278 (trc. İbrahim Sarmış, I, İstanbul 1981) ve özellikle devletin malî sistemi ve uygulamalarıyla ilgili Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, I, İstanbul 1989.

üzerinde olumsuz tesirler meydana getirdi. Fetihler, 30/650'li yıllardan Hz. Osman öldürülünceye kadar önce yavaşladı, sonra da hicrî 36-40 yılları arası ferdî birkaç teşebbüs dışında tamamen durdu. İç kriz sebebiyle fetihlerin durması, merkezden uzak bölgelerde zımmîlerin antlaşmalarını bozup vergilerini vermemelerine sebep olurken, içerideki dahilî çekişme ve savaşlar da, devletin maliyesini tükenme noktasına getirmiş, hatta Hz. Ali Muaviye'ye karşı ordu çıkaramaz duruma gelmiştir.[329]

Diğer taraftan Suriye'de Muaviye de, kuzeyden gelebilecek muhtemel bir Bizans tehlikesini göz önüne alarak, onlarla bir antlaşma yapmış ve kendilerine önemli bir meblağı ödemek durumunda kalmıştır.[330]

Muaviye, iktidarı ele aldığı zaman, devletin Suriye, Mısır, Irak ve Hicaz'dan oluşan dört bölgesinin iktisadî ve malî yönden birbirlerinden farklı yapılarda bulunduğu görülür. Başkentin Suriye'de olması, ona harp ganimetlerinden ve haraçtan yararlanma nimetlerini beraberinde getiriyordu. Mısır ve Irak'ın geniş topraklara sahip olması, kendilerini iktisadî bakımdan fazlasıyla yeterli kılarken, Hicaz bölgesi, başkent Suriye'ye nakledileliden beri iktisadî yönden zayıflamıştı.

Muaviye zamanında yeniden başlatılan fetih girişimleri geçmişte olduğu ve sanıldığı gibi her zaman kârlı neticeler doğurmamıştır. Özellikle Suriye'nin öncülük ettiği fetihleri bu kabilden sayabiliriz. Zira, Suriye'den fetih için çıkan Müslüman askerlerin karşısında, her ne kadar eski dirayetinde olmasa da, organize bir güç ve büyük bir devlet olan Bizans bulunuyordu. Bu sebeple Anadolu'daki fetih teşebbüslerinde kazanmanın yanında kaybetmenin de getirdiği maliyetleri göz önünde bulundurmak gerekiyordu. Bu şartlar altında yapılan seferler de devlet hazinesine büyük meblağlara mal oluyordu.

42/662 yılında Muaviye, Farslar, Hımıslılar ile Küfe ve Basra halkından Müslümanları Antakya'ya iskan ettirdi. Askerî amaç-

329 Yakubî, II, 195; Taberî, I, 3409-3411, 3416-3417, 3444-3446; İbn A'sem, II, 223; İbn Hibban, II, 299.

330 Halife, *Tarih*, 205; Belâzurî, *Futûh*, 164; Yakubî, II, 217; Hitti, *İslam Tarihi*, II, 315 (Türkçe trc. Suphi Salih, I-IV, İstanbul 1980).

lı böyle bir uygulamanın hedefi, kendilerine maaş bağlanan ve ikta yoluyla toprak verilen bu kimselerin savaşa hazır bulundurulmasıydı.[331]

Kıbrıs Adası'nın fethedilmesiyle Rumlar, Müslümanlara yılda yedi bin iki yüz dinar ödüyorlardı. Ancak Muaviye, bu adaya stratejik önemi sebebiyle, muhtemelen Baalbeklilerden oluşan ve Divan'da kayıtlı bulunan on iki bin asker yerleştirdi.[332] O dönemde asker maaşlarının yıllık ortalamasının iki yüz dinar[333] olduğu göz önüne alınırsa, Kıbrıslılardan alınan miktarın, bu ada için harcanan meblağ yanında çok daha az olduğu ortaya çıkar. Kıbrıs Adası için sözkonusu olan bu durum, aynı şekilde Rodos ve İstanbul yakınlarındaki Kapıdağ Yarımadası için de söz konusudur. Muaviye vefat ettiği zaman Yezid'in bu adalardaki askerleri geri çekmesi ve bu işi yaparken de Rumlardan para alması[334] düşünüldüğünde, yapılanın devlete pahalıya mal olan ve uzun süre devam ettirilmesinde fayda mülahaza edilmeyen uygulamalardan vazgeçilmesi şeklinde düşünülebilir.

Öte yandan Hz. Ömer ve Osman döneminde fethedilen Suriye ve civarındaki topraklarda yaşayan insanlardan bir kısmının Müslüman olmalarıyla arazileri öşür arazisi olmuş, bir kısmı da topraklarını terkederek Anadolu'nun kuzey kesimlerine çekilmişlerdi. Bu metruk topraklara ya Müslüman topluluklar yerleştirilmiş ya da bu topraklar fatih Araplara ikta olarak dağıtılmıştır. Bu kimseler, kendilerine verilen arazilerde ziraat yaparak öşürlerini ödemişlerdir.[335]

Müslüman olmayı kabul etmeyen ve topraklarını da terketmeyen kimselerin kendilerinden, emniyetlerinin sağlanması karşılığında baş vergisi olarak bilinen cizye, topraklarından da haraç alınıyordu.[336] Bu statü tabii olarak Muaviye döneminde de küçük değişikliklerle devam etmiştir. Muaviye, iş başına gelince

331 Belâzurî, *age.*, 153.
332 Belâzurî, *age.*, 158, 162.
333 İbn Abdilhakem, 102.
334 Belâzurî, *Futûh*, 158, 237; Taberî, II, 157; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 244.
335 Yahya b. Adem, 22-23; Belâzurî, *age.*, 182.
336 Belâzurî, *age.*, 177, 181.

erkeklerden alınan dinar cinsinden vergi yanında, birkaç kafiz[337] buğday, bir miktar zeytinyağı, sirke ve bal gibi gıda maddelerini cizyeye, tahvil etmiştir. Ancak bu bölgede erkeklerden alınan cizye miktarı ihtilaflıdır. Bu miktar bazı rivayetlerde bir dinar bazılarında da dört dinar olarak belirtilmektedir.[338]

Irak bölgesi, devletin yüz ölçümü ve ekonomik imkânları bakımından en geniş olduğu bir bölgesiydi. Hz. Osman döneminde Horasan'ın fethedilmesiyle sınırları çok genişlemişti. Fakat iç kriz döneminde, idarî yönden Irak'a karşı sorumlu olan birçok yerleşim bölgesinin halkı, devletle olan antlaşmalarını ihlal ederek, ödemekle yükümlü oldukları haraçlarını ödememişler, haraç memurlarını şehirlerinden çıkarmışlardı.[339] Ancak Muaviye döneminde Horasan bölgesi, savaşla ya da antlaşma yoluyla yeniden egemenlik altına alındı ve zımmî halkın düzenli bir şekilde cizye ve haraçlarını ödemeleri sağlandı.[340]

Mısır'daki durum daha farklıydı. Amr İbnu'l-As'ın Muaviye ile şartlı antlaşması, kendisine hayatta olduğu sürece Mısır'ın haracını bırakıyordu. Müslümanlara maaşları dağıtıldıktan sonra, geride kalan meblağın Amr'a kalması sebebiyle Mısır'ın hazineye pek katkısı olmuyordu.[341] Fakat hicrî 43'de (663) Amr'ın ölümüyle birlikte Mısır'ın haraç ve cizyesi ile diğer gelirleri, gerekli harcamalardan sonra devlet hazinesine gönderildi.[342]

Hicaz bölgesi, ekonomik yönden diğer üç bölgeden değişik bir konuma sahipti. Arap Yarımadası'nda haraç toprağı bulunmaması, bölgeyi bu tür gelirlerden mahrum kılıyordu. Sadece Müslümanların verdikleri zekat ve öşür gelirlerine dayanan Hicaz ekonomisi, bazen Müslümanların maaşlarını dahi karşılayamayacak derecede zayıf kalıyor ve Şam'dan yardım talep ediliyordu.[343]

337 Bir kafiz, yaklaşık 18 kg.
338 Belâzurî, *age.*, 177-178, 181.
339 Taberî, I, 3449.
340 Halife, *Tarih*, 210, 218, 219, 222; Belâzurî, *Futûh*, 400, 401, 402; Taberî, II, 81, 84-85, 109, 156, 168- 169, 179; İbn A'sem, II, 313-314, 317, 319; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 226, 243, 247.
341 Yakubî, II, 221; Makrizî, Hıtat, I, 300.
342 İbn Abdılhakem, 102, 306.
343 Zübeyr İbn Bekkâr, *Ahbâru'l-Muwaffakiyyât*, 390.

Müslümanlar arası iç kriz, devletin dış gelirlerini menfî bir şekilde etkilerken, iç gelirler olarak adlandırabileceğimiz Müslümanların ödedikleri zekat gelirlerini de olumsuz yönde önemli ölçüde etkilemiştir. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle birlikte Müslümanlar zekatlarını kimlere verecekleri hususunda tereddüt içinde kalmışlardır. Hz. Peygamber (sav)'den Hz. Osman dönemine kadar zekat, ya devlet başkanınca kabul ediliyor ya da onların görevlendirdiği bir kimseye veriliyordu. Fakat bu dönemden sonra bazı Müslümanlar, zekatlarını mevcut yönetime teslim ederlerken, bazıları da hak sahiplerine dağıtıyorlardı.[344]

Aslında ortaya çıkan bu durum, dinî olmaktan ziyade siyasî tercihlerin ön plana çıkarılmasıydı. Zira ihtilafa düşülen husus, iş başındaki mevcut idarenin ziraî mahsullerde, ticaret mallarında ve hayvanlarda olduğu gibi denetim mekanizmasından yoksun bulunduğu bir saha olan altın ve gümüşün zekatı ile ilgili olup, kişinin vicdanına bırakılmış bir durumdu.

Muaviye döneminde bu tür zekatın verilmesinde iki farklı yol izlenmiştir. Birincisi, zekatın mevcut idareye teslim edilmesinden yana olanlar ki bu kimseler arasında Abdullah b. Ömer, Sad b. Ebî Vakkas, Ebu Said el-Hudrî, Ebu Hureyre ve Hasan el-Basrî gibi kimseler vardı. Bu kimseler, idarecilerin şahsî yaşantılarının ancak kendilerini bağlayacağı düşüncesiyle namaz kıldıkları müddetçe zekatın bu kimselere verilebileceğini belirtiyorlardı.

Burada, bu kimselere gelerek ısrarla zekatın kimlere verilmesi gerektiği sorusunu gündeme getirenlerin, genelde siyasî tercihlerini net bir şekilde ortaya koymayanlar ya da iş başındaki Emevî idarecilerinin kişisel yaşantılarını beğenmeyen kimselerden oluştuğu görülür. Nitekim Abdullah b. Ömer'e bu konuda sorular yönelten birisinin endişeleri arasında, verilen zekatın yerli yerinde harcanmaması, idarecilerin elbise ve şahsî ihtiyaçları için sarfetmeleri, ayrıca çeşitli vilayetlerde Müslüman olmayan âmillerin görevlendirilmesi bulunur. Bütün bunlara rağ-

344 Ebû Ubeyd, 678-679.

men, Abdullah b. Ömer, zekatın devlete verilmesi gerektiğini belirtir.[345]

İkincisi ise, zekatın mal sahipleri tarafından hak sahiplerine dağıtılmasını uygun gören kimselerdir ki, bu kişiler arasında da İbn Abbas, Ubeyd b. Umeyr, Said b. Cübeyr mevcuttur.[346] Bu görüşü savunanların da Emevî aleyhtarı kimseler olduğunu belirtmek mümkündür. Çünkü bu kimseler gayet açık bir şekilde, zekatın nereye verileceği hususunda net bir davranış içerisinde bulunmaktadırlar ve böyle bir soru sormaya ihtiyaç duymamaktadırlar. Görüldüğü üzere Müslümanlar arasında siyasî anlaşmazlıktan doğan bazı durumlar İslam fıkhına da tesir etmiş ve bu tesir günümüze kadar da gelmiştir.

O dönemin siyasî atmosferini ortaya koyması bakımından önemli gördüğümüz bir haberi buraya almakta fayda görmekteyiz. Ebû Ubeyd'in rivayet ettiği bir haberde Hassan b. Ebî Yahya el-Kindî şöyle demektedir:

> Bir mecliste, Said b. Cübeyr'den zekat konusunu sordum, o da zekatı idarecilere vermemi söyledi. Vakta ki meclisten ayrılmak üzere kalktı, onu takip ettim ve kendisine şöyle dedim: "Sen bana zekatı idarecilere teslim etmememi emrettin. Oysa ki onlar zekatı hakiki yerlerine sarfetmiyorlar." Bunun üzerine dedi ki: "Onu Allah'ın sana emrettiği hak sahiplerine harca, bana bu meseleyi insanların huzurunda sordun, dolayısıyla [orada] hakikati anlatamazdım."[347]

Burada, idarenin aleyhine olabilecek meselelerde insanların konuşmaktan çekindiğini görmekteyiz.

Diğer taraftan devletin Müslümanlardan almış olduğu yani öşür memurunun teslim aldığı malların zekattan sayılıp sayılmayacağı hususu da yine ihtilaf konusu olmuş, Enes b. Malik, Hasan el-Basrî, İbrahim en-Nehaî, Şa'bi, Muhammed b. Ali, Ebû Ubeyd ve diğer bazı alimler, öşür memurlarının teslim aldığı malın zekattan sayılabileceğini belirtmişlerdir. Hatta

345 Ebû Ubeyd, 678-681.
346 Ebû Ubeyd, 682-684.
347 Ebû Ubeyd, 684.

bazıları Haricîlerin alacakları malların bile zekattan sayılması gerektiğini savunmuşlardır ki Abdullah b. Ömer de bu kanaattedir.[348]

Ticarî hayatla ilgili bilgilere gelince, elbette fetihler döneminde ve daha sonra iç çekişmeler esnasında, ticarî hareketin yavaşladığı göz önünde bulundurulabilir. Fakat her halükârda o dönemlerde dahi iç ve dış ticaretin devletin idarecileri tarafından teşvik gördüğü, hatta bazı durumlarda gayrimüslimlerin ticaret mallarına uygulanan vergilerde indirim yapıldığı ve kolaylık sağlandığı görülür.[349]

Yakın-Doğu ticaret tarihi ile ilgili müstakil bir eser kaleme alan W. Heyd bu konuda şunları söyler:

> Hz. Muhammed, Araplara yeni bir iman verirken, onları aynı zamanda diğer dinlerin saiklerine karşı savaşa çağırıyordu. Araplar bu etkiyle o zamana kadar az bilinen memleketlerin dışına birden bire akın ettiler ve koşar adımla bir taraftan Suriye'yi Mezopotomya'yı ve İran'ı, öte yandan da Mısır'ı fethettiler (635-644). Derunî düşünmeyenler onları önce her uygarlığın, her sanayinin her ticaretin yıkıcısı olarak gördüler. Fakat ekilmiş tarlaları, toprağa bağlanmış sakin halkı, harp esnasında bile nasıl gözettiklerinin, fethedilen memleketlerde egemenliklerini ne kadar sakınganlıkla örgütlendirdiklerinin farkına varmakta gecikilmedi.

Heyd, devamla "Birçok defa iş seyahatleri yaptığı bilinen Hz. Muhammed de ticarete engel olmadı, dindar kişilerin ticarî işlerini dinin farz kıldığı hac ile düzenleyerek bir araya getirmelerini bile sakıncalı görmüyordu. Hacılar gibi sade seyyahlar da şehirlerde, gideri beytülmâlden verilen imarethaneler bulurlardı. İhtiyaçları olan yiyeceği sağlamak için beraberlerinde getirmeyi ihmal etmedikleri malı da yolda satarlardı" demektedir.[350]

Cahiliye döneminde, Mekke'de yerleşik Kureyş kabilesinin ticaretle meşgul olduğunu Kur'an-ı Kerim ortaya koyar.[351] Buna

348 Ebû Ubeyd, 686-688.
349 Ebû Ubeyd, 640-641.
350 Heyd, 29, 30.
351 Kureyş, 2.

göre, onlar kışın Yemen'e, yazın da Suriye'ye ticarî seferler düzenlemekteydiler. Üstelik Hz. Muhammed (sav)'de bu ticarî seferlerden bazılarına katılmıştı. İslam'dan önce bile Bahreyn Araplarında, Hindistan'la olan alışverişe ilişkin izlerin bulunduğu ve güneyde Aden pazar yerinin hiçbir zaman önemini tamamen kaybetmediği, hatta içlerinde, Fırat'tan Yemen'e kadar Arap kabilelerinin kervanlarla birbirlerine bağlanmış olduğu belirtilir.[352] Hz. Ömer döneminde de Rum ve Nabatî tüccarların mal getirip pazarladıkları şehirler arasında Şam ve Medine'nin adı geçer.[353]

Bu ticarî iletişimin Muaviye döneminde de gelişerek devam ettiğini, devletin içeride bir ticaret ağı ile birbirine bağlı bulunduğu ve dış dünya ile de ticaretin canlı olduğunu söylemek mümkündür. Fetihlerle meşgul olan ve geniş bir araziye yayılan Müslümanların bazı ihtiyaçları dış ticareti teşvik etmiş ve zorunlu hale getirmiştir. Muaviye döneminde bu tür bazı özel örnekleri görebiliriz. Bilhassa Şam'ın, Muaviye ve ondan sonra gelen kimseler döneminde altın çağını yaşadığı, sarayların, kalelerin, mescit ve güzel bahçelerin inşa edildiği zikredilir.[354] Ganimetlerden elde edilen geniş imkânlarla inşa edilen bu yapıların bazı malzemelerinin bilhassa ülke dışından getirildiği belirtilir.[355]

Başta da işaret ettiğimiz gibi diğer ülkelerden getirilen mallardan alınan öşürü bugünkü gümrük vergisi olarak anlamak mümkündür. Muaviye döneminde gayrimüslimlerden alınan öşür gibi, Müslüman tacirlerin de dış devletlere yaptıkları ticarî seferlerde aynı vergiyi vermekte olduklarını kaynaklarımızda görebiliriz.[356]

Müslüman tüccarların, Müslüman devletin uyruğunda olan zımmînin ve diğer ülkelerden gelen Harbî tüccarların ödedikleri öşür, sırasıyla %2,5; %5, %10 şeklinde değişmektedir. Yalnız ticaret maksadıyla elde bulundurulan mala vergi düşmesi için, miktarı ve üzerinden tam yıl geçip geçmediği vergi memuru tarafın-

352 Bkz. Heyd, 29.
353 Ebû Ubeyd, 640-641.
354 Bkz. Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, 172, vd. (thk. M.J. De Geoje, I, Beyrut 1906).
355 İbnu'l-Fakih, 108-109.
356 Ebû Ubeyd, 635, 638, 640-641.

dan araştırılırdı. Başka devletlerden gayrimüslim tacirlerin Müslüman devlete bir yıl içinde her girişinde malına bakılır, malı vergi alınacak miktarın üzerinde ise yeniden vergilendirilirdi.[357]

Muaviye döneminde, deniz yoluyla dış devletlerden gelen ticaret mallarının kontrol edilip, vergilerinin alındığı noktalar bulunuyordu. Bunlardan birisi, bugün Mısır ve Filistin sınırında bulunan Rafah,[358] diğeri de Irak'ta Basra ve Küfe şehirleri arasında Dicle Nehri üzerinde Silsiletu'l-Vâsıt[359] olarak bilinen kanımızca sonradan Haccac'ın yerleşim merkezi haline getirdiği Vâsıt şehridir.[360]

Bu dönemde, gayrimüslimlerin ticaret mallarından alınacak bu vergiyi toplama amacıyla tayin edilecek memurlar üzerinde ciddiyetle durulmuş ve bu kimselerin salih kişilerden seçilmesine özen gösterilmiştir. Zira vergi memuru olarak tayin edilen ve "İslam tarihinde ilk öşür memuru benim" diyen Ziyad b. Hudayr ile "Ziyad ve Şureyh'in ısrarları sonucunda bu işi kabule mecbur kaldım" diyen Mesruk idi.[361]

Üzerlerinde hassasiyetle durulan bu vergi (öşür) memurlarının kimlerden vergi aldıkları hususu tartışmalı olmakla birlikte, ilk dönemlere nazaran, Muaviye döneminde sadece, Harbî olarak isimlendirdiğimiz dış ülkelerden gelen gayrimüslim tüccarlardan vergi alınmakta olduğunu anlamaktayız.[362] Ziyad tarafından "Silsile"ye tayin edilen Mesruk'un burada vazifesini gayet mahirane ve dürüst olarak yapmış olduğu belirtilir.[363]

Mesruk, başlangıçta vergi toplarken hiç kimsenin malını teftiş etmiyor ve ticaret için gelip geçenlerden sözlü beyanlarına göre vergi alıyordu.[364] Fakat sonradan bu durumun mahzurları

357 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâç*, 143; Ebû Ubeyd, 647.
358 Ebû Ubeyd, 634; Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 54-55.
359 Ebû Ubeyd, 636; Yâkut, *age.*, V, 347-350; Dayfullah el-Batâyine, 139.
360 Yâkut, *age.*, V, 347-350.
361 Ebû Ubeyd, 634-636.
362 Geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, 632-642.
363 Bkz. Ebû Ubeyd, 635-636.
364 Dayfullah el-Batâyine, 139; zira Hz. Ömer ilk tayin ettiği öşür memuru Ziyad b. Hudayr'adan hiç kimseyi teftiş etmemesini istemişti. Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâç*, 145, muhtemelen bu gelenek devam ediyordu.

ortaya çıkmış, vergi memurları tüccarın malını teftiş etmeye onların doğruyu söyleyip söylemediklerine ilişkin yemin almaya başlamışlardır.[365]

Zekat ve vergi toplamakla yükümlü memurların maaşlarının beytülmâlden arazi haracı ve cizye fasıllarından ödendiği belirtilir.[366]

Daha önce de bahsi geçtiği gibi İslam devletinin sınırlarının içinde bulunan topraklar, statü açısından öşür ve haraç arazisi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Fazlaca teferruatına girmeden Muaviye döneminde de uygulanagelen, fakat temeli Hz. Peygamber (sav) ve ondan sonraki halifelerin uygulamalarına dayanan bu sistem şu şekildeydi:

Öşür Arazisi: Gerek Arap topraklarından, gerekse gayr-i arap topraklarından olsun halkla, üzerinde Müslüman olan araziler sahiplerinindir ve öşür arazisidir. Tıpkı sahipleri üzerinde Müslüman olan Medine ve Yemen gibi. Keza Arap putperestleri gibi kendilerinden cizye kabul olunmayan, ya Müslüman olmaları veya öldürülmeleri gereken kimselerin arazileri de -halife tarafından savaş yolu ile alınsa dahi- öşür arazisidir. Çünkü Resulullah (sav) Arapların pek çoğunu kuvvet kullanarak mağlup ettiği halde arazileri sahiplerine bırakmıştır.

Haraç Arazisi: Arap beldelerinin dışında kalan memleketlerden zorla veya sulh yoluyla fethedilen ve sahiplerine bırakılan her toprak haraç arazisidir. Burada zorla fethedilen toprakların sahiplerine terkedilmemesi hali de söz konusudur. Bu topraklar fatihler arasında taksim edilirse öşür arazisi olur.[367] Buradan anlaşıldığı gibi genel olarak Arap Yarımadası'nın dışındaki araziler eğer Müslümanlara tahsis edilmemiş ise, haraç arazisidir. Arap Yarımadası sınırları içindeki topraklar da öşür arazisidir. Bu durumda Hicaz öşür arazisi, Suriye, Irak, Mısır ve bu bölgelere bağlı Anadolu, Horasan, Sicistan ve Afrika üzerinde yaşayan Müslümanlar ile ters orantılı olarak, genelde haraç arazisi

365 Ebû Ubeyd, 648-649.
366 Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâç*, 202.
367 Ebû Yusuf, *age.*, 75.

idi. Haraç arazilerinin büyüklüğü göz önüne getirilirse devlete getireceği maddî destek daha iyi anlaşılır.

Daha önceki halifeler döneminde, bilhassa Ömer İbnu'l-Hattab, fethedilen bölgelerde hükümdar ailesine ait araziler, harpte öldürülen veya kaçanların arazileri, dinî kurumların arazileri ve su kaynaklarını tespit ettirmiş, bunlardan yararlanma hakkını devlet adına kendi otorisine bağlamıştı.[368]

Muaviye döneminde durum biraz farklılaştı. Daha o Suriye'de vali iken Hz. Osman'a mektup yazarak, bazı sahipsiz arazilerin kendisine tahsis edilmesini istemiştir. Sebep olarak da, valilik görevi dolayısıyla kendisine tahsis edilen miktarın, misafir gelen ordu heyetleriyle, valilerin elçileri ve Rum elçilerinin karşılanmasında yetersiz kaldığını gösteriyordu. Hz. Osman, Muaviye'nin bu isteklerini karşılamıştı.[369]

Muaviye'nin, kendi adına tahsis ettiği büyük miktarda bir gelir, ülkenin değişik bölgelerinde edinmiş olduğu arazileri bulmaktaydı. Gerçi Muaviye maddî bakımdan zayıf değildi. Bizzat Muaviye, babasının Cahiliyye çağında ticaret yaparken satın aldığı ve Şam ile Vadiu'l-Kurâ arasında kalan Belga'da[370] Kubbeş[371] adlı bir çiftliğe sahipti. Yine Muaviye, Vadiu'l-Kurâ'da Yahudilerden arazi satın almış ve buraları ektirmişti.[372]

Muaviye, idareyi ele alınca azatlısı Abdullah b. Deccâr'ı Irak haracının sorumluluğuna getirdi ve ondan kendisine malî destek olacak emvali göndermesini istedi. İbn Derrâc, Irak'a geldikten sonra dihkanlardan edindiği bilgilere göre, Kisra ve ailesinin vergiden muaf olarak kendilerine tahsis ettikleri geniş arazilerden Muaviye'yi haberdar etti. Muaviye de bu arazilerin tespit edilmesini ve üzerine haciz koymasını bildirdi. Böylece saray erkanının arazileri Muaviye'ye tahsis edilmiş oldu.[373]

368 Taberî, I, 2371-2372.
369 Dayfullah el-Batâyine, 143.
370 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 489.
371 Belâzurî, *Futûh*, 135.
372 Belâzurî, *age.*, 48.
373 Yakubî, II, 218; Cehşiyârî, 24; yalnız burada haraç görevlisinin adı Ubeydullah b. Derrâc olup, Muaviye'nin katibi Abdullah b. Derrâc'ın kardeşi olduğu belirtilir.

Abdullah b. Derrâc, ayrıca Irak'ta bataklık olan[374] toprakları da Muaviye için ziraate elverişli hale getirdi. Buradaki kamışları kestirdi ve setler yaptırarak sulara hakim oldu. Bu toprakların geliri beş milyona ulaşıyordu.[375] Rivayetlere göre hicrî 6 veya 7. yılda (627/628) Dicle ve Fırat nehirlerinin aşırı bir şekilde taşması sonucu, bataklık haline gelen ve birçok kere ıslahına çalışılan Basra ile Vasıt arasında kalan bu bölgenin ziraate elverişli hale getirilmeye çalışılması, ıslahı için büyük meblağların sarfedilmesi, Muaviye'nin ve devletin ziraate verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Muaviye, yakınlarına da valileri aracılığı ile arazi ve arsa tahsisatı yapıyordu. Mısır'da kendisi ve Yezid için böyle bir girişimde bulunmuştu. Ancak Feyyûm'da[376] Yezid için tahsis edilen köy arazisi, bölge halkının tepkisine neden olması sebebiyle yeniden haraç arazisine çevrildi.[377] Muaviye, Medine valisi Mervan'a da Fedek arazisini tahsis etmişti. Onun bu uygulaması, Resulullah (sav)'ın ve onun halifelerinin Fedek'i vakıf olarak Müslümanların malı şeklindeki uygulamalarına ters düşüyordu. Mervan, her yıl Fedek'ten on bin dinarlık mahsul elde ediyordu.[378]

Bunlardan başka Suriye'de, Mısır'da ve Irak'ta bulunan ikta arazileri, Ümeyyeoğullarına, Kureyş ve diğer bazı kabilelerin imtiyazlı kişilerine idarece dağıtılmıştı. Bundan maksat, bazı aile fertlerinin korunması ve idarenin taraftar edinmesiydi. Ayrıca bu ikta arazileri fethedilen yörelerin askerî yönden güvenliğini sağlamak amacıyla yerleştirilen asker ve sivillere veriliyordu.[379]

Bunun yanında Muaviye'nin bizzat satın aldığı mülkleri de vardı. Medine ve Yemen'den sürülen, Taif'in varoşlarında yaşayan ve ticaretle meşgul olan Yahudilerin bazılarından mal ve mülklerini satın almıştı.[380]

374 Yâkut, *age.*, I, 450-451.
375 Belâzurî, *Futûh*, 291.
376 Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 286.
377 İbn Abdilhakem, 98,100-102; Abdullah b. Zübeyr, Emevîlere karşı olan hareketi esnasında Muaviye'nin Mekke'deki malına el koydu ve oğlu Hamza'ya verdi, Ezrakî, II, 200.
378 İbn Sa'd, V, 388; Belâzurî, *Futûh*, 46.
379 Belâzurî, *age.*, 134-135; 139-140, 153.
380 Belâzurî, *age.*, 67-68.

Muaviye, ülkenin değişik yerlerinde sahip olduğu bu arazilerin gelirlerinin yanında, vilayetlere tayin ettiği kimselerden nakdî para desteği de istemiştir. Hatta halktan Mihrican ve Nevruz gibi belirli günlerde kendisine hediyeler gönderilmesini istemiş, bu yolla on milyon dirheme ulaşan bir meblağ da toplanmıştır.[381] Muaviye aynı şekilde bir mektubu da, Ziyad tarafından Horasan bölgesinde fetihle görevlendirilen Hakem b. Amr el-Gifarî'ye göndermiş, elde ettiği ganimeti asker arasında paylaştırmadan içinden altın ve gümüşü seçip kendisine göndermesini, geri kalanın askerlere paylaştırılmasını istemişti. Ancak Hakem, "Allah'ın emri senin emrinden önce gelir" diyerek, ganimet ayetinin uygulanmasına zıt olan onun bu isteğini reddetmiştir.[382]

Muaviye, kendisine tahsis edilen arazilerin gelirleriyle, vilayetlerden şahsına gönderilen nakdî paraları nerelere sarfediyordu. Edinebildiğimiz bilgilere göre bu paralar, onun şahsî ihtiyaçlarına, bağışlara, siyasî muarızlarının gönüllerinin alınmasına, çıkabilecek isyanların bastırılmasına, kamu yararına olan yatırımların finanse edilmesine, siyasî bahşişlere harcanıyordu.[383]

Hz. Ömer döneminde gelirlerin fazlaca artması sonucu meydana getirilen Divan teşkilatı, toplanan gelirlerden devletin harcamaları dışında Müslümanları da pay sahibi kılmıştır. Kişilerin İslamiyet'teki kıdemlerine ve Peygamber (sav)'in hayatında katıldıkları olaylara göre ücret tespit edilmiştir.[384]

Muaviye'nin zamanında vilayetlerden toplanan zekatların yine o bölgelere tahsis edilmesi tatbik olunan bir kuraldı.[385] Toplanan meblağ zekatın sarfedilmesi vacip olan değişik yerlere dağılıtıyordu. Sınırların genişlemesiyle birlikte savaşlar ve savaş araç gereçleri devletin önem verdiği harcamaların ilk sırasını teşkil etmektedir. Bilhassa Bizans topraklarına yapılan yaz ve kış seferleri, sınır bölgelerinde asker yığınağı, kıyı bölgelerinde sahil koruma tertibatının alınması, Muaviye'nin idare-

381 Yakubî, II, 218; Cehşiyârî, 24; İbn Hurdazbeh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 240 (I, Leiden 1889).
382 Câhız, el-Beyân, II, 296-297; Taberî, II, 109; İbn A'sem, II, 319.
383 Yakubî, II, 234; Taberî, II, 96; İbn A'sem, II, 309, 332-335.
384 Maverdî, 228.
385 Ebû Ubeyd, 708-709.

sinin ilk yıllarında (42/662) bazı kabîle ve toplulukların Fars, Baalbek ve Hımıs'tan Ürdün kıyılarına Akka surlarına nakledilmeleri, 49-50 yılında (669-670) diğer bazı grupların Basra ve Seyabice'den Antakya ve Suriye sahillerine taşınmaları, Kıbrıs'a divanda kayıtlı on iki bin askerin yerleştirilmesi ve Kıbrıslı bir topluluğun da Suriye içlerine nakledilmeleri, fethedilen yerlerde bazı imar çalışmaları tespit edebildiğimiz devlet harcamaları arasındaydı.[386]

Muaviye döneminde Mısır divanındaki maaşlı asker sayısı kırk bin kişi, bu vilayette toplanan vergi miktarı da dört milyon dinardı.[387] Irak'ta Basra ve Küfe'nin maaşlı askerlerinin sayısı seksen bin ve altmış bin[388] olarak verilirse de daha sonra bu rakamların yükseldiği görülür. Bu iki vilayetten sadece Basra'dan toplanan vergi miktarının altmış milyon dirhem olduğu belirtilir.[389]

Divanda kayıtlı askerlerin maaş miktarı ve ödeme sistemi, hemen hemen ülke genelinde aynı idi. Mısır divanında kayıtlı bir asker yıllık olarak iki yüz dinar alıyordu.[390] Bu miktar, Ziyad'ın Basra ve Küfe valisi olduktan sonra Basra divanında kayıtlı bulunan şair Ferezdak'ın amcalarının aldıkları ücretlerle -ikişer bin dirhem- aynıdır.[391] Muaviye zamanında asker maaşlarının en yüksek noktası iki yüz dinar veya iki bin dirhem en alt seviyesi ise sadece üç yüz dirhemdi.[392] Asker maaşları bu iki sınır arasında bulunuyordu.

Bilhassa Hz. Ömer döneminde askerlerin aile fertlerine devlet tarafından erzak yardımı yapıldığı ve bu yardımın fert başına aylık iki cerîb[393] olduğu belirtilir.[394] Muaviye zamanında böyle bir uygulamanın aksini yansıtan izlere rastlanmaz. Bilakis o

386 Belâzurî, *Futûh*, 139-140, 153, 158, 159, 181, 399-400.
387 İbn Abdilhakem, 102; Makrızî, *Hıtat*, I, 172.
388 Taberî, II, 433-434; İbn Abdirabbih, II, 233.
389 Geniş bilgi için bkz. Yakubî, II, 233.
390 İbn Abdilhakem, 102.
391 Taberî, II, 96-97.
392 Belâzurî, *Futûh*, 438.
393 I cerib 132 kg.
394 Belâzurî, *Futûh*, 439, 446.

dönemde, Ziyad'ın Basra'da Daru'r-Rızk adıyla bir müessese kurduğu rivayet olunur.[395] Devlet, kadın ve çocuklara da maaş veriyordu. Kadınların maaşları ile ilgili uygulamaya geçmişteki şekliyle devam edilirken[396] eskiden doğumunun onuncu gününden başlatılan çocuk maaşları, çocuklar sütten kesildikten sonra başlatılıyor ve askerlerin bir veya iki çocuklarının nafakalarının karşılanması ile yetiniliyordu.[397]

O dönemde, idareye sempati ile bakan ilim adamlarına aylık üçyüz-beşyûz dirhem arasında maaş bağlanmıştır.[398] Muaviye ve valileri, toplumdaki siyasî farklılaşmadan dolayı ortaya çıkan hoşnutsuzların sempatilerini kazanabilmek amacıyla bol harcama yapmışlardır.[399] Ayrıca bu dönemde bir valinin ve bu valiye bağlı memurların aldığı aylık maaşlara baktığımızda, Ziyad'ın kendisine yirmi beş bin dirhem ve memurlarına biner dirhem takdir ettiği görülür.[400] Bu da o zaman için fevkalade yüksek bir meblağdır.

Normal olarak hilafet merkezinin harcamalarının vilayetlerden fazla olması sebebiyle, diğer bölgelerden başkente para gönderilmekte idi. Özellikle Basra ve Kûfe'de işler yoluna koyulduktan sonra bağlı bölgelerin ve mıntıkaların da katkılarıyla hazinelerinde biriken yaklaşık yüz yirmi milyon dirhemden, vilayetlerdeki asker ve sivillerin maaşları, imar-iskan harcamaları ve muhtemel durumlar için ayrılan belirli bir meblağdan sonra gerisi Muaviye'ye gönderiliyordu. Amr İbnu'l-As hayatta iken Mısır'dan hilafet merkezine ya hiç ya da çok az bir meblağ gönderiliyordu. Ancak bu valinin vefatından sonra Mısır'ın devlet hazinesine katkısı artmıştır.[401]

395 Taberî, II, 77; Dayfullah el-Batâyine, 141; ilk defa Ziyad tarafından kurulduğu belirtilen Daru'r-Rızk'ın geçmişte daha Mısır'ın fethi esnasında burada teşkil edildiği görülür. Belâzuri, *age.*, 216. O halde böyle bir teşkilatı Ziyad Basra'da ilk defa tesis etmiş olabilir.
396 Belâzurî, *age.*, 435-447.
397 İbn Zenceveyh, II, 535.
398 Taberî, II, 78.
399 Taberî, II, 96; İbn A'sem, II, 332-335.
400 Yakubî, II, 234.
401 İbn Abdilhakem, 102, 316; Yakubî, II, 218, 221, 233; İbn A'sem, II, 308; Makrizî, Hıtat, I, 172.

Muaviye, Mısır'ın Müslümanlar arası iç mücadelede ekonomik yönden en az zarara uğrayan bir bölge olması sebebiyle, yaraların sarılmasında veyahut da ekonomik iyileşmeyi sağlamada Mısır'a görev vermeyi düşünmüştür. Bu sebeple Muaviye, kanaatimizce Amr'ın ölümünden sonra, onun azatlısı Verdan'a mektup yazarak "Kıptîlerden şahıs başına bir kırat fazlalaştır" demiştir. Fakat Verdan "Onlarla yapılan antlaşmada vergilerinin artırılmayacağı hükmü varken, nasıl olur da ben onların vergisini artırırım" diye cevap vermiş, müteakibinde azledilmiştir.[402] Muaviye'nin Verdan'dan isteği 20/641 yılında Mısır'ın Amr İbnu'l-As tarafından fethedildiği zaman, yöre halkı için tespit edilen her erkek için iki dinar olan vergiyi, yaklaşık üç dinara çıkartılmasıydı.

Müslümanlar arası iç çatışmalardan en fazla etkilenen ve zekattan başka bir geliri bulunmayan vilayet Hicaz'dı. Hicaz'da idarenin zor durumlara düştüğü oldu. Vali Mervan b. el-Hakem divanda kayıtlı olanların maaşlarını ödeyemez hale gelmiş ve halka maaşlarının yarısının zekatlardan karşılanmasını önermişti. Ancak halk bu teklifi kabul etmemiş ve maaşları Muaviye'nin emriyle haraçtan ödenmiştir.[403] Bu arada Medine'de dikkati çeken diğer bir husus ise divan kayıtlarının itinalı bir şekilde tutulmamasıdır. Muaviye, ölenin veya kayıp olanın maaşını başkalarının almaması ve divan kayıtlarına bir çeki düzen vermesi amacıyla Medine'ye hususi bir memur göndermiştir.[404]

Sonuç olarak Muaviye'nin idareyi ele almasından sonra iç kriz sebebiyle tükenme noktasına gelen devlet gelirleri, antlaşmalarını bozan bölgelerin tekrar itaat altına alınması ve yeni fetihlere girişilmesi sonucu düzelme yoluna girmiştir. Fakat Bizans'a karşı yapılan ve İstanbul'un alınmasının yanında Anadolu'da tutunmayı amaçlayan, senelik yaz ve kış seferleri devlete pahalıya mal olmuştur.

402 İbn Abdilhakem, 86; İbn Zenceveyh, I, 367; Humeyd b. Zenceveyh, Muaviye'nin Verdan ile ihtilafının, Mısır'ın savaşla mı yoksa sulh ile mi fethedildiği hususuna dayandığını söyler. Buna göre Muaviye, zorla fethedildiğine kani olduğu için ziyadeyi normal bulur; Belâzurî, *Futûh*, 219-220.

403 Zübeyr İbn Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakıyyât*, 390.

404 Zübeyrî, 154-155.

Bununla birlikte Muaviye döneminde malî yapıyı destekleyen en önemli unsurlardan biri de ziraattir. Fetihler sonucu ele geçen arazilerin ekseriyeti ziraat için elverişliydi. Ziraatin devlet ekonomisinde oynadığı önemli rolü, askerlerin ve sivillerin maaşlarının ödeme takvimini etkilemesinden anlamak mümkündür.[405] Vurgulanması gereken önemli bir başka nokta ise Emevî idaresine tepki gösterenlerin, zekatlarını onlara teslim etmemek suretiyle dile getirmeleridir ki böyle siyasî bir karar İslam fıkhını etkilemiş ve uygulama olarak günümüze kadar gelmiştir.

405 Dayfullah el-Batâyine, 145.

MUAVİYE B. EBÎ SÜFYAN

Fahite binti Karaza (Nevfel b. Abdimenaf'tan)	Ketve binti Karaza (Kıbrıs seferinde öldü)	Meysun binti Bahdal el-Kelbî[1]	Naile binti Umare el-Kelbî[4] (Çocuğu olmadan boşadı)	Kureybe (Müleyke) binti[2] Ebi Ümeyye el-Mahzumî	Ümmü Veled Aişe binti Muaviye

Ümmü Veled Aişe binti Muaviye:

Muhammed b. Ziyad b. Ebî Süfyan+

Fahite binti Karaza:

Abdurrahman
(Küçükken öldü)

Abdullah
(Ahmak idi)

Hind binti Muaviye
Abdullah b. Amir b. Kureyş ile evli+

Muaviye'nin bu kadınlardan başka Abdurrahman b. Haris b. Hişam'ın Esma ve Aişe isimli kızlarıyla da evlendiği rivayet edilir.[3] Artı işaretli kimseler Muaviye'nin damatlarıdır.

1 Zubeyrî, 106, 127-128; Taberî, II, 204-205.
2 İbn Hişam, II, 327; İbn Habib, 432; Belâzurî, Ensab, I, 432 (Ubeydullah b. Ömer'in annesi olan Kureybe binti Ebî Umeyye'nin ismi İbn Sa'd'ın Tabakat'ında Müleyke diye geçer.), VIII, 13.
3 bn Sa'd, V, 6.
4 Taberî, Tarih, II, 204-205.

Şekil 1

SONUÇ

Bir vakıa olarak İslam tarihinde yerini alan ve yeni ortaya çıkan bir takım olayların gelişiminde önemli roller üstlenen Muaviye ve onun devlet başkanı olarak takip ettiği iç ve dış siyaseti ile ilgili çalışmanın sonuna gelmiş bulunmaktayız. Lehinde ve aleyhinde görüşlerin bulunduğu böyle bir şahsiyetin uygulamalarının elbette ilgi çekici neticeleri olmuştur.

Muaviye, müşrik Mekke şehir toplumunda önemli bir konumu bulunan Ebî Süfyan'ın oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Hayatıyla ilgili kısıtlı bilgilere göre onun, ailesi içinde önemli bir yeri vardır. O günün şartlarında kendisine iyi bir eğitim verilmesi de bu yüzdendir. Mekke'nin ticaretinden sorumlu olan babası Ebî Süfyan ve ailesi, müşriklerin Müslümanlarla Bedir'de yaptıkları savaşta, çok yakın akrabalarını kaybetmelerinden sonra, Kureyş tarafından Mekke şehir toplumunun riyaset makamına yükseltilmiştir. Onların bu statüleri, mecburiyet karşısında Müslümanlıklarını ilan ettikleri, Mekke'nin Hz. Peygamber (sav)ce fethine kadar devam etmiştir.

Fakat, Mekke'nin fethiyle Müslümanlara terkedilen riyasetin, Müslümanlıklarını ilan etmeleriyle birlikte, kendilerini içten içe meşgul ettiğini söylemek mümkündür. Zira Mekke'nin başkanlığından sonra sıradan bir kimse durumuna düşen Ebî Süfyan, Hz. Peygamber (sav)'e yakın olmanın yollarını aramış hatta okuma yazması bulunan Muaviye, Hz. Peygamber (sav)'in katipleri arasına girmiştir.

Ancak Muaviye için her şey, Ridde harplerinden sonra Suriye'ye gönderilen fetih ordularının hazırlık aşamasında başlamıştır. Hz. Ömer'in kavmiyet taassubuna sahip olduğu gerekçesiyle Halid b. Said el-Âsî'nin komutan olmasına karşı çıkmasından sonra, onun yerine Yezid b. Ebî Süfyan ile kardeşi Muaviye'nin

Suriye'nin fethine gönderilmeleri ailesi tarafından boşa harcanmaması gereken bir fırsat olarak değerlendirilmiştir.

Muaviye'nin Suriye bölgesindeki fetihlerde başarılı olması, 18/639 yılında meydana gelen ve etkisini bir süre devam ettiren Tâun vakasının, kardeşi de dahil belli başlı komutanların vefatına sebep olması, kendisine Şam valiliğinin kapısını aralamıştır. Onun Şam'daki fevkalade yöneticiliği, kara ve denizdeki başarılı fetihleri, kendisine Suriye bölgesinde haklı bir şöhret kazandırmıştır. Ancak Hz. Osman döneminde kendisi gibi Emevî ailesinden olan birçok kimsenin devlet idaresine tamamen hakim olmaları ve toplumda hoş karşılanmayan uygulamalara girişmeleri, kendilerinin bu tür faaliyetlerine ses çıkarmayan halife Hz. Osman'ı çok güç durumlarda bırakmıştır.

Neticede, İslam toplumunda meydana gelen olaylar ve siyasî başkalaşım, Hz. Osman'ın katline sebep olurken, bu dönem İslam dünyasında daha sonraları ortaya çıkan siyasî ve itikadî mezheplerin kaynağını oluşturmuştur. Dolayısıyla bu dönem, ortaya çıkan çeşitli fırkalardan ziyade, onların çıkışına zemin hazırlaması açısından önemi haizdir.

Hz. Ömer ve Osman döneminde Suriye'de uzun süre valilikte bulunan Muaviye, bu süre içerisinde edinmiş olduğu siyasî nüfuz, askerî ve ekonomik güç sayesinde, idaredeki Emevîler olarak, bir yerde katline göz yumdukları Hz. Osman'ın kanını talep etmek suretiyle ortaya çıkıp hilafet iddiasında bulunmuştur. Onun bu iddiası, devleti ele geçirmek amacıyla bilinçli ve sistemli bir çıkıştır. Zira aynı gaye için ortaya çıkan Cemel topluluğu ile işbirliği yapmadan yoluna kendi başına devam etmesi, bu nedenledir.

Siyasî bir deha olan Muaviye, iktidarı ele geçirmek amacıyla bütün yolları denemiş, daima hedefine adım adım yaklaşmaya çalışmıştır. Cemel ve Sıffîn Savaşı ile Tahkim olayı onun, hedefine yaklaşmada birer sıçrama noktası olmuştur. Muaviye, sadece oyalama ve güçlerini tazelemek için fırsat olarak kullandığı Tahkim konferansından sonra, açıktan Hz. Ali'ye savaş ilan etmiş ve yönetimi onun elinden almak amacıyla Irak ile Hicaz'a

düzenli saldırılar tertiplemiştir. Onun bu çabaları, Hz. Ali'nin Haricîlerce öldürülmesi ve yerine geçen oğlu Hz. Hasan'ı anlaşma mecburiyetinde bırakmasına kadar devam etmiştir. Kanaatimizce, 38-40/658-660 yılları arasında gelişen saldırılar neticesinde, Hz. Ali Haricîlerce katledilmese bile, Irak ve Hicaz Muaviye'nin egemenliği altına girecektir.

Hz. Osman döneminde başlayarak, Hz. Ali'nin katledilmesine kadar gelişen olaylar, Araplık vasfı ağır basan bir devlet anlayışını doğurmuştur. 41/661 yılında İslam ülkesinin her tarafında hakimiyeti sağlayan Muaviye, böylece İslam tarihinde saltanatın başlatıcısı olmuştur. O, aynı zamanda oğlu Yezid'i kendisine veliaht tayin ederek seçim sistemini öneren İslam'ın şûra prensibini yürürlükten kaldırmıştır. Onun bu hareketi, sonraları İslam devletinin bekası açısından yaptığı şeklinde yorumlanmışsa da veliahtlık sistemi, devlet yönetiminin Emevî ailesinin elinde kalmasını sağlamaktan başka bir fonksiyon icra etmemiştir. Çünkü Muaviye ve ona destek verenler, idareyi ele geçirene kadar hilafetin kendi hakları olduğunu savunagelmişlerdir.

Muaviye kendi idaresi boyunca, dinî bir cereyan halinde ortaya çıkan Haricîlerin üzerine, siyasî muarızları olan Hz. Ali taraftarlarını göndermiş, bu sebeple Hz. Ali taraftarlarına Haricî tehlikesi atlatılasıya kadar müsamahakar bir konumda yaklaşmıştır. Haricîlerin bertaraf edilmesinden sonra da, ekonomik ve siyasî çeşitli baskı unsurlarıyla kendilerini tesirsiz hale getirmiştir.

Bu dönemde, iç kriz sebebiyle duraklamış olan fetihler yeniden başlatılmış, devlete itaati ihlal eden topluluklar tekrar itaat altına alınmıştır. Toplumun yeniden yapılanmasına yardımcı olan fetih hareketleri, Ceyhun nehri ötesindeki bazı beldeler ile Kuzey Afrika'nın içlerinde ve batıdaki en uç noktasında bulunan, bir kısım toprakları devletin sınırları içine dahil etmiştir. Devletin gelirleri yeniden düzenli hale getirilmiş ve sistemi oturtmak amacıyla Hz. Ömer'den sonra, devlet işlerini kolaylaştırıcı düzenlemelerin öncülüğü yapılmıştır.

Netice olarak, Muaviye'yi bir siyaset adamı olarak değerlendirmek gerekirse, onun fevkalâde, dâhi bir diplomat olduğu

görülür. Ancak o, Müslümanların devlet başkanı olarak düşünülürse, seleflerinden farklı bir çizgide olduğu, halifeden ziyade değişik kültürlerin, siyasî anlayışların kendisinde bütünleştiği Araplık karakteri ağır basan bir devlet başkanı olarak karşımıza çıkar.

Öte yandan Muaviye ve Emevî ailesi, Mekke'nin fethiyle ellerinden çıkan riyaset makamına, Hz. Osman döneminde yeniden yaklaşmışlar, sonra da halifenin öldürülmesiyle birlikte hilafetin kendi hakları olduğunu iddia ederek idareyi ele geçirinceye kadar mücadele etmişlerdir. Ele geçirdikleri idareyi de babadan oğula geçen saltanat idaresi haline getirmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

Abbas Mahmud Akkad, *Muaviye fi'l-Mîzan*, I, Beyrut ?.
Abdülaziz es-Salim, *Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye*, I, Mısır 1988.
Abdussahib ed-Düceylî, *İ'lâmü'l-Arap fi'l-Ulûm ve'l-Fünûn*, I-III, Necef, 1966.
Ahmed b. Hanbel, (241/855).
Kitabu Fadâili's-Sahabe, thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas, I-II, Beyrut 1989.
Kitabu'l-İlel ve Ma'rifeti'r-Rical, Thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, I-II, İstanbul 1982.
Müsned, I-VI, İstanbul 1982.
Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Türkçe trc. Ahmed Serdaroğlu, I, Ankara 1976.
Ahtal, Gıyas b. Gavs et-Tağlibi, (92/711), *Divan*, I, Beyrut 1891.
Akbulut; Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelamî Problemlere Etkileri* (Basılmamış Doktora Tezi), I, Ankara 1988.
el-Alûsî, Mahmud Şükrü, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvâli'l-Arap*, thk. Muhammed Behçet, el-Eserî, I-III, Mısır 1923.
el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdullah b. Sehl (395/1005), *Kitâbu'l-Evâil*, I, Medine, ?..
el-Asmaî, Abdulmelik b. Kureyb (217/832), *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslam*, thk. Muhammed Hasan Ali Yasin, I, Bağdat 1959.
el-Bağdâdî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib (463/1071), *Tarihu Bağdat* I-XIV, Kahire 1931.
el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Futûhu'l-Buldân*, thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, I, Beyrut 1983.
Ensâbu'l-Eşrâf, I, kısım, thk. Muhammed Hamidullah, Mısır 1959.
III. Kısım thk. Abdülaziz ed-Dûrî, Beyrut 1978.
IV. Kısım, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1979.
V. Kısım thk. S.D.F. Goitein, Jerusalem, 1936.
Bessam el-Aselî, *Muaviye b. Ebî Süfyân*, I, Beyrut 1985.
el-Burrî, Muhammed b. Ebû Bekr b. Musa el-Ensârî (644/1246), *el-Cevhere fi Nesebi'n-Nebî ve Ashâbihi'l-Aşara*, thk. Muhammed Altuncu, I-II, Riyad 1983.
Caetani, Leone, *İslâm Tarihi*, trc. Hüseyin Cahit Yalçın, I-X, İstanbul 1924-27.
el-Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr (255/868), *el-Osmaniyye*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, I, Mısır 1955.
el-Beyân ve't-Tebyîn, thk. A. Muhammed Harun, I-IV, Kahire 1948.
Resâil, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, I-IV, Kahire 1964.
el-Cebertî, Abdurrahman, *Acâibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, thk. Hüseyin Muhammed Cevher ve ark. I-VII, Kahire 1958.
el-Cahşiyârî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahdûs, (331/942), *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Sakka ve ark. I, Kahire 1980.
Çağatay, Neşet-Çubukçu, *İA*, *İslam Mezhepleri Tarihi*, I, Ankara 1985.
Dayfullah el-Batâyine, *Maliyetü'd-Devleti'l-İslâmiyye fi Hilafeti Muaviye b. Ebî Süfyân*, MAÜİ, VII, s. 27, Kuveyt 1987.

ed-Debbağ, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed el-Ensârî (696/1297), *Meâlimü'l-İmân fi Marifeti Ehli'l-Kayravân*, thk. İbrahim Şebbuh, I, II, Mısır 1968.
ed-Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (282/895), *el-Ahbâru't-Tıvâl*, I, Kahire 1911.
Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm (224/839) *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halil Hırraş, I, Kahire 1975.
Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim (182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, I, Kahire 1972.
Kitâbu'l-Âsâr, thk. Ebu'l-Vefa, I, Beyrut ?.
Ebû Zur'a, Abdurrahman b. Amr b. Abdullah b. Safvan (281/894), *Tarih*, thk. Şükrüllah b. Nimetullah el-Kocânî, I-II, Dımaşk 1980.
el-Ezdî, Muhammed b. Abdullah (231/845), *Fütûhu'ş-Şam*, thk. Abdülmün'im Abdullah Amir, I, Kahire 1970.
el-Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (223/837), *Ahbâru Mekke*, thk. Rüşdi Muhammed Melhas, I-II, Madrid, 1965.
el-Fasî, Takıyüddin Muhammed b. Ahmed el-Hasenî (832/1429), *el-İkdü's-Semîn fi Tarihi'l-Beledi'l-Emîn*, thk. Fuad Seyyid, I-VIII, Kahire 1967.
Fayda, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, I, Ankara 1982.
Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I-XI, İstanbul 1986.
Hz. Ömer Zamanında Gayrı Müslimler, I, İstanbul 1989.
el-Ferezdak, Hemmam b. Galib (114/732), *Divan*, I-II, Beyrut 196.
el-Fesevî, Ebû Yûsuf Yakub b. Süfyan (277/890), *Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömeri, I-III, Bağdat 1974-1976.
Halid Casim el-Cenâbî, *Tanzimâtü'l-Ceyşi'l-Arabî el-İslâmî fi'l-Asri'l-Emevî*, I, Irak 1984.
Halife b. Hayyat, (240/854), *Kitâbü't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, I, Riyad, 1982.
Tarih, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, I, Riyad 1985.
Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Türkçe trc. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1980.
el-Hanbelî, Ebu'l-Felah Abdulhay (1089/1678), *Sezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men-Zeheb*, I-VIII, Beyrut ?.
el-Hazrecî, Safiyüddin Ahmed b.Abdullah (923/1517), *Hulâsatu Tezhîbi Tehzibu'l-Kemal fi Esmâi'r-Ricâl*, I, Halep 1979.
el-Hemdanî, EbHu Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Yâkub (334/945), *Kitâbu'l-İklîl*, thk. Muhamed b. Ali el-Akvâ, I-II, Kahire 1966.
el-Herevî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr (611/1214), *Kitâbü'l-İşarât ilâ Marifeti'z-Ziyarât*, thk. Janine, Sourdel-Thomine, I, Ankara 1975.
Heyd, W., *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, Türkçe trc.E. Ziya Karal I, Ankara 1975.
Hitti, Philip, K. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, Türçe Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1980.
Honigmann, Ernest, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Türkçe trc. Fikret Işıltan, I, İstanbul 1970.
Hüseyin Atvan, *el-Emeviyyûn ve'l-Hilafe*, I, Amman, 1986.
Hüseyin Muhammed Süleyman, *Ricâlü'l-İdare fi'd-Devleti'l-İslamiyye el-Arabiyye*, I, Dammam, 1983.
el-İsfahânî, İmam Ebu'l-Ferec (356/967), *Kitâbü'l-Eğânî*, tsh. Ahmed eş-Şengîti, I-XXIC., Mısır ?.

el-İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî (IV/X. asır) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. M.J. de Goeje, I, Leiden 1927.
İbn Abdilberr, (463/1071), *el-İstîab fî Esmâi'l-Ashâb*, I-IV, Beyrut 1940.
İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah (257/870), *Futûhu Mısır ve Ahbâruha*, I, Leiden 1920.
İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (327/939), *Kitâbü'l-İkdi'l-Ferîd*, thk. Müfit Muhammed Gamîha ve ark. I-IX, Beyrut 1987.
İbn Asâkir, İmam Hafız (571/1175), *Tehzîbu Tarih-i Dımaşk el-Kebîr*, nşr. Abdulkadir Badran, I-VII..., Lübnan 1927.
İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed (314/926), *el-Futûh*, I-IV, Beyrut 1986.
İbn Batuta, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim (779/1377), *Rıhletü İbn Batuta*, I, Beyrut 1960.
İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-İleli'l-Mütenâhiye fî Ehadisi'l-Vâhiye*, I-II, Beyrut ?.
İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan (321/933), *Kitâbu'l-İştikâk*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, I-II, Bağdad, 1979.
İbn Ebî Usaybia, Muvaffikuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Kasım b. Halife b. Yunus es-Sa'dî el-Cezerî (668/1269), *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*, thk. Nizar Rıza, I, Beyrut 1965.
İbnü'Esîr, İzzeddin Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-X, Beyrut 1986.
Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe, I-V, Beyrut 1957.
İbnu'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. İbrahim el-Hemedanî (290/903), *Muhtasar Kitâbu'l-Buldân*, thk. M.J. de Goeje, I, Leiden 1885.
İbn Habîb, Ebû Cafer Muhammed (245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, thk. Eliza Lichtenstater, I, Haydarabat, 1942.
İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalanî (852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-IV, Beyrut 1940.
Takrîbü't-Tehzîb, thk. Abdulvahhab Abdüllatif, I-II, Beyrut 1975.
Tehzîbü't-Tehzîb, I-XII, Beyrut 1968.
İbn Haldun, Abdurrahman (808/1405), *Kitâbu'l-İber ve Divanü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, I-IV, Beyrut 1966.
Mukaddime, I, ?, 1978.
Mukaddime, Türkçe trc. Z. Kadiri Ugan, I-III, Ankara 1986.
İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1972.
İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said (456/1064), *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, I, Mısır 1962.
İbn Hibban, Muhammed b. Hibban b. Ahmed Ebî Hatim (354/965), *Kitâbü's-Sikât*, I-II, Haydarabad, 1975.
İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakka ve ark., I-II, Kahire 1955.
İbn Hurdazbeh, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah (300/932), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, I, Leiden 1889.
İbn İshak, Muhammed (151/768), *Sîre*, thk. Muhammed Hamidullah, I, Konya 1981.
İbnü'l-İbbar, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillah b. Ebû Bekr (658/1260), *İtâbü'l-Kuttâb*, thk. Salih el-Eşter, Dımaşk 1961.

İbnü'l-Kelbî, Ebu'l-Münzir Hişam b. Muhammed b. Said (204/819), *Cemheretü'n-Neseb*, thk. Naci Hasen, I, Beyrut 1981.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail (774/1372), *el-Fusûl fî İhtisâri Sîreti'r-Resûl*, thk. Muhammed el-İyd el-Hatravî, I, Beyrut 1980.

el-Bidâye, ve'n-Nihâye, thk. Ahmed Ebû Mülhem ve ark., I-XV, Beyrut 1988.

Muhtasar Tefsir-i İbn Kesîr, thk. M. Ali Sâbunî, I-III, Beyrut 1981.

Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm, I-IV, Beyrut 1969.

İbn Kudâme el-Makdisî, Muvaffikuddin Abdullah (620/1223), *el-İstibsar fî Nesebi's-Sahâbeti ve'l-Ensâr*, thk. Ali Yusuf Nuveyhid I, Beyrut 1971.

et-Tebyîn fî Ensâbi'l-Kureşiyyîn, thk. Muhammed Nayif ed-Düleymî, I, Irak, 1982.

İbnu'l-Kunfüz, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hasan b. Ali b. el-Hatib el-Kontantinî, (740/1339), *el-Vefeyât*, thk. Adil Nuveyhid, I, Beyrut 1971.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/828), *Kitâbu'l-Meârif*, thk. Servet Ukkaşe, I, Kahire 1969.

Uyûnü'l-Ahbâr, thk. Yusuf Ali Tavil, I-II, Beyrut 1986.

el-İmâme ve's-Siyâse, thk. Taha Muhammed ez-Zeynî, I-II, Beyrut 1985.

İbn Sa'd Muhammed (230/844) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut 1957-1960.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer el-Basrî (262/876), *Kitâbu Tarihi'l-Medineti'l-Münevvere*, thk. Mahmud Şeltut, I-IV, Cidde 1973.

İbn Tağriberdî, Cemaleddin Ebu'l-Mehasin Yusuf (874/1469); *en-Nucûmü'z-Zahire fî Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, I-XII, Mısır 1963.

İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim (728/1328), *Suâlü fî Muaviye b. Ebî Süfyân*, thk. Selahaddin Müneccid, I, Beyrut 1979.

İbn Tiktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabataba (706/1309), *el-Fahri fi'l-Adâbi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, I, Beyrut 1966.

İbn Zenceveyh, Humeyd (251/865), *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Şakir Zeyb Feyyaz, I-III, Riyad, 1986.

İsimsiz, *Kitabu'l-İstibsâr fî Acâibi'l-Emsâr*, nşr. Sa'd Za'lul Abdülhumeyd, I, Mısır 1958.

el-Kalkaşandî, Ahmed b. Abdullah 820/1417), *Meâsiru'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilafe*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrac, I-IV, Beyrut ?.

Nihâyetu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab, thk. İbrahim el-Ebyârî, I, Kahire 1959.

Kalâidu'l-Cuman fi't-Ta'rîf bi Kabâili'l-Arabi'z-Zemân, I, Kahire 1963.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab*, I-V, Beyrut 1982.

el-Kettânî, Abdülhay, *Nizâmu'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye*, I-II, Beyrut ?.

el-Kindî, Muhammed b. Yusuf (350/961), *Vülâtu Mısır* thk. Hüseyin Nassâr, I, Kahire 1959.

Koyçiyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, I, Ankara 1985.

el-Kilaî, Ebu'r-Rebî Süleyman b. Musa (634/1237), *Hurûbu'r-Ridde*, thk. Ahmed Ganim, I, Kahire 1981.

el-Kumeyt, İbn Zeyd (126/744), *Haşimiyyât*, şrh. Muhammed Mahmud er-Refiî, I, Kahire 1912.

el-Kütübî, Muhammed b. Şakir b. Ahmed (764/1363), *Uyûnü't-Tevârih*, thk. Hüsameddin el-Kudsî, I, Kahire 1980.

Levi Della Vida, G.İ.A. Emevîler Maddesi
el-Makdisî, Mutahhar b. Tahir (355/964), *el-Bed ve't-Tarih*, thk. Cleament Huart, I-VI, Paris 1919.
el-Makdisî, Şemseddin Ebû Abdullah Ahmed Ebî Bekr (388/988), *Ahsenu't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, thk. M.J. de Goeje, I, Beyrut 1906.
el-Makrızî, Takiyüddin Ahmed b. Ali (845/1444), *Hıtat*, I-II, Bağdat 1970.
en-Nizâ ve't-Tehâsüm Fîmâ Beyne Benî Umeyye ve Benî Haşim, I, Leiden 1888.
el-Maverdî, Ebu'l-Hasan (450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, Türkçe trc. Ali Şafak, I, İstanbul 1976.
el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/956), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid, I-IV, Dımaşk 1979.
et-Tenbîh ve'l-İşrâf, thk. Abdullah İsmail es-Sülî, I, Kahire 1938.
el-Minkarî, Nasr b. Müzahim (212/827), *Vak'atü Sıffîn*, thk. Abdüsselam Harun, I, Kahire 1962.
Muhammed İzzet Derveze, *Tarihu'l-Ceyşi'l-Arabî fi Muhtelifi'l-Etvâr ve'l-Edvâr ve'l-Aktâr*, I-VIII, Beyrut 1963-1983.
Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam*, I-VI, Şam 1927.
Muhammed Mustafa el-Azamî, *Küttâbu'n-Nebî*, I, Riyad, 1981.
Muhammed Zenîber, *Vesâik ve Nusûs* (el-İslam Münzu İntikalihi'l Ûlâ ilâ Nihâyeti'd-Devleti'l-Emeviyye), I, Rabat, 1973.
Mustafa Necib Bey, *Hamâtü'l-İslam*, M. Ahmed Cad el-Mevla Bey, I-II, Kahire 1934.
el-Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid (285/898), *el-Kâmil fi'l-Luga ve'l-Edeb*, thk. Nuaym Zarzur ve ark., I-II, Beyrut 1987.
Naşî el-Ekber (293/906) *Mesâilu'l-İmâme*, thk. Josef Van Ess, I, Beyrut 1971.
Nebîl, Ebu Bekr Ahmed b. Ebî Asım (287/900), *el-Evâil*, thk. Said b. Beysûnî Za'lul, I, Beyrut 1987.
en-Nevevî, Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref (627/1230), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Abdurrauf Ali-Bessam Abdulvahhab el-Câbi, I, Şam, 1980.
en-Nisâburî, Ebû Abdullah Hakim (404/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, I-IV, Beyrut ?.
en-Nisâburî, Muhammed b. Hûseyin (?/?), *Garâibu'l-Kur'an ve Regâibu'l-Furkân*, (Taberî tefsiri hamişi), I-XXV, c, Beyrut 1982,
Onat-Hasan, *Emevîler Devri Şii Hareketleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), I, Ankara 1986.
Ostrogorsky, G. *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, I, Ankara 1981.
Ömer Süleyman el-Ukaylî, *Hilafetu Muaviye b. Ebî Süfyân*, I, Riyad, 1984.
Refik Dakdûkî, *el-Cündiyye fi Ahdi't-Devleti'l-Emeviyye*, I, Beyrut 1985.
Sabit İsmail er-Ravî, *Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye*, I, Bağdad, 1970
Said el-Afganî, *Esvâku'l-Arab fi'l-Cahiliyye ve'l-İslam*, I, Dımaşk 1960.
es-Seâlibî, Ebû Mansur Abdulmelik b. Muhammed b. İsmail (429/1038), *Simâru'l-Kulûb fi'l-Mudafi ve'l-Mensûb*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, I, Mısır 1965.
Selahaddin Müneccid, *Medinetü Dımaşk Inde'l-Coğrafiyyin ve'r-Rehhalîn el-Müslimîn*, I, Beyrut 1968.
Mu'cemu Benî Umeyye I, Dımaşk ?.
es-Semhûdî, Nureddin Ali b. Muhammed (911/1505), *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbâri Dari'l-Mustafa*, thk. Muhammed Abdulhamid, I-IV, Mısır 1954.

Suphi Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, Türkçe trc. İbrahim Sarmış, I, İstanbul 1981.

es-Suyûtî, Celaleddin (911/1505), *Tarihu'l-Helefâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, I, ?, ?.

es-Süheylî, Abdurrahman (581/1185), *er-Ravdü'l-Ünf fi Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li İbn Hişam*, thk. Abdurrahman Vekil, I-VIII, Mısır 1980.

Şükrü Faysal, *Hareketu'l-Fethi'l-İslamî fi'l-Karni'l-Evvel*, I, Beyrut 1982.

et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarihu'r-Rusül ve'l-Mulûk*, thk. M.J. de Goeje, I-XV, Leiden 1879-1965.

Taha Hüseyin, *el-Fitnetu'l-Kübrâ*, I- Kahire 1984.

et-Temîmî, Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm (333/944), *Kitâbu'l-Mihen*, thk. Yahya Vehib el-Cebbûrî, I, Beyrut 1983.

et-Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre (279/892), *Sünen*, I-V, İstanbul 1981.

Vaglıeri, L. V., *Ali-Muaviye Mücadelesi ve Haricî Ayrılmasının İbadî Kaynakların Işığında İncelenmesi*, Türkçe trc. Ethem Ruhi Fığlalı, *AÜİFD*, C. XIX, Ankara 1973.

el-Vakıdî, Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitâbu'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, I-III, Londra, 1965.

Futûhu'ş-Şam, I, Beyrut ?.

el-Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyan (306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-III, Beyrut ?.

Watt, Montgomery W., *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Türkçe, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, I, Ankara 1981.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukûtu*, Türkçe, trc. Fikret Işıltan, I, Ankara 1963.

İslâmiyet'in İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, Türkçe, trc. Fikret Işıltan, I, Ankara 1989.

Yahyâ b. Adem, (203/818), *Kitâbu'l-Harâç*, nşr. A. Muhammed Şakir, I, Mısır 1964.

el-Yâkubî, Ebu Yakub b. Cafer b. Vehb (294/897), *Tarih*, I-II, Beyrut ?.

Yâkût, el-Hamevî, Şihabuddin Yâkût b. Abdullah (626/1226), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1979.

Mu'cemu'l-Üdebâ, thk. S. Morgoliot, I-VII, Mısır 1923-1930.

ez-Zehebî, Semsiddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *el-İber fi Haberi Men Gaber*, thk. Selahaddin Müneccid, I-V, Kuveyt 1960.

el-Kâşif fi Ma'rifeti Men Lehu Rivaye fi'l-Kutubi's-Sünne, thk. İzzet Ali Iyd Atiyye, Mürsi Muhammed Ali el-Mevşi', I-III, Mısır ?.

Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ, thk. Şuayb el-Arnavût, I-XXV, Beyrut 1988.

ez-Zerkeşî, Bedreddin (D. 745/1344), *el-İcâbe*, thk. Said el-Afgânî, I, Beyrut 1985.

Zübeyr b. Bekkâr, (256/869), *el-Ahbâru'l-Muvaffakıyyât*,thk. Sami Mekkî el-Ganî, I, Bağdad 1972.

Cemheretu Nesebî Kureyş ve Ahbâruhâ, thk. Mahmud Muhammed Şakir, I, Kahire 1961.

ez-Zübeyrî, Abdullah b. Mus'ab, (236/850), *Kitâbu Nesebi Kureyş*, thk. E. Levi Provençal, I, Kahire 1953.

ez-Zührî, Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah (124/742) *el-Megâzî'n-Nebeviyye*, thk. Süheyl Zekkâr, I, Dımaşk 1980.

DİZİN

T

U-Ü